

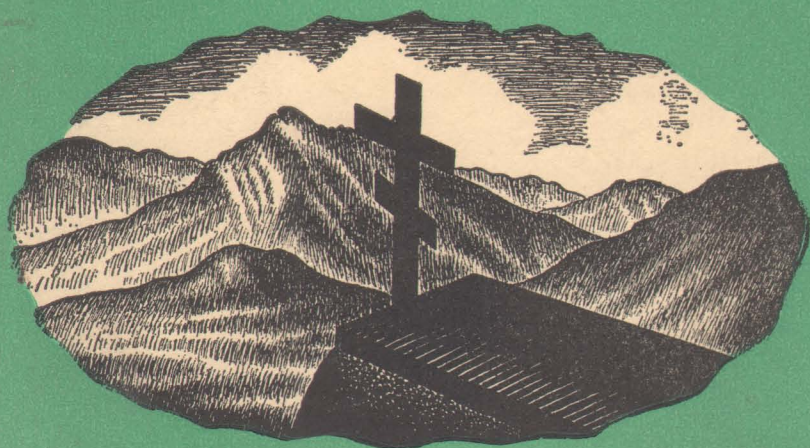
Зимовий Крими

63.3

103

+

ЗА
ЧУЖУ
СПРАВУ

» СРІБНА СУРМА «

ЗИНОВІЯ КНИШ

ЗА ЧУЖУ СПРАВУ

(Розповідь Михайла Козія з села Богданівка, повіт Скалат, його пригоди в большевицькому полоні і в польській армії генерала Андерса)

**Друге видання,
з передмовою А. Височенка**

diasporiana.org.ua

**СРІБНА СУРМА
Торонто**

Автор застерігає собі всі права.

**Обкладинка роботи артиста-графіка
Івана Кейвана.**

Printed in U.S.A. — 1961.

ДОРОГИЙ ЧИТАЧУ!

Вашій цінній увазі подається друге видання твору Зиновія Книша «За чужу справу» .

Перше побачило світ 1958-го року, коли «За чужу справу» окремою книжкою випустило Націоналістичне Видавництво в Європі, що міститься в Парижі. Але ще перед тим, довший час відносна праця Зиновія Книша друкувалася підвалами на сторінках часопису «Українське Слово» (теж Париж) . Отже, фактично було ще й, так би мовити, перевидання.

Але не це, останнє, я маю на увазі. Хочу сказати про ті видання, яких годі будь-кому порахувати і які . . . друком не виходять .

Наприклад, я маю одного знайомого в Бразилії — віднедавна блискучого оповідача. Його тепер охоче скрізь та всюди запрошуюють, а там завжди намовляють «утнути» щось цікаве. І він, без найменшого вагання, починає свій виклад. Слухаючи його бесіди, пізнаєш розділ за розділом книжки Зиновія Книша «За чужу справу» . Ненароком потрапивши на один такий виступ, я попросив свого знайомого лише про одне — надалі з більшою повагою ставитися до міжнароднього авторського права, тобто зазначати на початку або в кінці своїх розповідей імена Зиновія Книша і провідної постаті книжки — Михайла Козія .

Маю враження, що охочих переповідати цей твір, поза одним моїм знайомим, є значно більше. Може

й дехто з вас натрапляв уже на них, скажімо, при довгих подорожах пароплавом або потягом? А то теж своєрідні видання, тільки в характері живого слова. Скільки їх вже є і скільки ще буде?

Однак, повторюю, того всього взяти в рахубу — нікому не під силу, тому погодьмося, що перед нами таки друге видання, як то зазначено на титульній сторінці. А вищенаведене — лише свідчить про надзвичайну популярність справді видатного доробку Зиновія Книша «За чужу справу».

— — — — —

У нас досить часто вступні статті до книг і книжок пишуть за найлегшою методою: перекажуть своїми словами зміст твору, зроблять два — три зауваження до нього, а затим сміливо ставлять крапку та власне прізвище. Коли б я, чи хто інший захотів би стати на подібний шлях відносно книжки «За чужу справу», то довелось б . . . переписати її від початку й до кінця. В ній — безліч подій, а так само безліч яскравих психологічних моментів і щось тут випустити — просто неможливо. Кожна ж подія, кожний психологічний момент подані з найбільшою ощадністю словесного матеріялу, але завжди барвистим та багатомовним малюнком.

Тому, що саме там написано, читачеві краще довідатися безпосередньо з книжки. А про що в ній іде мова, вичерпну відповідь дає піднаголовок: «Розповідь Михайла Козія з села Богданівка, повіт Скалат, його пригоди в большевицькому полоні й у польській армії генерала Андерса».

Цілий твір побудовано на конкретному матеріялі, з наведенням дійсних учасників подій, з поданням правдивих місцевостей. В часі — він охоплює собою

1939-1946 р. р.; в просторі — Галичину, Східню Україну, Азійську частину ССРСР, Близький Схід, Італію; історичне тло — друга світова війна.

Увібрати все це в одну книжку середнього розміру — є великою проблемою. Візьміть, до прикладу, розділ XVII «Через Іран до Іраку». Ось його піднаголовки: «Шпитальний вагон. Приїзд до Красноводська. Останній допит в НКВД. На перському березі. Етапами до Конакіну. Ще раз зустріч з большевиками. «У Багдаді, славнім місті». Військовий табір на пустині. Муштра, вправи, курси. По червінці — малярія. Голодівка. На місце большевицького НКВД — польська «двійка». Польська пропаганда серед війська. «Не дами Львова». Жіночі відділи в війську. Коли вишлють на фронт?»

Щоб тільки про це написати, потрібно окремого та ще й грубенького видання, автор же приділив усьому тому тільки неповних 12 сторінок! І матеріял в такому сконденсованому вигляді нічого не втратив, швидше багато виграв. Мистецтво викладу.

Те, що подано в творі «За чужу справу», найлегше було б переказати в публіцистичній формі. Але тоді вийшло б все дуже прісне, утерте й нецікаве. Тому перед автором стояло важливе питання: — яку обрати форму? І тут на кін вийшов український селянин з Галичини Михайло Козій.

Від імени останнього написано цілу книжку, через його психіку пройшли всі справи й події, висвітлені на задрукованих сторінках. Через те звичайний читач бачить переважно Михайла Козія і майже не помічає письменника Зиновія Книша. В цьому також полягає не абияка майстерність автора, бо він

скрізь та в усьому зумів правильно й правдиво до-
триматись образу обраного ним головного персона-
жу.

«За чужу справу» — не тільки гарний літературний твір, що легко читається, а й документ доби **подвійного** характеру. Підкреслюю визначення подвійного, бо в ньому не тільки занотовано та відтворено дуже багато з того, що мало місце за другої світової війни, а й вияскравлено показано **наставлення народу українського**, якому під примусом довелося пірнути у вир боротьби «За чужу справу».

Михайло Козій, зберігаючи свої індивідуальні риси, властивості й ознаки, в той же час вийшов незрівняно далеко за вузькі межі власної особи. Він — збірний літературний тип; його прагнення, почування й поступовання — притаманні мільйонам українців з обох боків Збруча. Те, що думав і робив у польському війську галичанин Михайло Козій, те саме думав і робив у советському війську полтавчанин Михайло Козієнко. Українці, незалежно від місцевостей свого народження, однаково хотіли поразки і Польщі і Росії, однаково не хотіли воювати за перемогу того чи другого свого пригноблювача. Що це так, сам Михайло Козій мав змогу нераз переконатися при зустрічах з советськими військовиками українського походження, а разом з ним переконується і читач.

Отже, «За чужу справу» — твір не тільки вчорашнього, не тільки сьогоднішнього дня, а ще куди більше — майбутнього. Дослідники, що прийдуть по нас, знайдуть для себе в доробкові Зиновія Книша досить ґрунтовних і вичерпних відповідей на питання, що виникнуть у них при вивченні другої

світової війни та участі в ній українців.

Стисло сама війна, тобто самі бої в книзі відтворені так виразно й дохідливо до кожного, що читача охоплює враження, ніби він особисто бере безпосередню участь в баталіях, а не приглядається їм зі сторінок задрукованого паперу. Дозволю тут собі навести два малі уривки:

«Вночі з 11. на 12. травня почалася друга атака на гору Монте Кассіно. Наказ відкрити вогонь прийшов в останній хвилині, на годину перед північчю. І знову заграли гармати, стало ясно, як вдень, голки збирати б можна. В шаленій метушні забувся час і голод, рухи стають автоматичні, не дуже відрізняється гук власних гармат від розриву ворожих стрілен, бо це не гук, а один довгий безперервний рев, якби страшного якогось звір'я з допотопних часів. Ані часу, ані можливості рятувати свою шкуру, все залежить від щастя, обмине тебе куля — живий останешся, а гримне граната — ні куска з тебе не лишиться. Люди, немов навіжені, кидалися від стрілен до гармат, страшно це було і наче без пам'яті діялося. Навколо гримить, як у жахливій буремній ночі. І не знати, коли світати почало, але десь саме, коли займалася зоря, ринули в атаку піхотні батальйони і припинився наш вогонь».

«... Перший бункер здобув українець Михайло Паньковець, родом з села Погорілки коло Сарнів на Волині. Божевільно відважний, не зважаючи на крики й остороги товаришів, підсунувся він під самий бункер і втишив його в'язкою гранат. Мов очманілий кидався від бункера до бункера, кулі градом летіли повз нього, ні одна не вчепилася...».

Хто любить читати спеціально описи боїв — знайде їх в книжці чимало.

Ніяк не можна не наголосити той момент, що «За чужу справу» є також чудовим, я б сказав невисихальним джерелом українського народнього фолкльору, образности, соковитого гумору, що так і плещуть з кожної сторінки книги. Давайте навмання відкриємо кілька з них і подивимося, що там під цим оглядом знайдемо.

Малий дощ приска, як з «дійнички»; лікарі питають ніби хворого, що йому бракує, а він відповідає: «Два боханці білого хліба на день», або вирази: «видасиш грошей кишеню, а не купиш і в жменю», «піхотинець танцює з кашавою, як на весіллі», «Польща — присипана позолотою нужди», «якби підступив ближче — чах по горлі і без пашпорта до неба», «на Поділля хліб на кіллю, а ковбасами хлів загороджений» ... І такого — повна книжка.

Дорогий Читачу! Ви можете походити з яких завгодно земель України, а «За чужу справу» прочитаете «за одним віддихом», сприймете цю книжку так, ніби її написано саме про Вас, ніби Ви в ній головний персонаж. Тільки но почавши читати, Ви самі відчуєте, що ця річ — глибоко національна, потім має значення всеукраїнське, що автор передав Вам у руки справді епічний твір.

А. Височенко

20-XII-1960 р.

Бразілія.

I

В РІДНОМУ СЕЛІ

Звідки пішла назва Богданівка. — Положення й опис села. — Економічні відносини. — Еміграція. — Дядько Федір Козій, його політична робота і смерть. — Сільські священики й інтелігенти. — Підпілля в Богданівці. — Легальна робота в рамках Фронту Національної Єдності. — Пацифікація.

Здовж залізничного шляху Львів — Тернопіль — Підволочиська, трохи на північ від Скалата, розкинулося село Богданівка. Там я народився, пережив свої дитячі та юнацькі роки і хоч ось уже майже двадцять літ химерна доля кидає мене по світі — ніколи не можу його забути.

Колись, перед триста роками, стояв тут табір Богдана Хмельницького, коли йшов він походом на Львів і Замостя. Пізніше поселилися тут люди — місце для оселі зручне — звідти й пішла назва «Богданівка». Ще одне село в тих околицях, Хмельська, теж і назву і початок свій узяло від Хмельниччини.

Богданівка — село середньої величини, хоч як на галицькі відносини, можна б його назвати великим. Вісімсот хат, чи як це урядово називалося «нумерів», давали захист трьом тисячам душ, а в

тому, до часу першої світової війни, всього три поляки та й то зукраїнчені. Щойно коли настала Польща, розпарцелювали двір, спровадили около сотні мазурів-колоністів і поселили їх під селом, назвавши оселю «Футор», згодом там зробили окрему громаду.

Селом протікала річка, «Бойків Потік» називали її, колись мав жити в селі господар, Бойко на ім'я, за ним і річка назву взяла. Випливала вона недалеко нашого господарства, чотириста метрів за городом, плила серединою Богданівки, а потім селом Камінка, попри Разсохватець, через Супрунівку до Підволочиськ і там вливалася до Збруча.

З лівого боку річки тягнулися широкі сіножаті, а позатим обабіч неї, частинно на горбах, а трохи в китловині, простягалася Богданівка. Ділилася вона на різні «кути» й «кінці», кожен з окремою назвою. Коли дивитися на село від сторони станції, найперше бачили б ми «Куток», у напрямі на Клебанівку. Звідси йшла «Йоржова Долина», десь давно жив там жид Йорж, і слід за ним загуб, а назва лишилася. Звідси вже зачиналася середина села, з великою мурованою і критою бляхою церквою та чотироклясовою школою, потім її перебудували на сьомиклясівку. Недалеко красувався Народній Дім, що його спільними силами поставили мешканці села, головно за ініціативою молоді, на місце колишньої коршми. А там ішли «Селиська» і «Залуже» — кількадесят забудовань за річкою, — на горбі видно «Витківці», там жила моя родина. Глянути вниз — видно долину «Ваннівці», господарств там обмаль, тільки камінь і пісок звідти возили. По лівій стороні — «Долини» з каменоломами твердого і м'якого каміння, господарств там зовсім мало.

Кінчалось село великою «Долиною Загірняка» з каменоломами, що тягнулися аж ген до ліса. Ліс розлогий, лучився з лісами сусідніх сіл.

В своїй мандрівці по світі — а чимало стежок по ньому я протоптав — бачив я не одне село. В холодному Сибірі, на розпечених пісках пустині, в співучій Італії, в багатій Канаді. Але нераз стає мені перед очима Богданівка. Чистий, літній день, неділя, радісно несеться в повітрі голос дзвонів, пшениці на полях хиляться під вітром, хати білють у садах. Краса — аж за серце хватає. Яка ж вона тепер, моя рідна Богданівка, і чи доведеться мені раз бодай ще глянути на неї, дихнути повітрям рідних піль?

Люди в селі — ні бідні, ні багаті. Переважали господарства десятьморгові, около третина села жили на менших, а траплялися навіть п'ятдесят і шістдесятморгові. Сіяли головню пшеницю, земля товста, подільська, родила добре. Недармо кажуть, що «на Поділлю хліб на кіллю, а ковбасами хлів загороджений». Садів давнішими часами малувато, доки хтось не натрапив на добру породу дерев, що надавалася до тамошнього клімату, тоді сади скрізь розвелися, не було ні одного господарства без саду. Добра була теж околиця на меди, чимало людей кохалося в бджолах, пасічники мали навіть свою кооперативу.

Всеньке село — статечні господарі й хлібороби, всі жили з землі і з праці на ній, інших зарібків не було. Був щоправда в селі млин, спершу водний на річкою, а потім більший, паровий, але обслуговували його власник з родиною, не ставало місця для найманої праці. Доки стояв у селі двір, провадив горільню, де курилася горілка. Давніше була цегельня, за моєї пам'яті цегли вже не виробляли, не виплачувалося, краще купувати готову. Трохи заріб-

ків давали каменоломи й ліс, та не багато, переважно кожен працював там стільки, що на потреби власного господарства.

З покоління в покоління жили ось так богданівчани, хоч і дуків-багатирів не видавали, все ж таки достаток був і хліба нікому не бракувало. Сиділи міцно на землі і хоч щороку менше її на душу, трималися й не покидали рідного краю. Еміграції майже не було. Ще перед першою світовою війною кілька родин емігрували до Бразилії, давно те діялось, з оповідання тільки знаю. Після війни кілька виїхали до Аргентини, а одна родина на острів Кубу. Один, Іван Дробот, продав усе, що мав, і переселився до Боснії. Непосидючий це дух, бував колись в Америці, вернувся й пропустив зароблені гроші, а тепер живе ще може десь у Боснії, якщо перебув воєнну завірюху. Аж коли розпарцельовано двір і коли наїхали в село мазури, тісніше стало людям жити, около шістдесят родин емігрували до Канади і ЗДА.

Батько мій, Василь, знаний у селі, як людина, що мала трохи освіти і якої заінтересування виходили поза справи власного господарства. Він був помічний при земельних помірах і в зв'язку з тим мав різні справи в громадському уряді, частенько виїздив до повітового міста. Любив почитати книжку й газету, одначе політика не дуже його спочатку цікавила, щойно «пацифікація» зробила перелім у його душі й переродила на гарячого українського патріота.

Зате наймолодший його брат, мій дядько Федір, став душею національної справи в селі. Був дяком, провадив аматорський гурток у селі і мав багато книжок. Під його впливом виростили пер-

ші юнаки, що на них пізніше лягли всі тягарі національно-політичної роботи не тільки в нашому селі, але і в довкільних селищах. Коли відродилася українська державність над Дніпром, дядько Федір не втерпів, перекрався через границю і вступив до гетьманського війська. Два рази відсилали його звідти, як «австріяка», цебто громадянина австрійської держави. А на третій раз пішов і вже не вернувся, була чутка, що загинув у бою десь коло Вінниці. Коли відходив, узяв мене, малого ще, на руки, наказував пам'ятати про Україну, працювати для неї, коли виросту. Стільки літ, а досі ще бринять мені в ушах його слова, так і до самої смерти будуть мене супроводжати.

За моєї пам'яті священником у селі був о. Вояковський, дуже старенька людина. Не знаю добре, але здається мені, що це він батько відомого о. Миколи Вояковського, знаного церковного й національного українського діяча, пізнішого адміністратора української греко-католицької Церкви на скитальщині в Німеччині. Після нього прийшов о. Володимир Стецюк, не знаю, що з ним сталося, одні кажуть, що забили його бандерівці, інші приписують йому смерть з німецької руки.

Видала Богданівка не мало освічених людей, що покінчили школи в Тернополі, у Львові, а навіть десь за границею, і пішли в світ. Пам'ятаю двох братів Вересюків, Петра й Івана, обидва інженери, померли десь у часі другої світової війни, Старший, Петро, навідувався часом до Богданівки. Інших, зо старшого покоління, не знаю, натомість багато моїх ровесників або трохи старших чи молодших за мене хлопців і дівчат училися в школах в Тернополі й у Львові. У вільний від науки

час, на свята й літні вакації, приїжджали вони до дому, до села, і там разом з місцевою молоддю працювали на культурному й політичному полі. Під їхнім впливом село переродилося, мов не те стало.

Зацікавлення політичними справами більшало не то що з року в рік, але й з місяця на місяць. З давніших партій діяли в селі радикали, небагато їх, всього кілька старших господарів, передплачували свій часопис «Громадський Голос». Коло священика гуртувалося кілька людей з симпатіями до УНДО.¹⁾ Та й стільки всього, глибоко в сільську гущу політика не заходила.

На початку тридцятих років завважилася зміна. Хтось приносив до села «Сурму».²⁾ Ніхто не знав, звідки вона бралася, а кожен жадібно втягав у себе кожне її слово, передавав часопис далі. Читав я її часто і робила вона на мене велике враження. Не кінчалася на таємному читанні «Сурми», вслід за тим зачалися тайні сходини в гуртах, розмови на революційні теми, звичайна підпільно-пропагандивна робота в селі. Мене до тієї роботи притягнула зв'язкова дівчина з нашого села, що ходила до школи в Підволочиськах. Одного разу приїхала ровером на моє подвір'я і забрала мене на таємні сходини. В хаті, де жив Павло Палій, зібралися ми в неосвіченій кімнаті і так почалася моя конспіративна робота. Не один ще раз збиралися ми то в цій то в тій хаті, а приходили не самі тільки молоді хлопці й дівчата, бували й старші віком люди, як от Степан Д., людина освічена, сотник української армії.

---

1) Українське Національно-Демократичне Об'єднання

2) Орган Української Військової Організації.

Нашим провідником уважався Павло Палій. Батько його був православним священником в Америці, прислав звідти гроші на життя для своїх синів. Молодший брат Павла, Микола, студіював щось у Римі, від нього діставали ми цікаві листи, перечитували їх гуртом на голос.

Проста наша робота. Сходини, гуртові читання, розмови на політичні теми, вербування нових людей до організації. Крім того звідусіль стягали ми зброю, такий прийшов наказ «з-гори». Один такий сховок у льоху, штудерно підмурований, щоб непомітно для чужого ока, стояв під моєю опікою, і там зберігалися: дев'ять крісів, один тяжкий скоростріл ще з українсько-польської війни, около п'ятдесятки ручних гранатів, уже польських, трохи стрілива і два револьвери. Все те мусів я тримати в порядку, що якийсь час чистити й наоливлювати. Були ще й інші сховки, я про них не знав, це належало до провідника.

Павло Палій прийшов до переконання, що сама підпільна боротьба не вистачає. Не всіх людей можна й потрібно до неї притягати, тільки самі вибранці можуть в ній бути чинні, а до ширшої маси нема способу дібратися. Правда, читалися часописи в читальні, відбувалися доповіді й дискусії, часом приїжджав хтось чужий — все те мусіло триматися рамок культурної роботи, коли політика заторкувалася, відразу ставала небезпека, що польська влада розв'яже товариство. Палій продумував над тим, як би то використати для націоналістичної роботи котруль з легальних політичних українських партій. Кудись їздив, з кимсь переписувався і на решті сказав нам, що треба заложити в селі пар-

тію Фронт Національної Єдності для назверхньої політичної роботи, бо вона ще найбільше дає можливостей для націоналістів. Як закладати, то закладати, не нашого це розуму діло, Палій у нас головува і він за те відповідає. Виписали газету «Батьківщина» зо Львова, спровадили статуги, відбули збори і заложили відділ партії, обравши Палія на голову, Михайла П. секретарем, а мене на скарбника.

Тепер робота пішла подвійним шляхом: наверху — через ФНЄ, а під землею — через ОУН. І тут і там сиділи одні й ті самі люди. Не знаю, чи було це відоме в проводах обидвох організацій. Вже пізніше довідався я, що ФНЄ і СУН ворогували між собою. Нам те в селі не перешкоджало. От тільки й те лихо, що Палієві поліція заборонила два роки жити в селі, занадто швендявся він в околиці, вітер робив, людей організував. Перенісся він до Тернополя, до нього часом їздили, а інколи він крадьки доїжджав до села. Загинув десь за большевиків.

До поживлення політичного життя в Богданівці дуже причинилася «пацифікація». Можна сказати, що не будь «пацифікації», політичний розвиток спинився б на яких п'ять літ. Багато успіхів у нашій організаційній роботі, легальній і нелегальній, завдячували ми освідомленню селян, що його принесли польські нагаї і катування. В самому селі Богданівці не було саботажів, бо двір уже не існував, не було ні стирт, ні фільварків, щоб палити. Зате навколо з усіх сіл майже щовечора високо під небо біла заграва пожеж. У нас хтось підтяв телеграфічні стовпи і від тоді село мусіло давати по шістьдесят вартівників кожної ночі.

«Пацифікація» прийшла нагло, ми її в селі не сподівалися, бо, як сказано, підпалів у Богданівці не

було. Я і орав тоді в полі, маленька дівчинка при-
гла мене остерегти, щоб не вертався я додому, бо
в селі поліція. Поліцисти мали список людей, кого
шукати, і мій батько теж був на списку, та мав час
ховатися і переждати лихо в сні. Батько мій, хоч
відомий українець та часом називав себе по-старо-
світському «русином», остерігав нас перед нелегаль-
щиною. Після «пацифікації» — як не той став. Ні-
коли інакше не називав себе, як українцем, поляків
зненавидів з цілого серця, а до мене говорив: «Си-
ну, роби, як знаєш, щоб добре було для України, а
я, хоч старий, тобі поможу».

В нашому селі «пацифікація» захопила тільки час-
тину, взяла сорок підвод з села й поїхала далше.
Поліція й польські улани били людей уже не по
списках, а без розбору, кого лише стрінули на ву-
лиці чи застали в хаті. Били навіть за те, що люди
говорили «Слава Ісусу Христу», казали їм вітатися
по-польськи, «нех бендзе похвальони Єзус Хрис-
тус». В сусідньому селі Терпилівці заїхав відділ ка-
валерії, обступив село і найперше зажадав двісті
вісімдесят кірців³⁾ вівса для коней. Люди притьмом
позносили, гадаючи, що на тій контрибуції обій-
деться. А щойно тоді почалося катування. Недалеко
села стояла фігура на честь Пилсудського. Хтось за-
паскудив її фарбами і ніби за те улани били людей.
На ділі це була польська провокація, самі поляки
обмастили фігуру, бачив це свідок Петро Сичак з
того села, що стояв недалеко від фігури зо своєю
дівчиною і бачив «стржельців»⁴⁾ при тій роботі.

Там то й пісню люди склали про «пацифікацію»

3) Один корець — около сто кілограмів

4) Польська парамілітарна організація.

і довгенько потім її співали, ще до самої війни:

Браття українці, скажу вам нівроку
Яка була сумна вістка тридцятого року.

Браття українці, що будем робили,
А вже наше село рідне кругом обступили.

Браття українці, треба утікати,
Летить конем польський улан, щоб нас здоганяти.

Там то били, били, там то дали муки,

Там то вкрили плечі й спину черешневі буки
Там то били, били, — тіло обімліло,

Якби були чужі люди били, було б не боліло.

А то брати наші сталися катами,
Обрівняли людські плечі зверху нагаями.

Натяк на те, що коли улани потомилися биттям людей, казали одним других бити, а хто не хотів, тому всипали подвійно. Більшість відмовлялася, але були такі, що рятували власну шкуру, б'ючи своїх братів.

Коли нове життя збудилося в Карпатській Україні — селом неначе електричний струм потряс. Не ставало терпцю ждати на газети, що й спізнялися нераз, заки дійшли з далекого Львова до сільської пошти. Виринула думка, щоб купити радієвий апарат, а це не абищо в той час, у Польщі радіоапарати дорогі, та ще й коли взяти, що село вбоге на гроші. Але що нам ціна проти того, що кожного дня можна чути голос Срібної Землі! Зійшлися збори і рішили — купити. Гроші склали самі молоді люди, деякі старші господарі не від того, щоб послухати, але от якби то обійшлося без витрат з власної кишені! Тоді поїхали ми до Тернополя і закупили радіоапарат найсильніший і найдорожчий, що його

могли знайти в тому місті. Поставили його в читальні і все село збігалось туди слухати вісток з Карпатської України. Хто не дав грошей — тому дозволено слухати лише знадвору, крізь відкрите вікно. До кількох днів — кожен просився, щоб допустити його «до спілки». Склали грошей стільки, що не лише апарат сплатили, але ще й сто п'ятдесят золотих для бібліотеки в читальні осталося.

В недалекому містечку Нове Село, в збаразькому повіті, жив українець-студент, що вчився в школах у Празі. Саме тоді він перекрався через границю побувати трохи вдома і кезабаром назад мав вертатися до Карпатської України. Зв'язкова дівчина передала мені кличку до нього і я одного дня відвідав його, аж горючі з цікавості, послухати про Карпатську Україну з уст самовидця. Кілька годин переговорили ми так, ціле пополудне, і все ще здавалося мені мало. До болю хотілося кинути все й поспішати на поміч, так і говорилося про те між хлопцями в селі, що може Організація пішле свої бойові відділи за Карпати.

Та колесо життя обернулося в інший бік.

II

У ВІЙСЬКУ

Військова служба в Ловічу. — Українці в полку. — Легше верблюдові крізь вухо голки, як українцеві в підстаршини пролізти. — Стаю «цельовнічим» у проти-танковій артилерії. — Арешти в Радучу. — Поворот до села. — Панахида по полк. Коновальцеві. — В сільському арешті. — Військові вправи з хлопцями.

В 1936 році взяли мене до польського війська і приділили до 10 полку піхоти в містечку Ловіч, недалеко від Варшави. Служило там багато українців, можна сказати, що третина цілого полку -- самі українці. Через те трохи відрадіше ставало між своїми, бо хоч ніби в польському війську наказано було зневажати вояків іншої національності чи релігії, та не всі підстаршини того притримувалися, траплялися між ними правдиві собаки, що дошкулювали українцям де і як тільки могли. Підстаршин-українців не було зовсім у моїй частині, чув я лише про одного капраля в восьмій компанії. Щоправда служили там на контрактах деякі підстаршини колишньої української наддніпрянської армії, однак зовсім не приставали з вояками-українцями і неначе таїли своє українство, може лякалися втратити слу-

жбу. Я знав одного сержанта й одного плутонового, а може їх було більше. З-поміж старшин був один капітан-українець з армії Головного Отамана Симона Петлюри. Хоч дуже рідко, все ж таки часом заговорив до нас по-українськи. Навіть заохочував нас співати українських пісень. Звичайно співали ми їх, ідучи в неділю до церкви. Приїздив до Ловіча український військовий капелян і щонеділі правив Службу Божу, от тоді ми на все горло виспівували в марші до церкви і назад до казарми, аж луна містом ішла.

Вісімнадцять місяців прослужив я в Ловічі і все продумував, якби то пропхатися до якогось спеціального вишколу. Нелегка то справа для українця, якого поляки найрадше заставили б чистити коней або офіцерські чоботи. Я бо думав собі, що коли вже мушу стратити два роки свого життя в війську, та ще й чужому, то вже нехай би навчився чогось, хто його знає, чи для України це колись не придасться. А стільки всячини можна там навчитися! Обслуга тяжких скорострілів, телефонічні апарати і служба зв'язку, щось там і біля радіоапаратів майстрували, або бодай до артилерії достатися.

Хоч і не мав я ані більшої освіти ані технічної підготовки, зате охота до науки в мене велика і я протискався, де міг, на всякі курси. Так удалося мені пройти вишкіл легкої й тяжкої піхотної зброї, а також побував я на курсах протипожежної оборони і на науці в т. зв. хемічній компанії, а накінець достався до батерій протитанкових гармат, швидко там зробили мене «цельовнічим», годі сказати мені, як це по-українськи називається, не мав я щастя в українському війську служити, хоч завжди про те

мріяв. Так і до останку простим стрільцем залишився, хоч і як хотілося бодай капралем стати, щоб якийсь чин з війська винести. В силах я почувався, своє військове діло знав добре, коли відбувалися дивізійні вправи в гострому стрілянні, я зайняв перше місце в цілій дивізії, будши з усім готовий до восьми секунд. Та що ж, прийшлося виходити з війська без жодної «шаржі», мав бодай те задоволення, що часу цілком не змарнував і засвоїв собі стільки військового знання, що за тих умовин було можливе.

В часі моєї військової служби сталася погана пригода. З другої сторони Варшави, коли їхати від Ловіча, відмірено досить великий шмат землі в місцевості Радуч і влаштовано там полігон для військових вправ. Щороку їздили туди на вправи частини з різних полків, на зміну. Влітку 1937 року арештовано там трьох українців — двох стрільців і одного капрала — всіх з 10 полку піхоти в Ловічі. Говорили, що діставали вони поштою нелегальну націоналістичну літературу, хтось про те доніс, пошту їм переловили і впали при тій нагоді на слід тайної української організації в війську. Той капраль був родом з Львівщини, дуже здібна людина, здобув першу локату в підстаршинській школі. Що сталося з ним — не знаю, ніколи вже більше про нього не чув.

Це сталося в Радучу. А коли прийшла про те вістка до Ловіча, застрілився поручник-українець, з колишньої армії Головного Отамана Петлюри. На власні очі бачив це я, якраз тоді тримав варту біля офіцерського касина. Вийшло кілька старшин, між ними цей українець. Щось жваво й весело розмовляли між собою, всі виглядали в доброму на-

строї. В одному моменті сказав він — я чув ці слова — «досить такого життя» і пустив собі кулю в лоб.

Потім говорено, що цей поручник мав якийсь відношення до тайної української націоналістичної організації і коли довідався про арешти в Радучу, застрілювався з непевности, чи видержать хлопці тортур і його не засиплять. Чи правда це — не скажу. Такі були поголоски в нашому полку.

Відслуживши свого півтора року, недовго побував я в рідному селі, бо вже в місяці березні 1938 року покликали мене додатково, докінчувати службу. Там довідався я про трагічну смерть полк. Євгена Коновальця в Роттердамі. Всі свідомі українці в польському війську глибоко переживали цю подію і боліло нас дуже, що не маємо змоги віддати останньої пошани поляглому Вождеві, навіть панахиди відправити не могли.

Тільки вернувся я до села, зібрав своїх хлопців і пішов до священика просити відправити панахиду. Не хотів спершу, навіть досить грубо до нас поставився, але село стало за нами і мусів. Дівчата виплели вінки, з паперу поробили гарні прикраси, на рід щільно виповнив церкву і коли пронеслася жалібна пісня «Со святими упокой», не одному груди стрясалися від стримуваного ридання.

Тим часом над'їхала польська поліція і чатувала при виході. В кого побачила чорну перепаску на рукаві — зараз на допит. Забрали майже всіх хлопців, що повдягалися в цей день на чорно і тримали почесну сторожу, виструнчившись, біля катафальку в церкві. Кожного питалися, по кім жалоба. Один казав, що по дівчині, бо покинула його, другий — по матері, що тому десять років померла і так жартами збували поляків. Ще більше їх те роз'юшило і

тримали нас у сільському арешті по два, а декого й по три тижні.

Скучно нам не було, товариство веселе, а дівчата про нас не забували, кожного вечора після праці приносили їсти, виварювали та випікали всякі смачні речі й ласощі — одна вареники, друга голубці, третя сало несе, як це в тій пісні співається, що

Ой, вийду я серед села
Серед села стану,
Одна мила несе пиріг,
А друга сметану.

Можна б і довше посидіти під крилами такої опіки. А все те дівчата організували, що разом з нами ввесь час працювали в селі. Одна з них вийшла заміж за поляка, що був комендантом організації «стржельців». Хоч і поляка мала за чоловіка, але народу свого не покинула і далі з нами співпрацювала.

Почав я вчити хлопців у селі військового діла. Хто в війську служив, той знав, та були такі, що їх до війська не кликали, а бодай початкові основи військового знання в Організації кожен мусів мати, така була вимога нашого організаційного проводу і мені доручено навчити інших того, що сам знав. Три місяці ми вчилися так, використовуючи вільні від праці хвили. Науки не припиняли ми взимі, майже кожного вечора далеко в поле снігами ходили, щоб скритися перед цікавими очима. Кожен старався, як міг, щоб якнайбільше навчитися. Багато з них пізніше, вже в війну, мали нагоду доповнити свою науку і зо зброєю в руці стати на захист України.

III

ВІЙНА

Мобілізація. — До німецької границі. — Відворот без бою. — Ідемо, куди очі несуть. — Попри Львів до Золочева. — Формують батальйони з недобитків. — Українці збираються до купи. — З казарми до цегельні. — Постій у Городиліві. — Повне безладдя. — Німецькі нальоти. — Застрілили німкеню-пілотку. — Дівчина Стефка намовляє залишитися. — Шикують нові сотні. — І я стаю «сотником». — Гатимо річку, щоб спинити танки. — Зникли старшини. — Вистріляти українців! — В дальшу дорогу.

В серпні 1939 року знову покликали мене до війська. Про війну говорилося багато, писалося про те в газетах і всі сподівалися її скоріше чи пізніше, та не думали, що станеться це так швидко. Забрали нас тридцять сім з села ще на кілька тижнів, заки проголошено загальну мобілізацію, і так я знову опинився в своєму 10 полку піхоти в Ловічі. Коли почалися воєнні дії 1. вересня 1939 року, наша батарея протитанкових гармат стояла недалеко німецької границі від сторони Східніх Прус. Вимаршували ми туди на який день перед війною, та не довелося дійти до границі. По цілоденному марші

розтаборилися ми на нічліг. Наша батарея станула на подвір'ї якогось заможного господаря, казали, що це був німець. Над ранком збудив нас гул літаків, що надлетіли з півночі, низько над землею спускалися й обстрілювали зо скорострелів дороги й ліски, де порозміщувалися невеликі військові частини, скидали теж менші бомби на містки. Якось щасливо обминули нашу батарею, ні один стріл не впав на неї.

Ще добре не почалася війна, не встигли ми й воєнного пороху понюхати та побачити, як німець виглядає, а вже наші офіцери потратили голови, ніхто не знав, що йому робити. Командир нашої батареї, пор. Аташевський, наказав відворот у сторону Варшави. Як почали ми цей відворот до Варшави, так і не чулися, як аж за Львовом опинилися.

Стільки нас учили в війську, як то має вести себе вояк у часі війни, а тут війна прийшла і вся наука з вітром полетіла, без одного стрілу, не бачивши навіть ворога, ввесь час ми відступали. З одного боку ми, українці в польському війську, раділи, що пропадає наш ворог, а з другого не знали, що діяти і як себе вести. Воювати за Польщу нікому не хотілося, але й до німця переходити ніхто не збирався добровільно, пам'ятали, як німці прогандлювали Карпатську Україну і не було до них симпатій. Найкраще б, якби німці розторожили Польщу і всі ми щасливо відісталися до звичайного нашого життя, а що далше буде, про те вже будуть думати мудріші за нас.

Різні думки верзлися в голові в часі маршу, в перших днях ще дуже обережно вели себе українці й не говорили про те голосно. В моїй батареї було

нас усього три, крім мене ще Фіялко й Шевчук, обидва з міста Тернополя.

Варшаву лишили ми на боці, минали міста і навіть містечка, старалися маршувати вночі, а вдень відпочивати, криючись по лісах. Зараз першого дня обстріляли нас літаки в ліску, більше на пострах, як на шкоду, обійшлося якось без жергв. Їсти не було що, харчових запасів з собою ми не мали, польові кухні десь поділися, їли те, що вдалося по дорозі купити в дядьків, а найбільше — голодували.

Перші три дні наша батарея відступала в сякому-такому порядку. А потім згубився десь наш командир Аташевський. Його місце зайняв якийсь резервіст. За Варшавою настав повний безпорядок, пошили ми гармати, вози й коні на ласку Божу, кожен ішов, куди очі несуть, тримаючись напрому на схід. Перемішалися з собою недобитки різних полків, але в тому часі ще були між нами старшини. Тільки резервові, професійні зeszли, як дим.

Почали збиратися українці докупити. Між поляками давалися чути розмови, що українці зрадники, не хочуть воювати, треба їх вигубити. Смішно слухати того від тих патріотів, що воювали за свою Польщу ногами, тікаючи від ворога якнайдалше. Все ж таки обережність наказувала матися на поготивлі до оборони.

Так дійшли ми до Львова, німців ще там не було. Саме місто обминули, передмістя тільки заторкнули, через якийсь цвинтар переходили, здається, чи не Личаківський. Якби так хтось спинив нас тоді й запитався: люди, куди ж ви йдете? Де ваша ціль і що ви думаєте робити з собою? — ніхто б не вмів дати відповіді. Стояти на місці не можна, бо німці

зловлять і заберуть у полон, отже треба йти. А куди? Перед себе, та й стільки!

На битому шляху за Львовом стояли якісь офіцери. Переймали маршуючі групи і спрямовували їх на Золочів, там збірний пункт для всіх і там на-ново будуть нас переформовувати в регулярні частини. Всі збиралися в якійсь великій казармі, а була там збиранина всяких родів зброї, що повтікали з різних фронтів. На хвилю стало спокійніше, з'явилися польові кухні, видавали нам харчі. Звідкись офіцери взялися, заметушилися військові писарі й занесли нас у списки. Мали формувати нові батальйони й відсилали до Львова, де наче б то устabilізувалася вже бойова лінія фронту.

Записувався кожний, бо мусів. Але коли відчитували списки — десь люди погубилися. Відчитують назвище — ніхто не відзивається. Який біс може перевірити, чи є той вояк на подвір'ї казарми? Тим більше, що ніхто не стояв на місці, весь час рух, одні приходять, другі відходять. Скільки разів відчитували моє назвище — я мовчав і так робило багато українців. Тут уже було їх багато, пезніше почувалися на своїй землі, скрізь лунала українська мова. Звідкись роздобули жовто-блакитні відзнаки й скривали їх під полою на всякий випадок, може прийдеться їх витягнути наверх і так з польського війська зробити українське. З уст до уст передавалося, щоб говорити по-українськи, а в більшому гурті — співати, щоб таким чином відшукувати себе й триматися вкупі.

В одному моменті, коли я стояв у величезній залі з Мініялом з Іванівки коло Теребовлі, побачили ми якогось типа в військовій уніформі, що дивився на нас і підсміхався. Потім приступив і показав

якусь чи то газету, чи то летючку в польській мо-

Повний хаос, ніхто не знає, куди йти, що робити, ві, де була стаття, щоб українці не билися за Польщу, здавалися німцям у полон. Показав та й пішов. Хтось сказав, що це певно німецький шпиг. В тім часі щонебудь підозріле хтось сказав або зробив — зараз його закричали шпигом і було це дуже небезпечно, розлючені поляки могли вбити на місці.

Варти в брамі не ставили, кожен міг приходити й виходити. Заходили між нас і цивільні люди, між ними якісь молоді українці, вдавалися в розмови з нами і підтримували на дусі. Все говорилося обережно і тільки натяками — інакше небезпечно.

В безладній купі вояцтва годі було встановити якусь одну лінію для українців, та й хто міг це зробити? Старшин українських не було, а підпільний провід не міг явно за те братися. Кожен робив, як йому диктував його власний розум. Я залишився в Золочеві, але були такі українці, що зголосилися до новоформованих батальйонів, між ними сімнадцять моїх односельчан і сусідів з поблизьких сіл. Називалося, що це наново твориться 52 полк піхоти, стаціонований перед війною в Золочеві. Відійшли вони на захід і аж по кількох роках довідався я, що попалися в німецький полон.

Гармидер великий, та діло йшло швидко. Кілька годин усього простояли ми в казармі, далися чути літаки — казали нам вийти за місто. Сховалися ми в якійсь цегельні і ледве встигли туди зайти, як посипалися бомби на казарму і на залізничу станцію. Не довго і в цегельні побували, незручно, місця нема. Відмаршували до села Городилова, три кілометри на північ від Золочева. Село невелике, втопалося в масі вояцтва, що звідусіль туди збіглося, а

переважно самі українці, рідко де почути польську мову.

Повний хаос, ніхто не знає, куди йти, що робити, кого слухати. Офіцерів нема, на тисячі стрільців усього три знайшлися, та й ті впилися до безтями, лежали на возі в якогось господаря. На подвір'ї в голови читальні «Просвіти» поставлено кухню, щось там варили їсти, дуже мало того виходило на особу.

Покищо вояки кожної сотні намагалися триматися вкупі, хоч не було вже такого військового порядку, як повинен бути. Це піддало думку кільком офіцерам, що прийшли туди пізніше, щоб формувати з них повні сотні, доповняти недобитками з інших частин і відправляти на фронт. Збирали їх при нагоді видачі харчів з кухні, бо їсти хотів кожен і до кухні прийти мусів. Дехто з поляків голосився самий, крім того почитували якісь списки. Українці в більшості не відзивалися. Можливо, що котрий менше свідомий обізвася, або просто без надуми відгукнувся, почувши своє назвище. Знаю приклад мого односельчанина, Павла Царика що в такий спосіб попався до новосформованої сотні, а потім спам'ятався, позадкував до городу і замішався в ту групу, де і я стояв.

Скільки таких сотень сформували й відправили, тяжко мені сказати. На городі, де я стояв, вишикували їх дві і зараз вони відмаршували, говорено, на Львів. Чи дійшли вони туди, чи по дорозі їх перейняли і розбрóли — не скажу. Таких сотень було більше, йшли переважно самі поляки. Українці лишалися на місці, українська мова гомоніла щораз сміливіше, щораз голосніше відзивалася українська пісня.

За два дні, що простояли ми в Городилові, кіль-

ка разів з'являлися на небі німецькі літаки. Шкоди від них великої не було, мабуть бачили, що ця безладна купа нікому вже не може бути небезпечна. Але один літак спустився занизько і його випадково зістрілили. В літаку була молода німкеня, може вісімнадцять літ. Допитував її польський майор і коли спитався, чи не шкода їй молодого життя, сказала вона, що їй шкода тільки тих бомб, що їх не встигла поскидати на польські голови. Там її застрілено, але того я не бачив, повторюю за другими. Інший знову літак тільки вдавав, що мусить сісти на землю, коли ж підбігли до нього поляки — скопис їх скорострілом і піднявся в повітря.

Рух ішов увесь час, одні сотні відмаршували, а на їх місце насунуло ще більше втікачів. Я швендявся по всьому селі, познайомився з місцевими українцями, гарні були люди, тільки біда на них упала, що якраз їхнє село вибрало собі військо на постій. В одній хаті запізнав я дівчину, Стефка їй на ім'я, дуже свідомо українка. Книжки в неї були, показувала мені велику історію України. Заходив я туди часто, годували мене, як рідного, дівчина вистарала мені цивільний одяг і намовляла лишитися в селі. Яким інакшим шляхом пішла б моя доля, якби я її тоді послухав!

Поки там творилися нові сотні, я крутився по селі, може б чогось довідатися. Вже згадував я, що офіцерів було мало. На початку були тільки три п'яні, потім час до часу з'являлися якісь і знову кудись зникали. Може відходили в новими сотнями, а може просто — тікали. Найдовше залишилися один майор, один сотник, і три молоді поручники. Ні одного назвища не пам'ятаю, з інших були вони полків. Увесь час чинили вони рух, розсилали ку-

дись гінців на конях, посилали якісь інформації, то збирали їх від інших місцевостей, ніхто не знав по що це і навіщо — от, щоб бездільно не сидіти. Вістові в них — українці, то й переказували нам усе, що знали, а все те торби січки не варте. Добре мені залишився в пам'яті вистовий Чорній, веселий хлопець, здорово кепкував з тієї роботи, при цьому й ми посміялися.

На короткий час став і я «сотником», завдяки . . . чирякові на руці. Носив я руку на перев'язці й не міг виконувати ніякої роботи. Крутився біля офіцерів, ходив кудись робити звіді, спиняв прохожих для перевірки, контролював переїзdnі вози й інше нікому непотрібне діло робив. Офіцери зміркували, що з мене був би добрий командир, і коли знову сформувавали кілька сотень, одну з них приділили до мене і зробили мене «сотником» над нею. Призначено нам відмаршувати до якогось невідомого вже мені з назви села на північний схід від Золочева і там, під ліском, загатити річку, щоб розлилася по сіножаті й унеможливила переїзд танками. Трохи дивно мені, як це так, що німецькі танки маємо спиняти від сходу, а не з заходу, від сторони Львова. Що ж, не дуже там хотілося думати серед такого розладдя, а кажуть іти — підемо.

Найперше копали землю самі вояки. З-часта налітали літаки і ми мусіли переривати роботу, скриватися в ліску. Пригнав я цивільних людей з села до роботи — вони теж українці, і їх шкода. З того всього казав я їм іти додому, нехай спасають життя, може придасться ще для України. Велика радість настала, коли я крикнув: «Дядьки, гайда додому, життя рятуйте!» Не знали люди, як мені дякувати.

Показалося, що річка заглибока, щоб її загати-

ти. Пошпортали ми ще трохи в землі, потім відкликав мене якийсь старшина військовим знаком, а ми тому й раді, вернулися до Городилова.

Коли йшли ми над річку, зліва і зправа забезпечували нас якісь відділи, що їх ми не бачили. А в лісі стояла артилерія і звідти давалася чути густа стрілянина. Стріляли на большевиків, а ми про те нічого ще не знали.

Ще один відділ вийшов з Городилова і це вже останній. Хотіли й мене прилучити до походу, давши мені пару великих коней з возом везти таборове майно. Ледве я викрутився від того. Не хотілося воювати, до того з кіньми тяжко від нальотів рятуватися, сам чоловік то в рівчак скочить, то в воду шубовсьне, куди вже мені там з кіньми воловодитися!

Видаю наказ покинути Городилів. Зайшли ми під якісь військові магазини в Золочеві і там дозброєно всіх, хто кинув зброю, щоб легше втікати. Тільки половина нас йшла при зброї, решта голіруч. Тепер видавали кожному кріса і по двісті п'ятдесят набоїв, хлопці хватали, скільки могли. Бо в Золочеві з'явилося більше поляків і знову давалися чути погрози, що українці зрадили Польщу, на гілляку з ними, або вистріляти як собак! Щоправда не так то легко перевести ці слова в діло, українців багато, вони озброєні, не перерізати їх, як баранів. Та хто знає, що буде завтра або післязавтра. Можемо наткнутися на якусь більшу польську частину і тоді справді зо сліпої помсти сипнули б по нас кулями. Кого тільки міг, захочував я до зброї, бо що варта вояк без неї? Такого й баба поб'є.

Вперше тоді почув я, що большевики перейшли
границю. Ніхто не знав, що саме на речі, дехто з по-
ляків говорив, що большевики йдуть їм на допо-
могу, спільно будуть бити німців. Вірити тому чи
ні? Хто його знає, може нова біда суне?

IV

ШЛЯХ НА ПІВДЕНЬ

Ідемо на Бережани. — Божевільний капітан і його заслужений кінець. — Марш, чи похоронна процесія. — Фабрика тютюну в Монастириськах. — Алярм у Нижневі. — Смерть української дівчини. — Вогонь по большевиках! — Ночівля в таємничій хаті. — Виглядаю, як опудало. — На розвідку до Нижнева. — Ще сипнути бобу большевикам! — Пригода біля моста. — Розбиваємося на групки. — Віднаходимося в полоні.

Ще далеко до полудня вийшли ми з Золочева. Казали нам, що йдемо в напрямі на Бережани. Ішли ми так кілька годин, їсти хочеться, кухню десь чорт узяв, тільки й з'їмо, що по дорозі в дядьків купимо, та як його нагодувати таку силу людей?

Десь коло третьої години наткнулися на лісничівку на скраю лісу, горіла вона, поцілена з літака. Де не взялися літаки, сипнули скорострілами і ми кинулися в ліс. Не йшли вже далі, відпочивали, ждучи ночі. Користи з того відпочинку мало, голод шарпає кишки, спати не можна, бо хоч і знеможені — напружені нерви проганяють сон.

Як тільки смерклося — далі в дорогу, все в напрямі на південь. Бережани лишилися по лівій руці і загалом намагалися обминати більші місцевості.

Около дев'ятої години вранці, пам'ятаю, вмаршували ми в якесь село. З однієї хати вийшла господиня, почула, що говоримо по-українськи, змилосердилася і винесла гладун молока. Наливала молоко в горнятко і, кому ближче, той міг вискочити з маршу та й хлєпнути трохи. В одному моменті прискакав на коні якийсь капітан і серед лайки періщив батогом чи нагайкою тих, що пили молоко. Цей божевільний тип знайомий нам уже, він провадив окремо свою скорострільну сотню і на віддалі якого пів кілометра перед селом окопав її при дорозі, з лівої сторони. Коли надійшов наш відділ, стрінув нас прокльонами й погрозами, що переб'є нас до ноги, бо не хочемо воювати за Польщу. Нас тим не злякав. Ті, що йшли в перших чвірках, відгрозили, що коли б тільки один стріл упав — всіх викінчимо, бо стріляти теж уміємо і є нас більше. Зм'як він тоді й вернувся до свого відділу, а оце знову бісився, розливаючи молоко, ніхто не розумів, навіть що він це робить, з божевілля чи з ненависти до українців. Швидко посягла його кара за нелюдську поведінку, не далі як три кілометри за селом побачив я його вбитого при дорозі. Хтось сказав, що вбив його німецький шпиг — все йшло тоді на рахунок тих невидимих «німецьких шпигів». Катюзі по заслугі, подумали собі, ніхто не спинився, щоб його поховати.

Йшли ми дуже поволі, більшість ледве ноги за собою волочили з перевтоми і з голоду, виглядало це не на марш військової колони, скоріше на якусь похоронну процесію. Зараз після полудня підійшли ми під фабрику тютюну в якійсь місцевості, ма-

---

1) Великий глиняний горнець

буть чи не в Монастириськах. Вийшов управитель фабрики й дозволив брати тютюну, скільки захочемо, бо й так большевики все загарбають. Зчинилося тоді дивне видовище, людська захланність проявилася в цілій своїй наготі. Вояки випорожнювали наплечники, хлібники, навіть газові маски — де тільки могли, втискали тютюн і цигарки.

Брали того більше, як потребували, не могли пізніше донести і викидали по дорозі, добрий кусень шляху між Монастириськами і Нижневом вкритий був тютюном і цигарками. Я бачив, як люди виповняли наплечники махоркою, щоб зараз же викинути її і зробити місце на ліпший тютюн, і так по кілька разів то спорожняли, то наповнювали їх, при тому штовхали один другого і жадібно з-під рук тютюн вихапували, хоча вистачило б його і на втрое стільки, що нас. Мене взяла огида, взяв я пачку тютюну та й стільки. Буду могли — куплю колись, а ні — обійдуся.

Не доходячи до Нижнева, я геть вибився з сил. Два тижні майже не спав, цілий час у дорозі, їсти або їв або й ні, не мився і не переодягався та не роззувався. Ноги в черевиках розпухли, шкіра чисто облізла, ходив я, як по дротяній щітці. Товариші підтримували мене на ходу, доки могли. Показалися бані церкви в Нижневі — там визначена збірка для нас, недалеко вже, а ніяк нема сили дійти. Лишили мене при дорозі, щоб я трохи відпочив і потім доволікся якимось на збірне місце. Пролежав я кілька годин і замість відпочати, ще дужче знеміг, навіть не міг піднятися на ноги. Надійшов якийсь санітар, говорив до мене по-польськи, та здавалося мені, що він українець, по милосердних його словах, навіть сльози станули йому в очах. Помогти

мені не міг, не мав коло себе перев'язочного матеріалу, конче казав мені заштикульгати до церкви, там він зробить мені перев'язку.

Дорогою увесь час ішли вояки, час-до-часу їхали військові вози, траплялися й авта. Ніхто не хотів підвезти, хоч як я просився, в цей час кожен дбав про свою шкуру. Пробирав я вчепитися котрогось воза — зіштовхнули. Зібрав я рештки сил, скинув черевики і якимось придибав до церкви. Там знайшов своїх товаришів з маршу, вони розквартирувалися в одній stodolі й узяти мене між себе. Хотів я помити собі ноги, щоб перев'язати їх і бути здатним до дальшого маршу — не довелося. Ще й не промочив їх добре — алярм загув. Офіцерів уже тоді не було між нами ні одного, а коли й був хто, то в уніформах простих стрільців і не признавався до свого чину. Ще до Нижнева дійшли три, що я їх бачив, і тут вони перебралися в цивільні одяги й один по другому, хильцем, майже на моїх очах, висмикнулися з хати і зникнули десь у містечку. Невідомо, хто взявся тоді командувати тією вояцькою масою і хто просурмив алярм — кожен відрухоно кинувся займати якнайближче і якнайліпше бойове становище.

Хтось крикнув — большевики йдуть! Гадаю собі — тут мені й амінь! Втікати не можу, живим не дамся, краще вже тут полягти. Не був я до того часу між большевиками, та добре знав про них з книжок і з української преси. До того жив я поблизько большевицької границі і пам'ятав, як у голлодному 1933 році вивозили людей по другому боці Збруча, а щоб на галицький бік не чутно зойків і криків, поставили духову оркестру від сторони границі, увесь час пригравала вона марші й гопакі.

Тим часом мої товариші відбігли з рештою вояків, подалися за місто. Не то що не до бігу було мені, я й іти не міг, там таки залишився, встиг таки переодягнутися в якісь неймовірно драні лахи, що винесла мені одна милосердна жінка. Не допомгло, над'їхали большевики, залапали кількох, що не встигли вибігти з містечка, та й мене взяли, не поміг мій цивільний «одяг».

Ще того самого вечора в цілій околиці чути було густу стрілянину, на південь від міста таки добрий бій ішов, як я пізніше довідався, це був один з найбільших боїв, що відбулися між утікаючим польським розбитим військом і наступаючими большевиками. Ось як розказував мені пізніше про те покійний вже тепер мій товариш Михайло Грабчак —

«Наші позиції лежали на південь від міста Нижнева, обалоли битого шляху. По правій стороні досить густо розсіялися хати, а по лівій — горби й поля, десь-не-десь хата. Бачимо, ідуть шляхом большевицькі частини, без порядку, танки помішані з піхотою і з возами. Недалеко від Нижнева захватили большевики кінний табір нашої частини, декому пощастило втекти до ліса, та немало большевики побили й поранили. Дехто бачив це з наших позицій на горбі. Потім усе затихло, большевики йшли вже безпечно, не охороняючи свого маршу.

З однієї хати праворуч нас вийшла ціла українська родина: чоловік, жінка й молода дівчина в гарній вишиваній сорочці. Бачимо, танк під'їжджає під хату, вихиляється з нього голова большевика, бачимо його самого, закарлючений у нього ніс, на жида подобає, хоч ледве чи жид си-

дів би в танку. Щось заговорив до людей, відповіла йому дівчина, підступила наперед. Большевик заляв і стрілив у дівчину з револьвера, вона впала. Ні, не може це бути вояк, жоден вояк у світі до безборонної дівчини не стрілить, це якась большевицька комісарська морда! Така лють нас вхопила на цей вид, що ми наче на команду посіяли вогнем. Перша почала наша група, почули це інші, долучилися й собі, настала пекельна пальба. Большевиків це заскочило неприготованими, счинилася паніка, кинулися в розтіч, ховалися в ровах і за танками, деякі просто себе бігли, не зважаючи на стріли. А ми б'ємо і б'ємо! Доброго хльору дали тоді большевикам!

Тривало це може пів години. Бачимо, підсувається друга колона, обережно вже, бойовим порядком, напереді танки, між танками похилені піхотинці — вдарили вогнем по нас. Нічого не вдіяли, ми добре закриті. Відбиваємося цільно, знову багато большевиків скосили, мусіли вони відступити. Чують большевики — не просте діло, гладко не піде. Підкотили гармати і пражать нам по головах. Відступаємо і ми трохи за гору, де менше шкоди від гарматнього вогню, далі не здаємося.

Большевики пустилися на хитрощі. Підослали делегацію з білим прапором на переговори, між ними видно польського майора. Просить він скласти зброю, не будемо ж з цілою армією большевицькою воювати, весь опір безцільний, шкода дармо проливати кров. Не бачив я тієї сцени, — був свідком того, як скидали зброю на купу. По-ніс і я з товаришами. Довкола большевики з націленими крісами, пильнують, щоб кожен склав

свою зброю. Все йде мовчки, чути тільки дзвенкіт металю. Нагло якийсь голос заверещав:

— Хлопці, не будьте дурні, не здавайте зброї!

Счинилося замішання й дезорієнтація, одні далі скидають кріси на купу, другі знову їх хвтають у тій юрбі, що перемішалися вже з большевиками, не знають вони, що робити. Заки це вияснилося і втихомирилося, я з товаришами вхопили по крісові і скочили в недалекий ліс.

Пізніше большевики не хотіли повірити, що не було між нами старшин, що команду тримали там підстаршини і прості стрільці. А майор-парляментарій показався перебраним большевиком.

Відбігли ми трохи в ліс, щоб набрати духу й подумати, що далі чинити. Зібралася нас рівно дванадцятка, все або з давніх часів знайомі, або такі, що подружили з собою в переживаннях останніх днів. Між ними три мої односельчани: Павло Ц., Василь В. і Гриць Б., а також сусід з недалекого села, студент Д. Тяжчу зброю поховали ми тим часом у куцах, для власної оборони залишили пістолі та по дві-три гранати. Ще досить ясно надворі, користаємо, щоб відбитися трохи від головного шляху.

Натрапили ми на якісь хати. Казав я хлопцям зайти до першої з краю клуні і там перепочити, виставивши варту для охорони, я тим часом піду до хати на розвідку. Входжу — на стіні портрети Шевченка і Франка. Веселіше на серці, свої люди і свідомі українці. В хаті тільки жінка в середніх літах, в кутку сидить якийсь чоловік.

Чемно вітаюся по-українськи, прошу щось

з'їсти, проголоднівся з товаришами в марші. За все заплатимо. Всі ми українці, мобілізовані до польського війська.

— Ви тепер усі по-українськи навчилися говорити, — відповідає жінка.

Радість б'є їй з лица, тішиться, що большевики поляків прогнали, свободу принесли.

— Хоч не всі поляки лихі, — додає, — ось цей чоловік сусід мій, кравець, він поляк, та людина добряча.

Зводжу розмову на діло. Їсти хочемо, одяги військові на цивільні поміняти.

Сказала жінка, одяг поміняє тільки мені одному, трохи пізніше, як посутеніє. Дала горнятко кислого молока, грошей не хотіла.

Незручно одверто говорити з нею при полякові, — нема іншої ради. Каже вона, сама тут живе, а це потім показалося неправда, мала вона чоловіка і двох дорослих синів, пішли вони полювати на окремих вояків, що чи то від частин своїх відбилися, чи додому вже верталися.

Бачу, подобришала молодиця, каже мені ночувати в хаті, постелить мені на долівці, бо сподобала собі мене, як рідного брата. Пропозиція мені не всмак. В часі відвороту чули ми про випадок, коли ціла група пропала, заночувавши в хаті, баби сокирами голови порубали. Правда це, чи вигадки, хто його знає, та не один таки на правду без сліду щез. Наші селяни ненавиділи поляків і навіть не дуже вірили, коли вояк говорив по-українськи, думали, українцями прикидаються. По селах роззброювали вояків бойові відділи ОУН, вони ніякого лиха не чинили,

тільки забирали зброю, людей проганяли в сво-
яси.

Відмовляюся гречно, щоб не вразити гостин-
ности господині, не хочу робити їй клопоту у ха-
ті. Веде мене на горище, простелила якусь плах-
ту. Все таки не довіряю, пересунувся попри стрі-
ху на другий кінець горища і там зарився в сіні.

Не спиться мені. Чути стріли по лісах, навіть
попри хату свищать заблукані кулі. Гаряче мені
в грубому військовому однострої, ще й у сіні
заритому. Годинника не мав, по зорях зорієнту-
ватися заваджала стріха, та десь так на мою дум-
ку коло півночі прийшли три чоловіки. По го-
лосах їх полічив. Шукали мене на тому місці, де
господиня постелила.

— Нема, — шепче один, — подівся кудись,
може геть пішов.

Ото, думаю, як добре, що місце змінив!

Досить довго ще шукали мене в сіні, не зай-
шли в кінець, де я сховався. Зійшли наниз, ходи-
ли попри хату якийсь час і перешіптувалися з
собою. До мене долітали тільки окремі слова,
видавалося мені, що це чоловік господині та їхні
два сини. Над ранком зникли, а зараз після того
зайшов до хати Павло Ц., питаючись за мною,
тоді я вже безпечно зліз з горища і тоді жінка
дала мені цивільне одіння. Переодягався я в тем-
ній коморі і не бачив, які то шати вдягаю на се-
бе. Шапка — тільки з боків обруч, без дна, во-
лосся зверху видно, штани якісь старосвітські,
грубі, білі з вишиваним клинцем спереду і наче
з генеральськими лямпасами по боках. Черевики
пороззявляли рота, один більше від другого, в бі-
лому полотняному піджаку бракує пів правої по-

ли — все підперезане дрантивим пояском. Як побачили мене хлопці в цьому елегантному строєві, сміялися, аж за черево хапалися. Виглядав я не то як опудало на горобці, не то як дурний Стецько з комедії на сцені.

Дехто з хлопців теж роздобули цивільні одяги в сусідніх хатах, один навіть досить добре зодягнувся. Позичив я в одного одяг такий, щоб дуже в очі не впадав і обидва ми з Павлом Ц. пішли до Нижнева на розвідку, решта ждала в лісі на наш поворот.

Як тільки розвиднілося добре і бачили ми, що вже ходять люди по дорозі, пішли й ми. Большевики всіх пускали до міста, не видно сторожі. Мій товариш надавався добре до розвідки, балакучий, з кожним у розмову вдавався, навіть з большевиками балакав. Цікавило нас головню, що буде з тими українцями, що в польській армії. Не сміли одверто говорити, з боків заходили, на здогад буряків, щоб дали капусти.

Кажуть большевики — всі додому підуть, «картошку рить», вже скінчилася панська неволя, всім свобода настала.

Оце добре, гадаємо собі.

— А чи не треба «пропусків» — питаємося.

— На чорта їм пропусків, хай ідуть, як стоять.

Припадково стрінув на вулиці поляка з мого села. Хоч і поляк він, та такий, що замість «здоровась Марія» «Богородице Діво» говорить, залюбки вживає нашої мови. Аж з-під румунської границі вертався, хотів дістатися на другий бік, не пустили румуни, границю тільки старшинам відкрили, поза тим декого тільки перепускали, простих вояків проганяли. Отак ішов він явно.

в військовому однострою, ніхто його не спиняв, так і далі помандрував. Намовляв і мене, — я хотів триматися товаришів.

Вернулися ми назад до хлопців і вчинили раду. Думки поділені. Д. радив, щоб розбитися на групки по двох-трьох і так передиратися додому, так і легше і безпечніше. Інші воліли б триматися гурту, небезпечно ще по лісах, стріли чути, напасти можуть. Найліпше пройти большевикам на тили, тоді побачимо, як краще, чи йти гуртом чи розбитися.

Перед тим ще хотіли ми залишити большевикам добру згадку про нас. Підтягнувши з ліса скоростріли, підсунулися ми ровами і, криючись за залізничним насипом, підлізли майже під середину їхніх становищ. Неймовірно, як необережно вели себе большевики, навіть варту добре не розставили, мабуть зовсім безпечно почувалися, помимо гарячого вчорашнього дня. Гей, як заложили ми свіжі стрічки в скоростріли, як сипнули горохом по большевиках! Посхапувалися вони спросоння, а ми все січемо й січемо! Чути якусь команду, та хто хоче слухати її в страху? Червоноармійці кленуть, одні тікають, другі на землю лягають.

Нічого нам баритися, вистріляли, що мали, і втекли. Аж тоді большевики спам'яталися і довго ще стріляли, говорили люди пізніше, що в тій суматосі постріляли самі своїх.

Таке було наше пращання з большевиками. Не брали ми з собою вже ні крісів, ні скорострілів, там їх полишали в рівчаках.

Настав день. Нам треба переправитися на другий бік Дністра. Та ба! Річка широка й глибо-

ка, не всі вміють плавати та й як мокрому між люди іти? Першому стрічному большевикові підозріло стане, чому через міст не йшли, плавма переправлялися.

Розглядаємося над берегом. Трохи оподалік видно міст, через нього йде битий шлях. З одного й другого боку мосту — вартові, цивільні люди з червоними перепасками на раменах, нема військових большевиків. Може спробувати? Пристаємо за горбком, я йду наперед, зайти в розмову з вартівником і розвідатися, чи можна пройти міст, коли ж «пропуск» потрібний, то — де його можна дістати.

Вартовий — хлопець молодий. Вже після перших слів бачу, один з тих, що зразу ставали на службу большевикам. Навіть кріс у нього московський, не польський. Кажу йому, що я українець з-під Тернополя, на роботі в цих околицях був, додому хотів би вернутися.

Мої слова говорять одне, а чудернацький одяг — друге, аж кричить, що це брехня. Стійковий гукнув:

— Руки вгору! Будеш у команді про те говорити.

Не на такого натрапив. Ще заки він спам'ятався, зацідив я йому п'ястуком у зуби, в одній хвилині накрився він ногами. Викрутив я йому кріса з рук і кинув у річку, ще кілька добрих копняків дав на спомин і пустився навтіки. Все діялося так швидко, що вартовий по другій стороні моста не бачив. Правда, річка там широка і міст довгий.

Таки не перейдемо Дністра гуртом. Забагато нас, трудно, треба поділитися. За товариша дістав я свого односельчанина Павла Ц.

Вийшли ми з лісу. Трапилися якісь люди, питаємося, де найзручніше перейти річку. Кажуть, броду тут близько нема, вода скрізь глибока, по берегах ходять большевики. Нам слід би минути місто Нижнів і спробувати переплисти Дністер понижче.

Рада може й добра, та що ж, не довелося скористати. Лише ввійшли ми між якісь хати, здається було це передмістя Нижнева — звідусіль обскочили нас большевики».

V

З НИЖНЕВА ДО ШЕПЕТІВКИ

Збірний пункт для бранців. — Алярм у ночі. — Вплав через Дністер. — Знову зловили. — Пішком до Бучача. — Нічліг під стиртами. — Поїздом з Чорткова до Гусятина. — Невдала втеча з вагону. — Інші щасливіші. Переходимо Збруч. — Похід смерти. — Переходовий табір у Шепетівці. — Реструють. — Обіцянки волі для українців і білорусів. — Розвантаження табору.

Зігнали нас на якесь збірне місце недалеко від станції. Оточили нас густо вартові з крісами, за ними танки й націлені скоростріли. Тиснява така, що й рушитися годі, хто лежить, а хто сидить, ходити нема місця. Там застали ми вже кілька тисяч давніше зловлених бранців і тепер усі ждали, що буде з ними.

Підходили якісь цивільні люди до кордону стійкових, чи не пізнають когось зо своїх рідних, дехто й їсти подати хотів. Нікого большевики близько не пускали, але де кордон рідший, там можна перегукуватися з людьми. Якісь жінки плачуть, може й справді пізнали своїх родичів. Просимо, щоб подавали нас за своїх синів чи братів, може вблагають большевиків, щоб пус-

тили на волю. Кільком, що дійсно з тих сторін, вдалося тоді вирватися з полону.

Розглядався і я цікаво, а ще цікавіше зглядалися інші на мене, через мій проклятий дивовижний стрій. Незабаром повіки обважніли і я приляг, щоб заснути. Довкола мене покотом лежали вояки, в більшості українці, знайшовся знову весь наш гурт, трьом тільки пощастило втекти.

Скільки проспав — не знаю. Прокинувся від густої пальби, знову стріляли десь у довкілних лісах. Скоростріли теркотіли дуже близько і серед того счинилася страшenna паніка. Хтось крикнув, що большевики навмисне зігнали нас на купу, щоб вистріляти. Прожогом кидаються до річки, ніхто не дивиться, вміє він плавати, чи ні, коби швидше до води. Побіг і я, чую, кулі свиснуть мені навздогін, вже не тільки з лісу б'ють, і большевики по втікачах стріляють. Біжу ще прудкіше і щастя моє, що в тому моменті добіг до берега. Присів за невеличким горбком, що хоч малий та все таки давав якийсь захист від куль. А в річці — несамовиті речі. Ніч темна і не видно далеко, бачу тільки, як перевертається там клубовище людей, бовтається в воді. Не до сміху мені, та вид більше смішний, як страшний і це мені привертає холодну кров. Трохи йдучи, а трохи пливучи, добився я до другого берега. Пусто, невідомо, де поділися ті люди, що в річку скочили, неначе під землю запалися. Хіба не потопилися всі?

Недалеко залізничий міст, підбіг я туди сховатися, може будуть перешукувати беріг. Знайшов там ще одного вояка, обидва мерзнемо, зубами з холоду клацаємо. Діймаве зимно, я весь мок-

рий, починає трясти лихоманка. Ні, не видержу, закостенію до ранку, треба пройтися.

Стояли там якісь хати, думаю, може дозволять перебути кілька годин у теплі. Підходжу — стайню видно, чути віддихи, ого! Тут більше таких, як я.

Тим часом большевики заточили широке півколо і, щораз його звужуючи, перли облавою до Дністра. Всіх до одного переловили. Коли розвиднілося, пізнав я свого односельчанина Бобика, поверталися й ті, що пустилися в ліси, казали, стріляють звідти, нікого до себе не пускають.

Пригнали нас на старе місце, ще густіше сторожею обставили, тепер уже й від річки вартові пильнували. Нічого не говорили, байдуже стерегли, не давали ні їсти, ні пити. Питаємося, чого нас тримають, ми українці, ми нічого не винні, не поляки ми, тільки українці силою мобілізовані.

— Підете додому, не турбуйтеся, — кажуть большевики, — на все час прийде.

І їсти і пити хочеться, не знати, що більше дошкуляє, чи голод, чи спрага. Тільки курити не бракує, придався тютюн з Монастириськ.

Три дні і три ночі тримали нас так під голим небом, а потім казали ладитися з дороги і голодних та помучених погнали в напрямі на Бучач. Ішли ми нога за ногою, як на власних похоронах. По боках большевики зо штиками, ззаду авта й танки, охорона сильна, щоб не втекли, та ледве чи кому тоді втікати хотілося, кожен думав, щоб попоїсти й відпочити.

Рушили ми під вечір, ішли цілу ніч і цілий день, аж на другий день смерком наблизилися до Бучача. По дорозі трапилася пригода, що трохи що життя

не коштувала багатьох з нас. Рознеслася чутка, що десь недалеко відділ польських «стрельців» у силі п'ятсот чоловік напав на якусь большевицьку частину. Хто може й хоче провірювати вістки в такий час? Один сказав, другий повторив, а третій уже й повірив. Розлютовані большевики хотіли з помсти постріляти полонених, підкотили танки і от-от буде по нас. Тільки чудом не дійшло до катастрофи, в останній хвилині пригнався на танкові якийсь вищий большевицький старшина — мабуть хтось дав йому знати про те — і стримав різню. Цікаво, що голодних нас і потомлених така байдужість огорнула, що не дуже й лякалися думки про смерть.

Зайшли до якогось фільварку і там спинилися на відпочинок. Перший раз за три дні дали нам їсти. Зарізали кілька корів і зварили юшку, м'яса там не дошукатися з тих корів, одначе животворне тепло розлялося по шлунку і до серця вступила надія. Вивели нас на стерню під стиртами і там ми зробили собі нічліг. Деякі вигадливі хлопці зарилися глибоко в стирти і так спаслися від полону, большевики вправді кололи солому штиками вранці перед відмаршом, та не змогли їх досягти.

Сформували з нас колону — і на Борщів. Дорога далека, зате відпочили ми за ніч, підкріпилися їжею, ішли вже скоріше. До міста нас не впустили, знову ночували під голим небом а потім ні з цього ні з того, замість до Борщева, завернули нас назад, до Чорткова. Тут мали ми всідати на вантажний поїзд. По дорозі кільканадцять хлопців висмикнулися між хатами, большевики пустили за ними кілька куль, нічого їм не вдіяли і так знову кілька щасливців знайшлися на волі. Решту всадили до поїз-

ду і незабаром рушив він на Гусятин. Довжелезний поїзд тягнувся крутим вужем, машина сопіла, за-пихкувалася, ледве волочила вагони за собою. Стиснули нас, як оселедців у бочці, в деяких вагонах навіть дверей закрити не можна, поставили там сторожу. Крім того сторожа стояла на східцях, на платформах і навіть на дахах вагонів. В одному місці прийшлося їхати під доволі стрімку гору. Стане льокомотива, не може витягнути поїзду, по кілька разів розганяється і назад вертається. А по боках дебри і хащі — знову кільканадцять хлопців вистрибнули і зникли між кущами, якось нікого куля не поцілила, щастя мали. Все ще чути стріли в лісах, а часи такі, що за добрі чоботи життям можна пострадати.

Вже близько Гусятин. Згадав я, що звідти не далеко до мого повітового міста Скалата, може б і мені вдалося втекти? Ввесь час продумував над тим, коби лише вискочити, напевно зайду, хоч голоден, знову большевики їсти не дають, тільки нашого харчу, що люди яблука по дорозі до вагонів кидали. Вилупив я дошку в підлозі вагону, тільки поїзд зупинився на станції — крізь діру і давай ногам знати! Добре думав, та помилився в орієнтації. Чомусь здавалося мені, що станція праворуч, отже я метнувся ліворуч і напоровся носом на купу большевицьких вояків та енкаведистів. Витягнули нагани, почали стріляти, зо страху поліз я назад до діри.

З такими самими думками і в інших вагонах носилися, бо нараз з кількох боків залунали стріли. Теж за втікачами, що вирвалися крізь діри в підлозі. Кільком удалося втекти, трьох ранили в ногу, вони все таки втекли, тільки одного вбито.

Висіли ми з поїзду, відійшли трохи набік, казали нам чекати, чомусь не хотіли того самого дня переводити через Збруч. Думали мабуть, що людей одчай вхопить і кинуться тікати, не дивлячись на стріли і смерть.

Стоїмо так, оточені сторожею, дожидаємо ночі. Підходять якісь люди, приглядаються нам, вартові не дуже лаються, можна поговорити. Бачу, в одних цікавість в очах, в других милосердя. Даю знак одному хлопцеві, щоб кинув мені шапку — побоявся він. Підсуваюся на самий край колони, хапаю якусь жінку за руку і прошу відвести мене бодай двадцять кроків, ніби то я разом з нею прийшов. Жінка пручається, боїться, знову поринаю в середину колони.

Щастя всміхнулося моєму односельчанинові Вересюкові. Поміг йому якийсь дядько, ризкував своїм життям. Непомітно приніс в'язку хмизу й поклав на краю колони, Вересюк завдав собі те річця на плечі і спокійною ходою відійшов, неначе з ліса додому, а за ним дядько, прикриваючи його від большевиків. Ішли так далеченько, ще доброго пів кілометра бачив я їх на дорозі, большевики не спокмітились.

Знову відвели нас на якийсь хутір за містом, були там стайні й господарські будинки, обнесені високим муром. Гірколо вартували большевики, в брамі теж кілька «бойців» поставили і мимо того вдалося втекти Павлові Ц.. Після двократної невдачі, хвиливе покинула мене охота до втчі, я замінявся з Павлом за одяг, давши йому мої лахи і надівши його однострій. Принесли йому більше щастя, як мені, ще того самого вечора втік він, при моїй допомочі. Якийсь дядько привів поїти коней у кориті.

В порозумінні з одним хлопцем з місцевої служби сполошили ми коней, Павло кинувся ніби їх ловити, схопив одного за уздечку, на очах усіх большевиків вивів його за ворота і там щез.

В надвечір'я большевики вишикували нас у колони й повели за Збруч. І тут і там — українська земля, і тут і там — один і той самий нарід, а все ж жаль стиснув за серце, якби в далеку чужину я вибірався, край свій рідний покидав. З одного боку хати якісь веселіші, видно життя, людей, рух, а з другого — мертвецький спокій, знищені будинки, напів розвалені хати, не видно вночі, живе в них хто, чи ні.

Ще кілька кроків і покинули ми Галичину. Колись, перед двадцяти роками проходили сюдою наші батьки і старші брати, та як же ж інакший був їхній похід! Вони йшли озброєні, на бій з ворогом, з надією в серці, що «вернуться ще тії стрільці січовії, задрижить тоді Варшава!» Тепер чорт узяв Варшаву, ми знову переходимо Збруч, але в чужих уніформах, без зброї в руках і без надії в душах...

Йшли так поволі, нога за ногою, в сумних думках затоплені, в нікого нема охоти на розмову. Невідомо, куди простуємо, казали, ніби до Кам'янця Подільського. Те тільки пам'ятаю, що дорога вела по-під якісь доволі високі горби, звідки добували вапно. Голод знову шарпає в кишках, від Гусятини ні рісочки в уста не вклав, багато людей знемагали, вибиваючися з сил. По одному, а то й по двох-трьох падали з утоми. «Бойці» підштовхували й підгукували, щоб далі йти, не багато це помагало, декому справді вже й кроком трудно ступити. Коли впали два-три, залишався з ними боєць, жаждати, аж під-

ведуться. По якомусь часі бойці вертали самі. Питали ми за товаришами.

— В колгоспі осталися, — відповідали, — до сил прийдуть, наздоженуть.

Виглядало це імовірно і не одному приходила охота на такий же колгосп. Раптом хтось сказав, а може проговорився котрийсь з бойців, що знеможених добивали по дорозі, кололи штиками, щоб не чути стрілів. Одних це обурило, других ще більше приголомшило, а всі докупи рештки сил збирали, одні других підтримували, щоб не впасти на шляху.

Дош пустився цебром, іти ще тяжче, не йдемо, як черепахи сунемося і на двечір підходимо під якесь місто. Може й Кам'янець Подільський, годі довідатися, бойці мовчать. З голоду й утоми ніхто вже не може йти, сотнями сідаємо на дорогу й кричимо.

— Добивайте нас, не сила йти далі, хай тут усьому буде кінець!

Заметушилися большевики, бачуть, не багато толку з погроз, люди, як закам'янілі, на все байдужі. Звідкись приїхали дві-три автомашини і цілу ніч везили бранців. Перші всідали ті, в кого вистачало сил, щоб підвестися на ноги й учепитися за авто, більшість безвладно лежала на землі, на болоті серед шляху, большевики не дозволяли висунутися за рів, на поле, де росли якісь буряки. Над раном холод ще дуже потиснув, дзвонили ми зубами й тиснулися один до другого, щоб тепліше. Авта зникли, нас знову сформували в похідну колону і знову погнали пішки, тепер у зовсім противний бік — до Шепетівки.

Довго буду пам'ятати цей марш до Шепетівки.

Помимо охлялости не покинула мене цікавість дивитися на новий, незнаний край. Все виглядає бідне й голодне, ніде не видно молоді — самі старі. До нас їх не допускали і говорити забороняли, а що впильнувати такої маси людей — трудно, вдавалося часом перекинутися кількома словами. Дивилися на нас, звичайно як на поляків, і дуже дивувалися, почувши українську мову. Якась стара жінка заплакала.

— Ми думали, що ви колись прийдете з Західної України нас визволяти, а ви самі он як попали, — з жалем говорила.

Здається, нема бідніших людей на світі, коли глянути на них. І все ж знайшлися милосердні душі, помагали, чим могли. Одна жінка крадьки вийняла кусень хліба з-під поли, кинулася на нього ціла юрба, з рук собі видирали, як голодні собаки, ледве чи й по кришці досталося. Раз і мені впало щастя вхопити за хліб, та ще добре не зловив я його, як звідусіль вишарпували, з-поміж пальців вищипували, мало що в жмені лишилося. Та й тим поділився я з односельчанином Голубом і з Петром з сусіднього села Терпелівки. В нього зрушилося сумління, витягнув з кишені консерву, що якимсь дивом досі в нього збереглася, дав нам по ложці і це нас трохи підкріпило.

За дві неділі назбиралося в Шепетівці двадцять вісім тисяч бранців, тепер уже більшість поляків. Їсти давали дуже скупо — один хліб на дванадцять, раз на день зупу, а краще — воду, черпак юшки, дві галушки та й ті розплилися. Приносили її в відрах і не знати, як до неї братися, нема ні ложок, ні мисок. З подвір'я визбирали ми всі лопухи, де

який був більший листок, робили з нього то ложку, то черпальце.

Табір у Шепетівці — переходовий. Що наїде трохи більше людей, зараз розвантажують. Вивозили поїздами кудись на роботи, одних у напрямі на Київ, других до шахтів у Кривому Розі. Не минуло кілька днів — назад їх побачили ми між собою. Чому? Занадто цікавилися ними місцеві люди, розпитувалися звідки, як їм жилося і т. д. Довідувалися при тому, що хоч як бідно жили наші люди в жебрацькій Польщі, все ж краще, як у большевиків. Не подобалося це большевицькій владі і вона загадала відвезти їх назад за давню польську границю.

Кожного заносили у список: як називається, яка освіта, точна адреса, чи має свояків за границею, а головне — якої національності. Пустили чутку, що найпізніше 15 грудня всі українці, білоруси й жиди підуть до додому, в полоні залишаться тільки поляки. Тоді деякі поляки, що знали українську мову, подавали себе за українців, думали, що й їх звільнять. Даремна надія. Коли за якийсь час почали ми домагатися, щоб нарешті випускали, як обіцяли, сказано нам, що при реєстрації ми добровільно підписалися на списках, що будемо два роки працювати для Советського Союзу. Мине два роки, тоді й підемо.

VI

ЖИТИНЬ

В казармах К.О.П. *) — Втекло сімсот. — Робота при автостраді. — Лист додому. — Відвідини брата. — Ще раз гості з Богданівки. — Організуємо хор. — «Ми йдем за Україну воювати!» — Повторюємо концерт. — Большевицькі пропозиції. — Мрії про втечу. — Закопаний у сніг жид. — Тридцять тікає в бочці. — Хитрість і одчайдушність утікачів.

В транспорті около тисячки людей виїхав я одного дня з Шепетівки. Виглядало, що не знають, що з нами робити, бо найперше завезли нас до Здолбунова, звідти до Дубна, а звідти до Рівного. За містом стояв великий млин, тепер з нього зробили приміщення для воєнних бранців, туди й ми заїхали. І без того навезли туди багато війська, а тепер так сутужно, що й ногою ніде ступити. Пересидівши отак чотири-п'ять днів, кажуть збиратися, пішки підемо. Холодок пробіг мені за спиною, невже ж знову почнеться смертний похід, як з Гусятини до Шепетівки?

Оказується, дорога нас чекає коротка. Яких три-

---

*) К.О.П. — скорочене з Корпус Охорони Пограніча, польська кордонна сторожа.

надцять кілометрів від Рівного на схід лежить місцевість Житинь. До війни стояв там залогою батальйон К. О. П., недавно що викінчили для цього нові казарми і там большевики влаштували нам табір. По дорозі до Житиня розкинулося кільканадцять хаток, вийшли звідти люди дивитися на нас, скористався з того мій земляк, Гриць Бобик, замішався між них і втік. Пощастило хлопцеві. І радію, але й сумно, тепер уже осталися тільки ми два з Фельком Голубом.

Зайшли ми до Житиня, кожен притьмом кинувся шукати собі ліпшого місця. Знайшли якісь сінники з соломою, почався бій за них, перемогли ті, хто менше втомлений. Був там невеличкий магазин, що якимсь чином зацілів досі, туди в мирному часі здавали вояки цивільний одяг, переодягалися в військові однострої. Миттю все розхапали, достався й мені куценький сивий піджачок, заховав, може придасться.

Зараз таки першої ночі втекло майже сімсот полонених. Не знати, яка їх стрінула доля, чи щасливо додому дійшли, одначе вранці не стало до рахунку сімсот душ. Затривожені большевики обставили нас густіше кордоном сторожі й почали обносити огорожею з колючого дроту, чотири метри заввишки, потрійним рядом.

— І навіщо ви ставите це, — питаємося, — хіба ж ми не ваші люди тепер? Хіба ж не визволили ви нас? От краще пускайте додому перепочити, самі зголосимося служити в Красній Армії.

— Не для вас ставимо, — одказують большевики, — ви й так тут довго не будете, сюди придуть «ахвіцера».

Просимося, може пустять додому. Один волинець

зараз тут недалеко проживав, хату його голим оком видно, щодня жінка їсти приносить. Хоч як просився — не пустили.

Поставили потрійну загороду, на рогах дерев'яні вежі з скорострілами, поміж дротами пустили собаку, а тоді кажуть:

— Додому вам захотілося, зволіч ви фашистская? Єті «ахвіцера», — це ви і довго ще пождете, заки звідси вийдете. Найперше треба вам навчитися жити в Советському Союзі.

Мой групі припала на нічліг велика світлиця з кам'яною долівкою. Зимно кості кліщами ламає, а вранці зриватися до роботи. Большевики задумали протягнути автостраду від Перемишля до Києва і на нашу долю прийшло обробляти її частину від Рівного до давньої границі.

Ледве кілька тижнів минуло, від коли закінчилася ця дивна війна, а вже з кожним днем налаштувалося життя. Ходила пошта, декому пощастило зв'язатися з ріднею через цивільних людей з околиці. Вдалося й мені вислати листа. За десятника в мене був українець з Волині, колись завзятий комуніст, большевиків з одвертими руками вітав, а тепер цей комуністичний хміль геть йому вивітрів з голови. Людина він по вдачі добряча, попросив я його, щоб згодився подати свою адресу для листа від мого батька і так зловив контакт з родиною. Приходили листи й відразу до табору, та що з того, рідко хто їх дістав. Часто й не знав про те нічого, часом большевики тільки показали листа та й сховали. Працюй, мовляв, заслужи, тоді й листа достанеш.

Незабаром приїхав до мене на побачення брат Іван. Старший за мене на кілька років, емігрував до Аргентини, коли ж узяли мене до війська і батько

остався самий на господарці, спровадив його з Аргентини назад. Їхав він туди таким самим українським хлопцем, як десятки інших у селі, вернувся заплемком большевиком, комуністичним фанатиком. В той час ми багато вже знали про комуну, не тільки з книжок і з часописів, бо жили близько границі і хоч як густо обставили її з обидвох боків, здавалося — ні птах не пролетить, ні заєць не проскочить, — а все таки якісь вістки з того боку доходили, сумні й невеселі. Всіляко переконував я його про ворожість комуни до українського народу, та й інші давали йому різні докази, — захиталася в його віра в большевизм, але не зламалася зовсім.

Побачив я брата здалеку, вертаючися з роботи. Большевики побачень не давали, допускали тільки подачі, найперше обшукавши їх добре. А мені конче хотілося поговорити з братом, щоб постарався для мене цивільний одяг. Я тоді ще думав про втечу, без цивільного одягу — ні кроком ступити, відразу зловлять. Навіть до своєї залі не заскочив я, тут таки при воротях залишився, може вдасться бодай кількома словами перекинутися. Стоїмс отак на віддалі тридцять кроків від себе і перегукуємося понад вартового, що лається, говорити забороняє, та що вдіє, коли не слухаємо, не буде ж за це стріляти, а від брами не вільно йому відступитися.

Зморився брат дорогою, більше йшов, як їхав, на мій вид за дротами жаль ухопив його за серце коліна в нього підламалися і він упав на землю зомлілий. Стояв коло нього старий Голуб, батько мого товариша недолі, Федька. Федь дуже подався в полоні, схуд, як хорт, счорнів і похилився, довга йому виросла борода, виглядав старіше за свого батька. Поки старий Голуб бідькався біля мого бра-

та, большевики підїхали автомашиною й відвезли його до шпиталю в Рівному. Хоч як я клопотався, щоб бодай на п'ять хвилин дозволили поговорити з ним, до канцелярії бігав, знайомих писарів прохав вставитися за мною, начальство благав — даремна справа.

Енкаведисти забрали мішки від Івана і від старого Голуба до перегляду. Все, що було в середині, порізали, забрали цивільний одяг — Іван самий здогадався його принести — одна тільки вишивана сорочка врятувалася, сховав її перед завидющим оком енкаведівських собак мій приятель Бойко, що працював у канцелярії і був при тому, як переглядали подачу.

Ще один раз перед Різдом відвідав мене брат, приїхав з сестрою Голуба. Не міг мені дати знати, що жде за огорожею, крутився біля воріт, чи не побачить де мене, а може побачу я його. І справді, хоч я вже й не сподівався вдруге відвідин, припадково заглянув його крізь браму. Вдалося мені тим разом дістати побачення через Олексу Бойка, українця, що працював у канцелярії. Десь недалеко з цих околиць походив він, батьки його жили коло Здолбунова. За мирних часів він учився в хліборобській школі в Варшаві, а тепер попав у полон, цілий день працював разом зо мною, копаючи рови чи відгортаючи сніг, по роботі кликали його помагати в канцелярії, бо знав він крім української й польської ще й московську мову. Через знайомих йому в канцелярії енкаведистів випросив він, щоб дали мені побачення. Начальник згодився впустити брата на чверть години до моєї кімнати, при тому вже й сестра Голуба ввійшла. Перед тим дуже докладно їх обшукали й забрали до ревізії всю передачу.

Як уже згадано, мій Голуб дуже подався в пологі, годі й пізнати в ньому молодого хлопця з-перед війни. Правда, ми голодні, жерли нас воші, тяжко працювали, але, коли приїхав хтось з родини, треба вухо догори підняти, не завдавати їм ще більшого жалю. Сестра Голуба, побачивши знужденнілого свого брата, не видержала, навзрид заплакала, за нею вже й мій брат обтирав сльози. Щоб їм піддати якось духа, я випростувався, щільно защіпив свій піджак під саму шию, щоб не видно решток подертої і брудної сорочки, всякі баляси точив, щоб веселіше. Не вдалося це мені. Якраз принесли трохи сорочок, роздати між тих, що найбільше обдерлися. Цілими тижнями домагалися ми того, все надаремно, і треба було, щоб саме під час побачення принесли. Я й не знав про те, втішений братом і зайнятий розмовою. Підійшли до мене товариші, щоб я здав свою стару сорочку в заміну за нову і тоді вийшло на яву, що в мене під блюзою з сорочки тільки комір лишився, решту з'їли бруд і воші. Побачив це брат і ще дужче заплакав, годі стримати його жаль і розпач.

Наше побачення затягнулося довше. Хлопці обступили начальника й завели з ним політику, зачалася гаряча дискусія, він забув за нас і спам'ятався аж за пів години. Наговорився я досхочу й порадював собі душу, що живе ще моя родина, Богу дякувати, і пам'ятає про мене. Я ж молодий ще і здоровий, колись мене це лихо — вернуса додому і заживемо вкупі, хоч не багато, зате щасливо.

В кімнаті, де я ночував, стояла в куті дерев'яна сцена. Майже кожного вечора йшли бійки за те, щоб приміститися там спати, на дошках не так холодом тягнуло, як з цементової підлоги. Дивлюся

так на неї і пригадую таку ж саму сцену в читальні нашого села. Там ми хором співали, аматорські вистави ставили, гарно й весело було, і ще недавно так, а вже далеко здається. І прийшла мені до голови думка, чи не вдалося б і тут хору зібрати? Може хоч піснею розважимося в недолі. Розпитуюся за співаками — є багато, в хорах співали, знають різні пісні, голоси в них непогані, та одна біда — нема диригента. Випав цей обов'язок на мене. Диригентом я ніколи не був, диригентського знання в мене нема, тільки всього, що голос добрий, густий бас був у мене, в хорі співав довго і трохи познайомився з тим ділом.

Які б то пісні заспівати? Якісь такі, щоб і самих себе на душі підтримати, а може й до сумління тих українців добратися, що в большевицьких шинелях роблять службу навколо нас. По нараді рішаємося на початок на три пісні: «Єднайтесь, діти України», «Ой, видно село, розлоге село» і «Рече та стогне Дніпр Широкий». Співається там про Україну, цікаво, як будуть того слухати українські вояки-большевики?

Почалися проби. Щовечора, після роботи, хоч у-тома по тілі розлягається і живіт з голоду бурчить — співаємо. Швидко довідався про те начальник, задоволений тим, заохочує, щоб швидше «концерт давати». І коли прийшов день нашого виступу, вся зала вщерть виповнилася слухачами, найперше полоненими українцями, а потім поляками і большевицькими «бійцями». Успіх величезний, ми й самі не сподівалися, що тих кілька простеньких пісень справить на людях таке враження. Коли пролунали слова «ми йдем за Україну воювати!» -- большевицькі «бійці» плескали в долоні, аж у вухах ляцало, ту-

потіли ногами і не кричали, а просто ревіли, щоб ще раз проспівати ту пісню.

Казали нам повторити концерт за тиждень, не всі вмщалися в залі, а кожному хотілося послухати. Та тільки тут уже почалися лукаві інтриги. Невідомо, чи поляки підставили нам ногу — їм дуже не подобався підбір патріотичних пісень, де мова про Україну — а може енкаведисти хотіли поставити свого чоловіка, досить того, що з'явився кандидат на диригента. Зняли бучу поляки. На першій пробі після концерту почали кричати, щоб замість мене поставити диригентом Зборовського. Зборовський родом десь зо Станиславщини, співав у нашому хорі і зовсім не ліпший був від мене, зате в нього добрі взаємини з большевицькою командою табору, не хотілося мені з ним суперничати, ще й краще для мене, в большевиків не дуже то здорово висуватися наперед. Добровільно відступив я йому своє місце, концерт за тиждень ми повторили й зібрали не менш гучні оплески, як за першим разом.

Якось раз, незадовго після другого нашого концерту, закликав мене до канцелярії начальник таборового НКВД. І це й те, як живеться, а чого бракує, нарешті — до справи. Навіщо нам марнувати свій час у таборі, коли ми до кращої роботи здібні? Чи не хотів би я, та ще й інші, звільнитися від того життя? Всміхається дружелюбно, ще й оком підморгує. Нічого легшого. От він найперше звільнить від роботи мене й кільканадцять-найліпших хористів, дістанемо ліпші харчі й кращі умовини буття. За цей час вивчимо десяток-два гарних українських пісень, а після того поїдемо в об'їздку по цілому Советському Союзу. Будемо виступати по різних містах, напереміжку співати й виголошу-

вати промови на мітингах з подякою для Сталіна і для Червоної Армії за те, що визволили нас, західних українців, від панської неволі в Польщі.

Та й падлючий народ, ці енкаведисти, от яку штуку вигадав! Дуже хочеться вирватися з табору, але аж злякався я, почувши ту пропозицію. Кривити душою? Вихваляти катів нашого народу? Ні, може й добрий хліб, та не для мене він.

Годі відмовитися ясно, бо ж ми в їхніх руках, що захочуть, те й зроблять з нами. Хіба виправдуватися, що це мені не під силу, що я от собі звичайний співак з сільського хору, куди вже там до виступів перед широкою публікою, та й товаришів треба спитатись.

А потім порадилися ми, що нема чого панькатися з більшовиками, що ж більше нам можуть зробити? Життя забрати? Воно й так гірше собачого. Ні, не поїдемо нікуди і нема за що хвальби нести в світ, хіба мусіли б говорити правду, як нам живеться, як то «визволили» нас, за дроти вкинули, з родинами розлучили. Про таке «визволення» можемо говорити — визволили від хліба й сала, від рідних хат і від наших родин.

Страшенно лютували політруки, почувши нашу відповідь, кляли нас соковитою московською лайкою, «хвашистами» називали і присягалися, що ніколи не побачимо волі.

Серед такого життя минуло п'ятнадцяте грудня. Кожен день нетерпляче ми рахували, з тугою вижидали тієї дати, нам же ж давно заповіджено, що тоді почнуть звільняти з полону. Не можна скоріше, не полічили всіх, дороги й мости ще не направлені, відносини ще не впорядковані, то це то те на перешкоді і спочатку це видавалося правдоподібне.

Як не як, це ж війна йшла, не празник або весілля, не можна ж на другий день людей випускати.

Минула ця довгождана дата — ні слуху про звільнення. Несміливо розпитуємося в начальства.

— А вам чого «додому»? В Советському Союзі — де живете, там ваш дім. Тут ваша хата, тут і жити будете.

І без того гірко, а ще сумніше стало.

Не диво, що кожен мріяв про втечу. Найдивовижніші способи вишукували й не одному справді вдалося перехитрити чуйність енкаведистів. Найбільше втікали так, що зодягалися по-цивільному, наверх накидали військовий плащ і так ішли до роботи. По дорозі, коли траплялася догідна хвиля або коли надійшла групка цивільних людей — скидав плащ на першого з краю товариша, замішався між людей та й пиши пропало. Спершу більшовики були безрадні, а далі взялися на спосіб. Не ставало до числа при перевірці — беруть першого стрічного цивільного й замикають разом з нами. Всіми силами старалися ми унеможливити перевірку, мішалися в рядах, гукали й кричали, нераз дві години тягнулося це на морозі, в той спосіб хотіли ми дати можливість товаришам якнайдалі відбитися від табору.

Найупертіше тікав один жид, адвокат з Галичини. Закопували його в сніг і там він нераз кілька годин лежав, доки не скінчилася робота і ми відмаршували до табору. Тоді вилазив з-під снігу і драла! Не вдалося, зловили. Так він шість разів пробував і завжди невдахою лишався, а потім таки втік. Більшевики швидко покмітилися на тих хитрощах, відводили нас кілометр-два, лишаячи засідку в рівчаку. Настала тиша, закопаному в снігу здавалося, що

всі вже далеко, тоді він вилазив зо свого леговища — і просто в руки енкаведистам!

Багато галасу вчинила втеча тридцяти чоловік у бочці з людським гноєм. Один дядько з околиці дістав дозвіл чистити відхідники, вивозив собі те на поле, як гній. Кожного вечора заїжджав він з величезною продовгастою бочкою на чотирьох колесах, за хліб і сало полонені помагали йому наповнити бочку, після чого дядько повагом від'їжджав. Вартові «бійці» затулювали носи й відвертали голови, пропускали дядька, нікому й у голову не заходило заглянути, що він там везе. Мусіли це підглянути якись комбінатори й домовилися з дядьком, щоб він час-до-часу наповняв свою бочку не людськими відходами, тільки живими людьми. Біля тридцятки втекли таким способом і хто зна, як довго це ще тягнулося б, якби не знайшовся донощик, що розкрив усе перед НКВД. Дядька арештували, а коли на його місце прийшов інший, енкаведисти так ревно заглядали в смердючу бочку, що ніхто не наважувався більше на цей ризик.

В тому самому часі знову кілька втікло подібним способом. Інший дядько приїздив забирати всякі кухонні відпадки. Знайшлися такі, що лягали на спід візка, дядько присипав їх усяким сміттям і так перевозив через браму. У возочку могла зміститися тільки одна особа, цей спосіб утечі був повільніший, скористало з нього не більше п'яти чоловік. Урвалося й те, коли всипалася справа з бочкою — «бійці» проколювали сміття штиками.

Трьома наворотами втекло по чотири-п'ять з потрібника. Оподалік від казарми, на огороженому подвір'ї, стояла шопа з відхідниками. На раз входило туди не більше п'ятнадцять - двадцять чоло-

вік. Скористалися вони з того, що задня стіна майже притикала до дротяної огорожі, підважили дошку в стіні, перервали дроти і якимсь незрозумілим чудом удалося їм просунути по під потрійну загорожу колючого дроту, по мимо собак і вартових на вежах. Потім хтось зо сторожі завважив порвані дроти за потребником — пропав і цей спосіб.

Менше щасливо закінчилися спроби втікати, прикрившись білими сінниками на снігу. Траплялися смільчаки, що під ослоною ночі надягали на себе сінники — в казармі було доволі порядних сінників з доброго білого полотна, ще з часів, коли квартирував там К.О.П. — і так пересувалися під дротами. Діло мусіло йти дуже поволі, кожної хвили ризували, що або занюхають собаки, або наткнуться на них патруля, що ходила поміж огорожами. Туга за волею така велика, а життя в таборі таке паршиве, що не одному смерть здавалася миліша від тієї нужди. Трьом удалося пролізти. Одного зловила собака і вартові закололи його штиками, там таки на місці, в сіннику, ще одного підгледіла сторожа й застрілила з вартової будки.

В двох випадках втеча пішла зухвалим і одчайдушним просто способом.

На подвір'я часто в'їжджали енкаведівські авта. Хто б не їхав і скільки разів на день — мусів переходити контролю в брамі. І от у моменті, коли вартовий перевіряв пасажирів в авті, серед білого дня й на очах соток людей, підскочив ззаду до авта один українець, заліз під нього й учепився якомсь руками. За хвилю авто рушило й повезло його в напрямі на Рівне, по дорозі він пустився й упав на шлях, авто поїхало далі, він підвівся й утік.

Ще один українець утік найбільш сміливим спо-

собом. Довший час обсервував він, як відбувається перевірка людей перед брамою, коли вертаються вони, відгорнувши сніг з дороги. Люди стоять скулені й померзлі, біля них один-два бійці. За хвилину виходить з канцелярії енкаведист з папером та олівцем в руках, перелічить людей, запише щось і або крикне, щоб ішли до середини, або тільки головою кивне, сам же або вернеться до канцелярії, або відразу йде до мешкань сторожі за огорожею.

Ото одного вечора привели таку партію відгортачів снігу. Стійковий у брамі дав криком знак, що вернулися люди до провірки. Швидким кроком надійшов енкаведист з папером і олівцем, полічив людей, махнув рукою, щоб ішли на подвір'я, і пішов у напрямі енкаведівських квартир. Ще не переволіклися люди через браму — з'являється другий енкаведист до провірки. Заки вияснилася справа — одчайдух щез у пільмі, погоня з нічим вернулася, піймала облизня.

Звідки взяв він енкаведівський однострій? Хіба що дістав від котрогось з бійців-українців, були між ними такі, що жаліли нас, вдавалися в розмови й виправдувалися військовим наказом, а то всіх додому пустили б, якби від них це залежало.

VII

ЩЕ ЖИТИНЬ

В новому житлі. — Жива газета в погребниках. — Большевики виваблюють офіцерів. — Офіцерське казино на принаду. — Вивізка в невідоме. — Пропав і дідич Федорович. — Штрайк на Різдво. — За коляду до карцеру. — Взаємовідносини між різними національностями в полоні. — Всі жида «почервоніли». — Звільняють німців. — Нап'яті відносини між поляками й українцями. — Большевики «перевиховують». — Промови політруків. — Мітінги в кімнатах. — Енкаведист і пляшка з вошіма. — Підкоп у пивниці і його невдалий кінець.

Нас перенесли до іншого будинку. Будинків було три, їх називали бльоками, по черзі: перший бльок, другий і третій, а в кожному бльоку по 20-30 величезних кімнат і в кожній кімнаті приміщено по шістдесят людей, поділених на дві робочі бригади. Надвір після сумерку не випускали, в дверях, кожної кімнати стояв озброєний боєць. Навіть за потребою не вільно вийти, тут зараз на коридорі понаставляли відер і туди мусів кожен полагоджуватися серед невиносного смороду, відра виносили аж вранці.

На якийсь час стало трудніше порозуміватися

з іншими бльоками — вдень праця, вночі не вільно виходити з кімнати. Тоді то за центральну інформаційну агенцію ставали лятрини ¹⁾, там ішла «жива газета» — хто втік, кого встромили в карцер, хто дістав листа, а що казав цей десятник чи той енкаведист, все те обговорювалося в гуртах 15-20 чоловік, що на один раз могли там зміститися, і розносилося по всьому таборі.

Були в кімнатах печі, та нічим палити, більшовики не давали ні дров ні вугілля. Коли потиснули морози, палили ми кроквами з даху. Три-чотири крокви здирали, лишаючи для підпори тут і там по одній, щоб дах зовсім не завалився. Мало це помагало, не нагрів цей вогонь, хіба око розвеселив.

Користаючи з тієї нужди, задумали більшовики ловити офіцерів з-поміж вояцької маси. Офіцерів було досить багато, та не признавалися вони до свого старшинського стажу, мішалися між простих вояків, що знали про те і не видавали їх більшовикам. Тільки з самого початку деякі виявляли свій старшинський ступінь, їх зараз же забрали до канцелярської роботи і на легше життя для заохоти другим, коли ж ця принада не подідала, їх кудись вивезли.

Пустилися більшовики на тонкі хитрощі. По цілому таборі проголосили, що офіцерам належитья по закону інакша поведінка, мешкатимуть вони окремо, діставатимуть кращий харч, не обов'язані до чорної роботи. Не зголосився ніхто. Лише кілька хлопців, а між ними і я, спробували подати себе за старшин, щоб вийти надвір погуляти з тих

---

¹⁾ потребники

касарняних смородів. Ідемо попри «бойця». Кричить: «Стої! Куди?»

— Ми «офіцера», ідемо пройтися по свіжому повітрі.

— Пожалуста — пропускає.

Раз чи два вдалася ця штука, потім большевики полапалися, завернули ще й у карцер посадили. Карцер містився в темній пивниці, з цементовою долівкою, вкинули туди нас у самих сорочках — ані сісти, ані лягти, а за мало місця, щоб ходити. Посмакувавши карцеру, відпала вже охота подаватися за офіцерів.

А большевицька пропаганда не вгаває, далі кличуть старшин. В великій кімнаті одного бльоку завели щось наче офіцерське казино. Вступ туди дозволений тільки для старшин, так з охорони, як і з-поміж бранців. Голод так рубав у животі, що дехто подумав:

— Нехай заберуть, нехай замордують, бодай наїмся перед тим досита.

Пішли якісь на пробу. Пускають, запрошують. Люб'язно ведуть себе енкаведисти, самі обслуговують: їж, пий, скільки душа забажає, — хліб, ковбаса, різні м'ясива, горілка, пиво.

Побачила офіцерня, що справді большевики дають їй привілеї, і завагалася. Може большевики хочуть дотримуватися міжнародніх звичаїв відносно полонених старшин? Чомусь не прийшло їм на думку, чому то большевики мали б шанувати міжнародне право щодо самих тільки старшин, залишаючи інших жити наголодь.

І дехто поласився на «казино». Кілька днів большевики продовжували цю комедію, впускали до казина, покищо не відділили до окремого приміщен-

ня, як спочатку обіщували, казали, що це приготується, годі швидко зробити це в тих умовах. І нагло одного дня заїхали автомашини, викликано всіх тих старшин, що уявнили себе в «касині», завантажили їх на авта і вивезли з табору. Куди — і до сьогодні невідомо. Слід пропав за ними, ніколи більше їх не зустрічав ані про них не чув. Всіх їх було около сімдесят, самі поляки.

На жаль пропав між ними один добрий чоловік. Власне, не то що не був він старшина, навіть у війську ніколи не служив і зовсім випадково дістався до табору. Це був дідич з сусіднього села Камінки, власник фільварку, Іван Федорович. Дуже можливо, що його предки походили з українського роду, він самий уважав себе поляком. Одначе до українців ставився добре, ніколи не чинив нам пакостей у селі, навпаки, ще й стримував розгуканих «стржельців» у їх антиукраїнських розгонах. Заходив до нашої читальні на забави, стане було в дверях, хлопча на дві голови вищий від найбільшого парубка в селі, і рахує дівчат, що йдуть до середини. Налічить сорок і за всіх платить вступ по золотому від особи.

— Це, щоб я мав з ким танцювати, — каже.

З якоїсь причини не був він здатний до військової служби, не взяли його до війська, хоч і він і його батько досить за тим побивалися.

Навіть до української дівчини він залицявся, знайшов собі в сусідньому селі таку саму високу драбину під пару і заїжджав до неї мотоциклом.

Коли настала війна і Польща розліталася в дребезги, тікав він до Румунії. Не стало йому бензини, в якомусь фільварку по дорозі залишив він авто і пересівся на коня. Так його залапали большевики.

Він побачив їх здалеку, зсів з коня і сховав окуляри, щоб не показувати з себе освіченої людини. Зрадив його слід з окулярів на носі — забрали большевики між воєнних бранців. Тут він дуже тяжко працював, накладали на нього багато роботи, бо був він високий, як дзвінниця, і твердий, як мур, аж проситься такого до роботи. Коли ж зачали пускати до казина, пішов і він туди. Якраз трапилося недавно, що приїхав до нього брат — він мав брата священика — і передав йому торбу грошей, за ті гроші водив він людей до казина і вгощав, буди доброї натури. Там його зарахували до офіцерів і разом з офіцерами забрали.

Прийшло Різдво, найперше латинське. У нашій залі в перевазі поляки, на шістдесят — усього чотири українці і вісім білорусів. Всі разом творили дві робочі бригади. Нашим бригадиром був якийсь Мусюк з центральної Польщі, сержант уже по сороківці, вусатий дядько, добре знав московську мову і гарно ставився до українців. У другій бригаді за старшого поставлено теж поляка, Подлескі називався, десь під Львовом був за економа в фільварку, людина теж незгірша, не докучав своїм людям..

Отож прийшло Різдво, всіх кличуть до роботи. Дехто йде, дехто ні, ми хочемо солідарно триматися з поляками, не йдемо, святкуємо. Латинські свята короткі, обійшлося без більших авантур, хіба те, що того дня не дали їсти.

На українські свята всі ми українці й білоруси заявили, що до роботи не підемо, бо в нас рокове свято, Різдво. Зсолідаризувалися з нами поляки, може в відплату за своє Різдво, а більше здається мені тому, що ось трапилася нагода протесту і тре-

ба її використати. Їсти знову не дали. Хоч голодні, горланимо коляди, «Бог Предвічний», «Нова Радість стала» та інші, і поляки підтягають, як уміють, поприходили українці з інших заль і склався досить можливий хор. Влетіли большевики, всіх арештували, вкинули до карцеру. Потримали півтора дня в голоді і в холоді, випустили, а ми знову повідчиняли вікна і коляди вже не співаємо, просто ревемо. Напроти вікна в будці боець з крісом у руках, давай сипати кулями попри вікно, на пострах. Ще раз прилетіла охрѣна, тим разом не забрала всіх, та декому таки довелося знову побувати в карцері.

Таким гірким способом відзначили ми Різдво, на злість большевикам.

У Житині, як я вже сказав, переважали поляки. Тут большевики нічого не згадували про реєстрацію по національностям, всіх до купи перемішали — поляків, українців, білорусів, німців і жидів, тих останніх було найменше. Взаємовідносини між окремими національностями спочатку склалися добре. Всі однаково терпіли, всіх однаково давив важкий енкаведівський чобіт. Поляків приголомшила втрата своєї держави в такому швидкому темпі, в кожного долучилися до того ще й особисті турботи й жура про родину, коли ж додати ще тяжку працю і настирливу большевицьку пропаганду, мало кому хотілося думати про політику і про те, щоб дошкулювати своїм товаришам недолі.

А далі, поляки спочатку вірили, що большевики справді прийшли визволяти українців і білорусів, покищо не втихомирилася ще післявоєнна суматоха, та з кожним днем відносини порядкуються і ми от-от вийдемо на волю. Не один поляк і собі думав

при тій нагоді вискочити з табору.

Найбільше заметушилися жида. Всі, як один, відразу стали найчервонішими комуністами, при всякій нагоді сунулися до начальства, підлещувалися «бойцям» і кляли «панську Польщу». Вони перші почали голоситися до різних помічних функцій в адміністрації табору і швидко на кожному місці, куди не ступити до канцелярії, наткнутися можна на жида. І де їх до біса стільки взялося, адже відомо, що жид боїться війська, як чорт свяченої води. Часом називали їх «хорунжими» або «прапороносцями». Це від того, що звичайно несли вони великі червоні прапори на переді кожної колони при роботі. Ніхто не хотів нести прапорів, хоч большевики за те карали, голодом мучили, з середини колони витягали людей і тиснули в руки держаків від прапорів, а жида — навипередки перли, по два або й по три на один прапор. Та час минав і разом з тим в не одного жида остигав запал до комуни, коли побачив, що нінащо це йому не здається, тримають його далі в заперті, як усіх нас, а і з канцелярії почали їх проганяти. Дехто з жидів вернувся назад до робочих бригад і вже — принаймні назверху — тримав з нами спільний фронт проти комуни.

Було доволі багато німців з західніх околиць Польщі. Вони вели себе дуже спокійно, працювали, як усі інші, трималися окремо і не вмішувалися в загальні таборові справи. Добре і приязно ставилися до українців. Скоро їх почали звільняти, це вже входила в життя умова між Ріббентропом і Молотовим про виміну населення і поворот воєнних бранців додому. Вийшло тоді з ними з табору кілька українців, що подалися за німців, добре жили з родовитими німцями і вони це підтвердили. Пода-

лися кудись на захід.

Дедали відносини між українцями і поляками почали гіршати. Це нам виходило на некористь, нас менше і поляки, якби хотіли, могли утруднювати нам життя на кожному кроці. Зокрема почалося після того, коли минула дата 15 грудня, визначена початково неначе на звільнення українців, білорусів і жидів, і коли поляки побачили, що нікуди нікого большевики не думають випускати з табору, будь від українець чи поляк. Ще треба сказати, що назагал українці поводитися куди більш достойно в відношенні до большевиків, не вдавали з себе прихильників комуни, не підлещувалися охороні. І тому не дуже пізно прийшов час, коли большевики більше вірили полякам, як українцям, навіть почали їм давати перепустки на вихід поза табір, чого не скоро довелося діждатися українцям. Ще більше осмілилися тоді поляки і коли спочатку тільки кепкували собі з нас, як то нас «визволено», то пізніше дозволяли собі на чинні напасти і бралися до бійки. З кожним днем у таборі ставало все більш нестерпно і не поправилося це до кінця. Взялися ми за самооборону і перша її форма — гуртуватися до купи. Нас порозкидували по різних бригадах — тут три, там — чотири — самовільно переходити з однієї бригади до другої забороняли, все ж таки використовували ми до того кожду нагоду. Коли хтось утік з однієї бригади, на його місце вскакував українець з другої, щоб бути в більшому гурті, легше тоді відгризатися від польської напасти.

Большевики взялися нас «перевиховувати» та «привчати до життя в ССРСР». Найперше йшлося їм про те, щоб бранці заспокоїлися і не втікали з табору, щоб з розпуки не зважувалися на одчайдушні

вчинки. До того шукали вони спільників між самими бранцями. Пам'ятаю одного такого, старшого стрільця Жулковського, високого, як тичка, довготелесого поляка. Знайшли для нього якийсь викрут, щоб не ходити до праці, і він вертівся між нами, відмовляючи від утечі. Треба, мовляв, бути терпеливими, кожен день наближає нас до волі, бо й навіщо тримати нас за дротами? Яка з того кому користь? Тільки що скінчилася війна, все зрушилося з місця, мусить минути якийсь час, заки життя знову попливе своїми рейками, от тоді й на нас пора прийде. Таких агітаторів напевно було більше. В часі, коли табір у Житині не був ще обнесений д्रो-тяною загородою, багато втекло і могло втекти ще більше, якби не повірили словам таких Жулковських і собі на лихо залишилися на місці.

Кожного вечора по роботі збиралися ми на подвір'ї і тоді політрук тримав до нас промову. Хвалив розкішне життя в ССРСР, що нас чекає після звільнення, як там усякого добра вдосталь, нічого не бракує, скрізь правда і справедливість, одним словом — рай та й годі. Може дехто спочатку цікавий був послухати, що говорить енкаведист, може дехто й правди в тому шукав, та скоро всі мали досить стояння на морозі. Кожен натомився при роботі і волів відпочивати, замість вислухувати бляєння політруків. Щораз частіше давалися чути вигуки насміхів і протестів, а потім навмисне чинили такий гамір, що хоч як верещав політрук, груди собі зривав, поза першими рядами ніхто його не чув.

Тоді вже тільки вряди-годи затримували нас на подвір'ї, зате політруки почали налазити до заль. Стане було політрук посеред кімнати, як на мітингу, розмахує руками, в розмови й дискусії втягує, а з

гурту кидають у нього глумом і дотепами.

—Воно правда, що нас визволили. Не так від буржуазної Польщі, як від хліба й сала...

—Кажете, що в ССРСР «усього хватить»? Можливо, про інше не знаємо, але от вошей, то хіба на цілий світ вистачило б...

Домагалися ми виходу на волю, бо яке ж це «визволення» за дротами? Показували голі плечі без сорочок, бо їх зжерли бруд і воші, — нам казали, що сорочок у Польщі нема, бо це бідна країна, сорочки нам везуть з Москви, цілі поїзди всякого добра їдуть. Тепер зима, дороги засипано снігами, треба пождати.

Помимо кепкувань, ворожих вигуків і явних та очевидних неуспіхів своєї пропаганди політруки з подивугідною терпеливістю продовжував свою роботу. Що б зробити, аби позбутися їх до дідька? Доти думали, доки не придумали.

До нашої залі приділено політруком якогось жида з носом, як ручка від баса. Щовечора приходив він у новенькій шинелі і в добрих чоботях, торочив звичайні свої теревені. Спосіб на нього знайшов лемко Василь Геря. Ми оточили колом енкаведиста й удавали, ніби з цікавістю слухаємо, час до часу хтось питання якесь поставить, то знову в сумнів щось піддасть, щоб виглядало, наче справді заля зацікавилася мітінгом. Тим часом Геря ходив позаду нас і збирав воші до пляшки з пива. Воші лазили по нас, як мухи по стінах, і Геря швиденько назбирав їх добру четвертину пляшки, підсунувся до політрука і висипав увесь свій збір йому на комір шинелі. Видно, як воші розлазяться по шинелі, лізуть за карк, вилазять на обличчя, — далі вдаємо заінтересування, щоб затримати енкаведиста. Зачи-

нають воші свою роботу, політрук чіхається, рукою то за комір, то під паху, то за голову, тримається чортова личина, не втікає.

— Ей, товаришу політрук, та по вас воші лазять...

— Мало нам своїх, ви ще свіжих приносите?..

— Чи не з тих це, що їх «на всю Європу хватить» в СССР?

Не витримав політрук, — воші розлізлися по тілі і, почувши свіжу кров, вжерлися в енкаведиста, — підбігцем пішов до дверей серед прокльонів на «фашистовську сволоч».

Стільки його й бачили, до кінця нашого перебування в Житині не насилали нам більше політруків, мабуть стратили надію, щоб нас «перевиховати» в любові до «батьківщини всіх трудящих».

Десь по Різдві задумалася в нас велика втеча. Не пригадую, хто перший вийшов з тим пляном, нагло почала про нього говорити ціла наша зала, дві робочі бригади. Втеча мала йти підкопом. Під цілим будинком простягалися цементовані пивниці, котрі з них збереглися в ліпшому стані, туди посадили людей, як в інших залах нагорі, в інших повалилися стіни, накидано там повно всякого румовища і ті стояли порожні. Якраз під нашою залею була одна така порожня пивниця, зайти можна до неї з пивничного коридору. Трохи далека це дорога, придумано коротшу, — вирвано дошку з підлогою під однією прічею, зробили діру й туди спускалися вниз.

Копати б потрібно понад двадцять метрів. Від стіни будинку до першої дротяної загорожі — чотири метри, далі ще три ряди дротів у відступі около півтора метра, а потім доріжка і за доріжкою хата. Аж за тією хатою мусів би вийти другий кінець підкопу, щоб не завважила його сторожа з

вартівничих будок. За хатою росли дерева, ще дали розкинулося велике село. Якби вилізти з підкопу за хатою, можна сховатися між деревами і навіть якщо б вартові завважили якісь постаті, могли б думати, що це мешканці хаток.

Довго ми копали, майже півтора місяця. Ніччю по черзі злазили вниз, крім того завжди вдень лишався хтось, щоб не було перебою в роботі. Власне, не йшло це легко. Щоранку всіх виганяли на роботу, стягали з ліжок, не дивилися, чи хворий, лишалися тільки ті, в кого гарячка. Гарячку міряли сестри милосердя, було їх там кільканадцять, захопили їх большевики разом з військом, вели вони невеличкий шпиталик, доглядали ранених і хворих. Хтось мабуть договорився з однією сестрою, вона завше лишала когось, що ніби мав гарячку, і він копав діру цілий день.

Звідкись роздобули невеликий залізний ломик і щось якби лопатку, не дуже мудрий струмент, та іншого не мали. Клопіт був, куди дівати землю з підкопу. Через ніч зберігали її в ведрах, вранці якість виносили, найбільше в кишенях.

Все йшло гладко і вже в голові снувалися фантастичні пляни, як то ми й самі повтікаємо й інших випустимо на злість большевикам. Кінець тієї історії вийшов дуже простий. Вже все було готове, підкоп виведено аж поза хатку, надиво добре зберігали копачі напрям. Закінчено роботу під вечір і така взяла нас нетерплячка, що ще тієї самої ночі постановили втікати. Про сон ніхто й не думав, заждали, аж погашено світла, тоді вислано по одному до сусідніх кімнат тихцем побудити декого, щоб тікав разом з нами. Кожен мав іти, як стояв, нічого з собою не брати.

В четвертій кімнаті наш післанець навпомацьки наткнувся на якогось грубого поляка, каже йому вставати й ладитися до втечі. Ледве не схопитися він з прічі, як не підніме репет! Бігцем пустився на подвір'я і залярмував сторожу, що ладиться якась втеча. Показалося, що післанець помилився, не був це поляк, тільки якийсь жид з Перемишля. Збудили його через припадок і так пропала наша праця.

Счинився величезний рух, засвічено електрику, бійці зо штиками влетіли до будинку і, по привичці просто до нашої кімнати, знали нашу бригаду, як джерело опозиції. Загнали всіх до карцеру, тоді давай допитуватися, що й де, яка втеча. Ніхто нічого не знає, а хто знає — мовчить. Зробили обшук у цілому будинку, відкрили тоді, що дах ледве держиться на кількох кроквах і не знайшли ані підкопу, ані навіть діри в підлозі. Зате показалося, що в інших пивницях хтось теж почав робити підкопи, знайшли ще два розпочаті хідники, може й тому не шукали за нашим. А що найцікавіше, в часі тієї суматохи через наш підкоп утекло кілька людей з іншої бригади.

Підкоп пізніше відкрили, потримали трохи в карцері, одного довше, другого коротше, за тиждень випустили всіх.

VIII

СОСИНКИ

Виїзд з Житиня. — Трагічна втеча восьми. — Бригади й бригадири. — Праця за норму і на акорд. — Обман хлібом. — «Бригада ледарів». — Чистка на жидівських спекулянтів. — Вістка про смерть батька. — Приїзд сестри Варварки. — Несподівана ласка начальника табору. — Його відвідини в нашому селі. — Поворот білорусів з Кривого Рогу. — Копаємо пісок у Білій Криниці. — Виїзди до Рівного. — Ворожба циганки. — Буча під роздільнею хліба. — Першого травня в Рівному. — Похорони комуніста й арешт української студентки. — Безконвойні бригади.

20 квітня вибрали нас триста чоловік з житинського табору, завантажили на авта і повезли шосею в напрямі на Корець. Недалеко їхали, всього чотири кілометри. Розглядаємося — щось ніби хутір, розкиданих кілька хаток, посередині велике господарство, куркуль якийсь, мабуть. Були там чотири господарські будинки, може клуні, може сушарні тютюну, обведені дротами, як у Житині, вже й вартові були поставлені, все готове на наш приїзд.

Щодня працювали ми при дорозі, обставлені вартовими зо штиками. Вирівнювали землю, товкли каміння, підготовляли шлях під заливання асфальтом.

В скорому часі після нашого приїзду на цей хутір — місцевість називалася Сосинки — втекло вісім людей. Просунулися попід дроти, майже в білий день, зараз після повороту з роботи. Вдарено в алярм і пустили за ними величезну погоню: авта, коні, навіть танки. Всього двом вдалося втекти, решту зловили і навіть не підводили назад до табору, на місці закололи штиками.

Нас поділено на бригади по 45 чоловік кожна. Бригадиром у мене був Лабановський, поляк з Білорусі, дуже свинуватої натури людина, підлещувався таборовій адміністрації і вдавав з себе комуніста. Дуже дошкулював українцям, не поминав ні однієї нагоди, щоб або донос на нас подати, або в інший спосіб підставити ногу. Кілька разів і мені пропонували місце бригадира, я завжди відмовлявся, бачив, що бригадир не тільки мусить пильнувати виконання норми й підганяти своїх товаришів, часто кликали бригадирів на якісь наради і там вимагали від них, щоб вони слідкували за своїми товаришами, доносили, хто з нас «фашист» і «ворог Советського Союзу» — одним словом, бригадир мусів бути не тільки наставником при праці, але й донощиком на своїх товаришів. І хоч обіщували мені всякі привілеї й полегші, я таки волів бути собі звичайним бранцем-робітником і мати чисте сумління супроти моїх товаришів та супроти себе самого.

Порядок праці встановлено так, що вийшло щось посереднє між денною нормою і роботою «на акорд». Найбільше працювали ми при товченні каміння. Було там кілька машин для тієї мети, вони далеко не вистачали і решта намагалася ручними молотками Команда проголосила, що за кожний протовчений кубічний метер дає 400 грамів хліба:

хто протовче два метри, дістане вісімсот, а хто пів метра — тільки двісті грамів і т. д. в такій пропорції. Голод крутив нам кишки і від того, що постійно недоїдали, а теж і від праці на вільному повітрі і напочатку кинулися ми до праці з великим завзяттям, підманювала нас надія заробити трохи хліба й заспокоїти голод. Вимахував і я молотком. Не йшло мені це діло, ніколи в житті не робив того, здавалося, що й четвертини метра не втовчу, але перед очима рисувалися оті прокляті «грами» хліба — мушу заробити бодай на додаткову порцію.

Біля канцелярії поставили большевики велику таблицю і кожного дня виписували на ній, скільки котра бригада проробила. Коло кожної бригади ставили знак, залежно від кількості проробленої праці: найперше літак, потім автомашина, кінь, ровер, корова і на самому кінці черепаха.

Робимо так один день, другий, ба й третій, піт струмками спливає — що за лихо, ніяк не можна заробити більше, як 400 грамів хліба, якраз стільки, скільки встановлено засадничої денної рації. Потиснули ми ще більше, а ввечері при підрахунку — знову 400 грамів! На другий день ми потомилися, не дотягнули й половини — і знову 400 грамів увечері.

— Хлопці, — кажу — дармо нам витратити сили і здоров'я, бо тут у Советському Союзі не молоток робить на камінні, тільки олівець у канцелярії. Давайте, пустимо трохи, бо так чи так голодні будемо, може бодай відпічнем.

Вранці вже тільки вдаємо, що робимо, дивимося, щоб час зійшов. А ввечері — 400 грамів хліба.

— Отож маєте, хлопці, Советський Союз. Робиш норму — голоден, не робиш — теж голоден,

на якого чорта нам з сил вибиватися?

Вже нічого не робимо. Мій бригадир Лабановський доносить, що я і сам не працюю, ще й других бунтую. І без того покмітили большевики по інших бригадах, що поділася кудись охота до праці, — давай скликати нас на майдан, грозити, що ми «вороги Советського Союзу», фашисти і саботажники, працювати не хочемо, а в Советському Союзі — «кто не работает, тот не кушает».

Нічого не помагає. Навіщо голодувати в праці, коли й не працюючи голод терпиш?

Беруться большевики на інший спосіб. Проголошують, що така то й така бригада виробила 200% норми, ось зате для неї нагорода, вдвоє більше їсти дістане. Хто завтра виробить стільки ж, так само дістане.

Всі бачили, що ця бригада ні трохи більше від інших не робила, а може й менше, або приписали їй помилково в канцелярії, або навмисне дурять людей большевики. Ану, що буде на другий день?

Другого вечора знову кричать на майдані, що якась інша бригада перевиконала норму й дістала нагороду. А вчорашня бригада вже втратила ласку. Вибрані бригади нагороджувалися не додатковими харчами з магазину, їм збільшали пайки за рахунок інших бригад, обриваючи і так скупі приділи. Це ще більше огірчувало, люди вже на голос ремствували і ще менше працювали.

Бачуть большевики — нема як змусити людей до роботи. Кілька днів лишили нас у спокою, а потім знову вигнали на майдан, щось нове задумують. Проголошують, що зараз буде сформована «бригада ледарів». Туди підуть усі, хто найменше працював і хто других бунтував, це самі «вороги народа»

і тут їм буде кінець: або вироблять свою роботу, а ні — поздыхають з голоду. Викликають різні прізвища, кажуть виходити на середину майдану. Чую, кличуть і мене. Ого, і я заслужився!

Зібрали нас чоловік двадцять п'ять, три білоруси, решта самі українці. Одного з білорусів, Іван Зайко називався, дали нам за бригадира, накричали на нас, нагрозили всякими карами, виставили на сміх перед усіми зібраними і гайда до роботи!

Не пустили на шлях, замкнули за огорожею, автами підвозять каміння, частину з того меле машина, решту мали б ми потовкти молотками. Посідали ми на тому камінні, нікому й думка про роботу не приходить, трохи говоримо, трохи жартуємо, а трохи муравлі поза спиною бігають, мабуть буде халепа ввечері. Та все одне, раз постановили не працювати, — не будемо! І наш бригадир з нами тримає, теж не працює, ні одним словом не підганяє. Побалакує собі з «бойцями», незлі хлопці, їм важно, щоб ми не повтікали, а чи зробили ми роботу — не їхнє діло. А то траплялися часом такі, переважно москалі, що грозили штиками і гнали до праці.

Прийшов вечір, усіх кличуть на майдан і знову кажуть нам стати посередині. Поставали ми, поспускавши вуха вниз — тут нам зараз і буде! Неодмінно в карцер посадять, ще й постити доведеться.

Вийшов політрук, відхрюкнувся і зачав горлати промову.

— Глядіть на них, на ту «бригаду ледарів», — показує на нас пальцем, а нам легенький холодок по спині пробігає, — казали про них, що це «вороги народу», робити не хочуть, Советський Союз підривають. А знаєте ви, що зробили вони сьогодні? На триста процент норму перевиконали! Честь їм

за те і слава! Дістануть подвійний пайок хліба і ще й кашу перед обідом. І так ви всі повинні робити, брати собі з них приклад. Знайте, що ми вміємо нагороджувати за добру працю, але й безжалісно будемо карати за ледарство і саботаж у роботі. Так дивіться ж, щоб завтра всі ви зрівнялися з цією передовою бригадою, а то горе вам!

Що це, на глум він нас бере? Та ж кожен бачив, що ціла наша бригада або натовкла разом докупи два метри каміння за цілий день, або й того ні. Але дають хліб. Значить — ось тобі Советський Союз! Лежнем перебули цілий день, наїлися ще й похвалу дістали, давніше ж наробилися, що й спину годі ввечері випростувати, та й голодні ходили.

Перебув я в тій бригаді ще кілька тижнів, майже аж до самого кінця нашого перебування в Сосинках, і ніколи ані перед тим, ані потім за весь час большевицької неволі не велося мені так добре. Нічого, але то нічого ми не робили, вешталися по подвір'ї, часом везли нас кудись далше на шлях, так ми вижидали, щоб минув день, а все за нами норма перевиконана. Досьгодні не знаю, чи хтось у канцелярії жарти собі пускав і приписував нам чужу роботу, чи большевики мусіли виказуватися перед своїм начальством, що не всі бранці ледащо, є між ними і зразкові бригади і за таку зразкову бригаду вибрали собі нас.

Інша справа, що в такому безладді трудно визнатися, хто справді скільки випрацював, Усією роботою завідували жиди, на пальцях можна було полічити інших людей, решта всі — і в таборових канцеляріях, і на роботі при шляху — самі жиди. Хоч не залежало нам на тому, щоб шлях збудовано скоро чи добре, але нераз не знати, чи сміятися чи пла-

кати над такою господаркою. Щоранку висипляться жиди з Рівного здовж шляху, цей інженер, той мірничий, третій майстер, а решта десятники. Все тому, щоб мало робити і добрі гроші заробляти. Не диво, що робота не йшла, були місця, що їх по кілька разів мусіли переробляти й заливати асфальтом. Раз налетіла якась контроля, настав страх між усіма жидівськими «інженерами» і «майстрами», та й не дарма, частину їх арештували і погнали кудись на Сибір, інших прогнали і відтоді на керівних місцях при роботі почали з'являтися інші люди, жидів помітно помаліло.

Швидко прийшов кінець і на наших жидів у канцеляріях. Так допекли вони своїм товаришам-полоненим, що до смерти всі будемо те пам'ятати. Цькували на нас адміністрацію, обкрадали з харчів, зневажливо і з погордою ставилися до нас, неначе самого Сталіна за ноги впіймали. Звідкись узявся новий командир табору, молодий українець з Київщини, чи не Коваленко називався. При якійсь нагоді приймав він скарги і тоді вийшли на яву жидівські махінації в канцелярії. На другий день жидів як мітлою вимело, всіх прогнав до робочих бригад, на їх місце взяв інших, між ними багато українців. Не було серед нас хлопців з більшою освітою, не одному досить трудно совати пером по папері, зате були вони справедливіші й людяніші до своїх товаришів, рятували їх при всякій нагоді, не доносили, на норми зважали, не розкрадали харчів .

Настав час, коли ми щораз менше думали про втечу. Большевики перевірили наші адреси, — тих, чії родини zostалися по їхній стороні — і заповіли, що за втечу кожного відповідатиме його родина, проженуть з господарства і посадять за дроти. Через

те не дуже охота бралася до втечі, хоч як усіх воля манила, — сонце сміялося, зелена трава кликала до себе, пахоші лісу млосно під серцем лоскотали — сильно надійдало сидіти в полоні.

В Сосинках сталась болюча для мене подія — помер мій батько. Дістав я про те вістку листом через свого десятника, а потім приїхала до мене в відвідини сестра Варварка. Не могла дістати дозволу на побачення: в брамі табору відсилали її до місцевої команди табору в Сосинках. Та вона не з тих, що дають себе водити за ніс. Спробувала в Рівному — нічого з того, в Сосинках — навіть до команди не пускають, тоді вона вхопила вартового «бойца» в брамі, гепнула ним об землю разом з його «ружйом і штиком» на втіху юрби полонених, що приглядалися тому з подвір'я, і ввірвалася до середини. «Боец» схопився на рівні ноги і не знав, що робити, чи кинутися за нею, чи берегти входової брами. Між тим оточило її стіною кілька сотень бранців — це було вже по роботі — щоб дати можливість нам хоч трохи поговорити, всі бо сподівалися, що зараз надбіжить більше сторожі й проженуть її назад за браму.

І тоді я перший раз за дев'ять місяців заплакав з горя. Ані не жалів за батьком — смерть звільнила його від большевицького «щастя», — ані не думав про себе, тільки дивився на молоденьку свою сестричку (їй усього п'ятнадцять літ минуло), що сама сиротою лишилася на світі в страшному большевицькому житті, і думки різали мені мізок: яка її нещасної доля буде? Нізвідки порятунку, ніде приютитися, батько помер, а брат за дротами...

Побачив це командир табору крізь вікно своєї канцелярії і підійшов до нас. Швидко прощаємося,

ще раз падаємо собі в обійми, бо вже певно проженуть її за браму. На превелику нашу радість, командир не то що дозволив їй залишатися зо мною до вечора, ще й порадив їй підняти собі нічліг в одній з близьких хат, він скаже взяти її на свій харчовий стан і видасть для неї харчі господарям на цілий місяць, кожного дня по праці досхочу може собі говорити зо мною. Коли це почули інші в'язні — аж роти з дива пороззявляли. Ось тут за воротами жде понад сорок жінок, переважно білорусок, деякі з них уже тиждень чекають, щоб здалеку бодай своїх рідних побачити і рукою їм привіт передати, ні одна з них навіть короткого побачення не могла допроситися, говорити з ними не хотіли, а мене ось таке щастя стрінуло...

Посиділа сестра в Сосинках тиждень, ще їй довше хотіла, місяць цілий використати, я сам порадив їй вертатися додому, нічого їй робити в цьому місці смутку і розпачу. А потім довідався я, що начальник табору приїжджав до нашого села, сестра різала кури й годувала його до сита, щоб облегшити мені долю, та все просила, щоб випустив мене на волю. Як це зробити? Не має права. А ось іншого когось на моє місце підсунути, коли б хтось утік, помер або нових людей привели. Щось він там їй обіцяв, щоб не відбирати надії, хоч справді не міг мене звільнити, хіба примкнув би око на втечу.

Сестра Варварка вродлива була дівчина, всім сподобалася, а найбільше начальникові. Може торкнуло його щось в енкаведівській душі, струна якась приглушена обізвалася, коли побачив дівчину-українку, в гарній народній ноші, в вишиваній сорочці, жупанику, з намистом і коралями на шиї, голова вся в стрічках... Він же ж українського роду, та й

назвище його українське, а в НКВД для москалів **служить**.

Одного дня привели до нас нову партію полонених, душ понад чотириста, майже самі білоруси, що найлегше піддавалися большевицькій пропаганді. Кілька місяців працювали вони в шахтах у Кривому Розі і там їм, порівнюючи з нами, велося добре. Мали майже такі самі харчі, як інші робітники, користувалися різними вольностями, нагляду великого не було, тільки «перевиховання» ішло прискішеним темпом, політруки перевиконували свою норму. За роботу їм платили рублями, дехто заощадив собі незлі гроші. Невідомо, чи надокучило большевикам «перевиховання», чи муха сіла на ніс командирів тієї групи, або інша якась большевицька примха вступила їм таку штуку — ні з цього ні з того завантажили їх до вагонів і привезли до нас. Спочатку думали вони, що тільки на інше місце праці переїхали, все ж інше лишиться по-старому — і відношення до них, і умовини праці, і платня за роботу. Розчарування прийшло швидше, як могли сподіватися. Нінащо не здалися похвали Сталінові і Советському Союзові за «веселе і щасливе життя» в «батьківщині всіх трудящих». Від першого зараз дня кинули їх між воші, що гризли нас дев'ять місяців, і загнали до такої самої роботи. Підняли білоруси крик, заносили протести, до коменданта домагалися. Ще їм це вийшло на гірше, «бойци» взяли їх собі на око і доброго перцю підсипали при роботі. На протести — більша норма праці, не помагає — до карцеру! Не минув і тиждень і в наших білорусів зайшла переміна, поділися кудись бундючність і захоплення батьківщиною світового пролетаріату, похнюпили голови, попускали носи, ох-

ляли на дусі ще гірше нас, що ось уже майже рік розкошувалися «визволенням».

Часом возили нас далеко поза звичайне наше місце праці, пам'ятаю частенько їздили ми копати пісок до Білої Криниці, казали, є туди около тридцять кілометрів. Воно ніби то нічого, переїхатись кудись, все якась зміна, перериває монотонію життя, та лихо в тому, що в часі такої їзди мусіли ми сидіти на дні автомашини зігнувшись, щоб не глядіти на дорогу, а над головами стояли «бойци» з наїженими багнетами і готовими до стрілу рушницями.

Доволі часто їздили ми на роботи до самого міста Рівного, працювали при тій самій автостраді, що переходила через місто. Все трохи цікавіше в місті, побачити можна когось, почути якісь новинки, бо хоч і забороняли людям з нами говорити, але як можуть кілька бойців устерегти кількасот в'язнів? От так, на показ більше, загородили одним дротом місце, де ми працювали, і стримували рух хідниками, казали обминати нас іншими вулицями, та не могли заборонити ходити тим людям, що жили в тому місці вулиці. Та й бійці траплялися більше людяні, прижмуренним оком дивилися на наші розмови з вільними людьми

Якось раз підступила до нас циганка, ворожити, яка кого жде доля. Воно кожен цікавий, що стелиться перед ним у майбутньому, а вже найбільше всякі забобони чіпляються людини в заперті. Циганка сиділа збоку, від нас по-одному до неї підходили і вона ворожила з руки, діставала за те по рублеві від голови. Рубель для в'язня — гроші великі, от я й почав відмовляти хлопців, щоб не витрачувалися на циганські теревені, відома ж річ -

бреше циганка, що прийде на язик, тумана пускає, щоб вимантити гроші. Зачула це вража баба і взяла мене на око. Намовляє, щоб і я послухав ворожби, нічого за те в мене не візьме. Спочатку я обганявся, як від мухи, а потім таки спокусила клята личина і можна собі уявити мій сором, коли я не тільки дався намовити на ворожбу, ще й п'ять карбованців витягнула від мене. Виворожила мені, що не скоро я побачу волю, ще два роки буду так товктися за дротами, хіба, що якийсь білявий, в якого руках спочиває моя доля, випустив би мене скоріше. І до сьогодні не знаю, хто це той білявець, бо і Сталін, і його земляк Берія чорніші від чортів.

Згадав я про хліб, що краще видати на нього карбованця, як циганці за ворожбу. Власне, не така то легка справа достати хліба, навіть, як були гроші. Купити на вільному ринку в місті не можна, хліб видавався за чергою, нема часу стояти пів дня в хвості під хлібною крамницею. Тільки часом, коли боець трапився добряча душа, взяв пару рублів і звідкись роздобув кілька хлібів. Звідки їх приносив, це його тайна, нам важно, що був хліб.

Кілька днів працювали ми біля хлібороздаточного пункту. В дверях прорубана діра, що засувалася дошками з середини, і десь так коло десятої години вранці починали роздавати хліб. Народу стоїть тьма-тьменна, самі тримають порядок у черзі, не видно ні бойців, ні міліції. Та що з того, відчинять вікно, видадуть сотню хлібів та й знову засувають, тисячка людей вертається додому з нічим. Бачив я, що якийсь старесенький дідусь усе один з перших стояв за чергою. Виводили нас інколи на роботу вже о третій годині ранку і ніколи не було так,

щоб я його не застав уже на місці. Туди йому приносили чаю чи зупи і там він терпеливо ждав, щоб дістати свою хлібину. Там счинилася одного дня авантюра і я дав до неї початок.

Працюємо ми, як звичайно, доходить уже десята година, зараз будуть відчиняти вікно, почнуть видавати хліб. В вікні показується жидок, це він видає хліб, за ним, бачу, другий жидок подає йому хліб з полиці. Люди заворушилися, кожен цікавий, скільки хліба сьогодні, чи вистане до його місця в черзі. Коли це з хати напроти виходить заспаний жид у халаті, навіть не зодягнений ще, так і видно, що просто зо своїх бебехів підвівся. Безлично минає чергу, суне під саме віконце, звідти видають йому здоровенний хлібище. Люди лаються, кажуть йому йти дозад, вони ж тут від ранку чекають, від досвіта ще. Нічого собі з того жид не робить, якби не до нього говорили. А мене аж підносить, лопа-та в руках дрижить.

— Товаришу, — кажу до вартового бійця, — дозвольте зробити порядок.

Вартовим стояв українець, гарний молодий хлопець, дуже добра людина.

— Нічого я тобі не можу дозволити. Я ось іду на другий кінець поглянути, як там іде діло, то й бачити не буду, що тут робиться.

Відвернувся й пішов. Не встиг ще жид хліба під паху встромити, як підскочив я до нього. Сам не знаю, звідки сила взялася, відобрав хліб, а самого його повітрям переніс на кінець черги. Жид кричить, пручається, досталося йому скільки буханців попід ребра. Люди дякують мені, хвалять, що справедливо зробив. Чує жид, що я по-українськи говорю і розпустив свій писок:

— Ей, ти, фашист, ти не думай, що тут Україна, тут наша советська власть!

Верещить жид, на цілу губу, назбігалосся з пів сотні інших жидів — страх, як багато їх у Рівному! — кинулися до мене, бити хочуть. Та тут стали в моїй обороні всі, хто тільки був на вулиці, і полонені з нашої бригади, і цивільні люди. Несамовитий крик жидів не вгаває, а бійці — їх два біля нашої бригади — ні вусом не моргнуть. Та й нема десь міліції. Осмілило це людей, прогнали жидів, ще й боки їм нам'яли. Когось жиди пізніше привели на слідство, бійці підтвердили, що жид сунув до вікна поза черогю, обурені люди самі з ним зробили порядок, все на щастя скінчилося добре для мене.

Іншим разом підсунулися ми з роботою до крамниці, де продавали горілку. Хліба в місті нема, а горілки — скільки душа запрагне, коби карбованців вистачило. Повитрушували ми з кишень, що хто мав, купили тієї горілки, понापивалися з горя, як браги, рачки сунулися по дорозі, пропала робота того дня.

Вигнали нас до праці і на першого травня. Велике це свято в ССРСР, сподівалися ми, що будемо спочивати. Кажуть нам, свято для добрих громадян Советського Союзу, не для таких фашистівських ледащо, як ми. Щоправда, було тієї роботи стільки, що кіт наплакав, більше дивилися ми на параді, недалеко був парк, що за польських часів називався «Парк ім. Йосипа Пілсудського», а тепер перейменовано його на «Парк ім. Тараса Шевченка» і там ішла першо-травнева парада. Наше місце праці яких двісті метрів, підсунулися ми ближче, бійці не спіяли.

Найперше ішов похід. Сама жидова, висипалося все, що було в Рівному, ще й з близьких містечок настягали. Несли червоні прапори і захриплими жидівськими голосами співали українських пісень, аж слухати жаль. Накінці промаршував відділ війська, не багато, може три сотні. Дивувалися ми, що першотравнева парада сполучилася тут з маніфестаційними похоронами якогось комуніста, що його поляки вбили ще перед двадцяти роками, Дунда називався він. Похований був десь у кутку на міському цвинтарі, тепер його, як «жертву фашистівського терору», вийняли звідти і зробили йому парадні похорони, висипали могилу в парку ще й пам'ятник поставили. Військо дало сальву в повітря — з почестями ховали.

А з другого боку парку, не зважаючи на похорони, ішла інша програма. Поставили там трибуну, співав якийсь український хор, чути було пісню «Птичий хор» і ця весела пісня аж ніяк не підходила під похоронну атмосферу. Потім виступала дівчина з промовою, казали, студентка якась. Я став навщипиньки, натягав шию, як журавель, щоб почути, що вона говорить, тільки п'яте-почерез-десяте захопив, і здавалося мені, що вона не дуже прихильно говорила про большевиків. І таки так мусіло бути, бо ще не зійшла вона з трибуни, як там її й арештували. Казали, забрали теж і диригента хору, обидвом закидали демонстрацію проти советської влади.

Містом нераз водили арештованих большевиків, часом старшин. В білий день і на людських очах ішли вони зо скованими руками, і я дивувався, чому большевики не роблять того тихцем, щоб люди не бачили, бо все воно не добре свідчить про «советську владу», коли вона власних своїх офіцерів,

нехай і звичайних лейтенантів, арештовує. Годі було довідатися, за що їх брали, одні за п'ятику, а дехто шептав, що «за політику», за те, що з місцевими українськими людьми говорили критично про «советську власть».

Щораз більше формували большевики т. зв. безконвойних бригад. Сторожа тільки відводила таку бригаду на визначене їй місце праці і потім назад до табору. Нагляд над роботою і над виконанням норми мали самі бригадири і стало трохи вільніше. За якийсь час дістався і я до такої безконвойної бригади, водили нас до роботи з другої сторони міста. Можна зустрічатися з вільними людьми, заходити до хат, коли дозволять, коби тільки зробив свою роботу на вдоволення начальства. Заходив я до однієї такої української хати, була там дівчина Марія, до неї приходила товаришка-сусідка і ми обидва з Голубом розважалися розмовою. Часом заставали ми там якогось енкаведиста, що залицявся до Марії, — нічого нам не казав. Довідалися ми там, що ще восени підпустили большевики пропаганду між молоддю, щоб їхали на якісь там спеціальні курси до Криму. Зголосилося кілька сотень, пропали, вивезли їх з Криму, таку вістку привезли кілька втікачів, що їм удалося вирватися.

Блукаючи так за містом, віднайшов я могилу Василя Тютюнника, колись начального командира Наддніпрянської Армії, що помер від тифу в Рівному, в грудні 1919 року. Стояла вона на цвинтарі, загороджена ланцюгами на кам'яних стовпах, посередині пам'ятник з хрестом, на ньому фотознімка і тризуб. Пролежав так тут український командир двадцять літ, та большевики і мертвим спокою не дають, тільки й ждати, коли знищать могилу, свідка воєнної слави українського народу.

IX

МАНДРІВКА ПО ТАБОРАХ ВОЛИНИ

(Тудорів—Воронуха—Гоща—Червона Руда—Янова Долина)-Тудорів.—На контролю до кухні.—Воронуха.—Гостюємо в селян.—Пригода в «колхозі».—Хто до Підволочиськ, а я до Гощі. — Звідти до Червоної Руди. — Праця при лісорубці. — Як я здавав свою «норму». — Великдень у лісі. — Стріча з націоналістами. — Большевики вивезли ціле село. — Пустельник, чи підпільник? — Фабрика дикти в Межириччі. — Янова Долина. — Робота в каменоломах. — Військо в лісах. — Залицяння до дівчат. — Советські робочі батальйони. — Агітую між українцями.

З початком осені підвезли нас далше по тій самій дорозі, до села Тудорова. В полі селяни копали картоплю, мусів це бути кінець вересня.

В трьох великих бараках розмістилися три сотні з гаком бранців. Колись там були стайні, а тепер з ласки батька Сталіна зроблено з них житла для людей. Як звичайно, поділено всіх на бригади, — з того три безконвойні, решта під караулом, — і далі кожного дня гнали до роботи при дорозі. Мене приділено до бригади під конвоєм, на щастя конвоїри показали незлі люди, не надто заганяли до робо-

ти, часом і в село дозволяди піти, ніби купити «курашки». Так називалося стебло з тютюну, порізане на махорку. Щораз котромусь забракло «курашки» — є нагода піти між людей. Ходив і я, цікаво приглядався місцевим людям, перший раз у житті зіткнувся з ними зблизька, всяку нагоду використовував, щоб побалакати. В більшості це свідомі українці, гарно до нас відносилися, хоч і «галичанами» називали. Не чув я про комуністів між ними, казали, був один такий, що колись комунізував трохи, большевики назначили його «народнім суддею» чи як там вони це називали. Не довго втішався він своїм чином, мабуть прозрів з комунізму і большевики кудись його вивезли. Багато з-поміж селян служили колись в українській, чи як вони казали в «петлюрівській» армії, щиро згадували ті часи і з охотою мені про те розказували, а я кожне слово на обидва вуха ловив і до ранку слухав би, якби не ждала на мене бригада.

В селі большевики вже зорганізували комсомол, роздали зброю молодим хлопцям, що робили службу, як міліція. За нами пильно слідкували, видно діяла вже большевицька пропаганда, що ми — вороги народу, недобитки «панської Польщі», а й без того кожен у селі ненавидів Польщу з душі і це відбивалося часом і на бранцях. Одного вечора міліція зловила поляка Бурака з нашої бригади. Вже хотіли відвести його до арешту, на його щастя ми побачили це і відрятували, повідбирали кріси в підростків та прогнали їх. На диво, ніхто не робив ніякого слідства і справа затихла.

Сильно дошкуляв голод. Наробиться чоловік на свіжому повітрі, натовмиться і зголодніє, здається,

коня з копитами з'їв би. А з кухні видадуть юшки якраз стільки, щоб трохи похлептати і ще більше роздразнити голод. Пішла делегація скаржитися до команди, сказали там, харчів видають доволі, пильнуймо кухарів, голодні не будемо. Воно то й правда, що заки в пана в роті, то в кухаря в животі. Зібралися ми на мітинг, рішили висилати щодня по одному контрольорові до кухні від кожної бригади по черзі. Цілий тиждень ходять уже ті контрольори і якимось не видко поправи. За тиждень прийшла черга на нашу бригаду і вислали мене. Найперше пішов я з кухарями до магазину, вибрали звідти харчів на цілий день, а в кухні став я собі в кутку й дивлюся, що то буде, не знати як і звідки зачинати свою контролю. Зварили кухарі м'ясо, виложили на стіл і крутяться по кухні, щось або їм бракує, або заваджає. Еге, панове товариство, це мабуть я вам заваджаю! Один каже мені вийти надвір, принести патиків на вогонь. Ні, не піду, маєте на те своїх помічників і послугачів, мене сюди прислано доглядати, щоб справедливо був зварений і розділений обід. Пошпортали щось кухарі в огні, напустили повну кухню диму. Гризе дим очі, я таки не виходжу. Бачу, щохвилини забігають якісь типки, то з магазину, то від кравців або шевців, то з канцелярії, кожен замовляє собі «добру порційку», навіть дехто з конвоїрів заходив поласувати м'ясом, — на охоті скінчилося. Зближається обідова пора, беруться кухарі інакше до мене. Запрошують—бери та їж, скільки чого хочеш. Думали задобрити мене, щоб я примкнув очі на час роздачі обіду і так мабуть з моїми попередниками робили, нічого дивного, що ніякого пуття з такої контролі не виходило. Не повезло їм і тут, я сказав, що найперше наш

обов'язок накормити людей, а там уже побачимо, скільки лишиться для нас.

Приходять бригади по обід. Кожного дня діставали ми по пів відра зупи на бригаду і так я й видав, та тільки сьогодні зупа хороша, густа і м'яса багато. Видав я так по пів відра на бригаду — ледве половину китлів вичерпали. Давай усі на повторку! Ще раз по пів відра всім і ще в китлі осталося. Кухарі мовчать, якби могли — живого мене з'їли б.

Того вечора я став героєм дня, стільки й мови, що про мене та про мою «контролю». Мерзенна кучка кухарів з помічниками, різними магазиновими й канцелярійними «функціонаріюшами», безсоромно обкрадала своїх товаришів, самі наїдалися по пельку, а робочий стан навголодь ходив. Для мене самого це несподіванка, разом з іншими гадав я, що заголоджують нас большевики, як попередніми місяцями, нікому й на думку не приходило, що наші власні товариші морили нас голодом.

Пропонують мене на постійного контрольного, буде й мені краще, звільняюся від роботи. Не хотів я прийняти того посту, ніде правди діти, трохи й лячно. Тепер вийшли на яву крадіжки кухарів і вони мені того не забули б, або вбили б колись уночі, або в інший спосіб ногу підставили б. Нехай кожен по черзі робить контролю і пильнує злочинкуватих кухарів, усім буде добре.

Харчування відтоді дуже поправилося, кухарів частинно змінили, другі не наважувалися вже красти, може боялися, що поб'ють їх, коли вже виявився обман і коли б він повторився.

Зима цього року зачалася скоро, в половині листопада випали сніги, забракло палива. Вибрано бригаду з шіснадцяти чоловік на заготівлю дерева

до ліса і я теж знайшовся в тій бригаді. Разом було нас чотири українці — крім мене ще Голуб та Сичок з Терпелівки і ще один поліщук, Мошонюк називався, старший дядько, неписьменний і сумирний чолові'яга, тримався мене за полу і слухався, як брата. Ще чотири білоруси і вісім поляків — ось і вся бригада. Заїхали ми автом до невеликої оселі Воронуха, п'ятнадцять кілометрів на північ. Всього чотири-п'ять хат, мав це бути присілок, властиве село розкинулося з другої сторони ліса. Вибрано нас самих таких, що мали свої родини по цей бік. Хто втече — тому вивезуть родину на Сибір.

Норми визначено величезні. День-два спробували ми, чи не виконаємо, показалося, що й конячої сили не вистачило б на те, що й казати про виснажених голодом людей. А потім усі неначе забули про норми, з Тудорова приїжджали вантажні авта й забирали дрова, скільки вдалося нам напиляти. Всі задоволені, ще й довкільні селяни скористали. Один з білорусів, Русак, познайомився з дядьками, напився самогонки та й привіз їх з саньми забирати дрова. Чому не дати? І так большевики заберуть. Щодва-три дні приїжджали дядьки, навантажували повні сані дров, а в нас за те не переводилося ні хліб, ні сало, ні горілка.

Жили ми в приватних хатах, як хто примістився. Я з друзями вибрали собі хату коло вітряка — бо де вітряк, там борошно, а де борошно, там і хліб, а е хліб і вода, то нема голода. Господар поляк, дуже добре говорив по-українськи, невістка в нього гарна і свідома українка. Часто розмовляя з нею і одного вечора вона, заливаючися сльозами, призналася мені, що НКВД арештувало її сес-

тру. Працювала вона крамаркою в кооперативі, хтось подав донос на неї, прийшли енкаведисти, забрали вночі, три дні тримали в льоху в одній тільки сорочці на зимному цементі, тяжко били й катували, потім вивезли — і слід пропав .

Охорона складалася з українців, їх мало цікавило, куди ми ходимо і що робимо, коби лише було досить дров, як приїдуть автомашини. Зайняли для себе окрему хату і не заваджали нам вештатися по присілку. Жилося можливо, навіть добре, якийсь хлопець пригравав на розтяганій гармонії, часом і конвоїри приходили на танець і так усі розважалися, забували свою біду.

В вільний від роботи час ходив я по хатах. В одній з них жила гарна українська родина, нестара ще жінка, десь так під сороківку, з батьками. Син їх був священиком десь недалеко. Любив я туди заходити, сердечно мене вгощали.

Найкраща хата в селі належала до якогось поляка. Багата родина, син і дочка ходили в місті до школи, потім в університет, тепер війна пригнала їх додому. Випадково зайшов я туди завітати, представився за поляка, щоб не прогнали. Слово по слові, поставили їсти й пити, запрошували приходити, коли лише захочу. На те в мене принуки не треба, як тільки час дозволяв, забігав я туди, і сам наїдався, ще й других приводив, патріотичні поляки жаліли нас, що тільки в хаті було, на стіл ставили. Майже дня не було, щоб я хоч на часинку туди не заскочив. Коли ж одного вечора — наче інакшим вітром повіяло, косо дивляться, не відзиваються, на питання не відповідають. Що за причина? По-стояв я трохи, зачудований, звідки така раптова

прохолода, та й пішов. Що ж, гадаю, на милування нема силування.

Не мавши куди дітися, зайшов я до однієї хати, від якої досі тримався здалеку. Називали її в нас «колхозом». Жили там якісь дівчата досить легкої поведінки, до них приходили ще й інші такі ж самі, щовечора сходилася там чимала кумпанія, пили самогон і всяке безобразіє чинили. Світла не бачив я там ніколи, вигідніше їм навпомацьки. Загнав мене туди мороз, сів я в кутку, ніхто на мене не зважає, кожна пара зайнята собою. Один поляк, підхмелившись самогоном, прозрадив мені, що це Бурак, той самий Бурак, що його ми вирвали з рук міліції, підставив мені «свиню» в тій польській родині, набалакавши повну торбу брехні, що я український «гайдамака», не одного поляка на сумлінні маю, що німці стріляли до них спереду, а я з такими ж самими українцями з-заду. Ех, як схопив я Бурака на другий день! Голова пішла сторчма в сніг, тільки ноги в повітрі колибалися, а навколо горластий регіт — страх його не любили.

Не довго тривав гнів у тих поляків, уже на другий день прийшла дочка з запросинами, хоч Бурак усяких небилиць нагородив, та вони тому не вірять, а навіть, якщо я й українець, то хіба ж не можуть бути українці порядні люди? Я сквапливо притакував, але не вернулася вже давня сердечність.

Голубові скоїлося лихо. Дівки напоїли його «самогоном» у колхозі і геть чисто обікрали, забрали черевики, шапку, фуфайку, штани, в одній сорочці залишили. А надворі мороз, аж тріщить. Попрохав я конвоїра, добрий був, змилювався, поїхали ми до табору і там я по знайомстві добув Голубові з магазину новісінькі речі. І довго, ду-

маєте, поносив їх? Вже на другий день прийшов у драних штанах і в подертих шлупаках, проміняв свої за самогон.

— Ех, Голубе, Голубе, — кажу йому, — тут ти й долю свою проп'еш.

— І на якого дідька мені ці речі? Так чи інакше большевики доконають, а от нап'юся — горе своє забуду.

За два тижні відвезли нас до Тудорова, там уже ліквідувався табір, тому й забрали з Воронухи нашу бригаду. Всіх мали перекинути до Підволочиськ, до праці при віднові тієї самої автостради, що в Красному розгалужувалася — один шлях на Рівне й Шепетівку, другий на Золочів — Тернопіль — Підволочиська. Зайво говорити, як дуже я тим утішився. Підволочиська знаю, як свою кишеню, додому звідти — рукою подати, і на душі веселіше, та й у животі повніше. І що ви скажете, всіх на Підволочиська повезли, а нашу шістнадцятку до Гощі перекинули! Так уже мені мабуть на віку судилося, що коли й усміхнеться доля, зараз же хвостом обернеться.

Заквартирували ми в якійсь давній казармі. Чисто там і охайно, відколи в полоні — ні разу ще так не жили: поверхові ліжка з сінниками, умивальні, всяка вигода. Робота важка й тут. Сніг відгортали, замерзлу землю кайлами лупали, різні ґземляні роботи на морозі виконували. Тут і Різдво перебули і тут я перший раз дістав поштою посилку з дому, вислали їх вісім до того часу і всі пропали.

В Гощі табір перехідний, ніхто там місця не закріпив довго, не сиділи й ми. Два тижні після Різдва переїхали до села Червона Руда, тепер большевики перейменували його на Красна Руда. Місцевість не-

далеко Клеваня, гарно положена серед височенних, дрімучих лісів, робота там при лісорубці. Замість на бригади, поділили нас на менші ланки, що склалися звичайно з пари коней і з трійки людей. Завдання ланки — звозити зрубані вже й очищені з гілки сосни на збірне місце, туди під'їздили автомашини й забирали їх на залізничу станцію. Норму і тут встановили величезну — шістдесят «фест-метрів» на ланку. Хто виробить норму — дістане 400 грамів хліба і зупу «з першого кітла». Бог один знає, яка то зупа з «першого кітла», не довелося закоштувати страви з нього, ніхто й половини норми витягнути не міг, у вічному голоді ходили. Білорус Лапуць, що мав у своїй ланці пару великих артилерійських коней, конче хотів виробити норму, допер до того, що за тиждень здохли йому коні.

Ми з Голубом в одній ланці. Жалко нам коней — обидва ми господарські сини — як же ж мучити так бідну тварину для батька Сталіна!

На галявині, куди звозили дрова, відбирав матеріял якийсь цивільний жид, кожен привезений пень значив червоною крейдою. З усіх боків звозять дерево, жид сам один, не може цілого збірного пункту вплильнувати, тим більше, що з одного боку дерево підвозили, а з другого безнастанно під'їздили і цей самий жид видавав їм дерево до транспорту на станцію.

Вигострив я кусень заліза і зробив з нього зручне долото. Що тільки обернеться жид, чи до другої ланки піде, чи до автомашини його покличуть, а я мершій зістругувати червоний знак з дерева. Один і той самий пень по кілька разів здавав. Пильно беріг я свого винаходу, щоб інші ланки не почали мене наслідувати, справа тоді напевно викрилася б

і всім досталося б за «саботаж». Коли я так одного дня не знаю вже котрий з черги раз, «доставив на норму» той самий пень, терпла шкура моїм товаришам. Це просто нечуване щастя, що жид не приглядався і не пізнав зіструганих знаків. Зате і коні наші відпочивають, і ми не перетомлені.

З довкільними селянами склалися в нас добрі відносини. За кілька місяців люди до нас звикли, бачили нашу біду, що працюємо тяжко, їсти нема що, навіть голови нікуди приклонити: спали ми під полотняними шатрами на морозі! І досі дивно, як зиму пережили, гріла нас молода кров. У нашій групі переважали українці — галичани й полішуки. Ні нам на село виходити, ні селянам до нас приходити не вільно, зустрічалися ми крадьки при роботі в лісі, а коли дождали Великодня, селяни зробили між собою збірку харчів, щоб справити нам свята і щоб хоч тим способом відчули ми, що все ж таки на своїй землі і серед свого народу. Назносили пасок, яєць, сира, масла і ковбас — надармо, начальник НКВД, мерзенний катюга-москаль, не дозволив на передачу, ще й викричався на людей, собача віра. До праці погнали, як кожного дня, проте відзначили ми Великдень тим, що зменшили норму на той день, а в лісі ждала нас несподіванка — дівчата винесли свячене. Проклятий енкаведист загнався за чимсь до ліса і заскочив усіх, як угощалися пасками й ковбасою, глянув з-під лоба, воркнув щось крізь зуби, обернувся на п'яті й пішов, може рештки сумління обізвалися в ньому, ані дівчат не займав, ані на нас карі не наклав.

Перший раз у Червоній Руді стрінулися ми з націоналістами — підпільниками. Навідувалися туди якісь молоді хлопці, гарні юнаки років 19-20, аж

мило глянути на цю буйну українську молодь незнаної мені досі волинської землі. За якийсь час, коли вже набрали до мене довір'я, запропонували нам поміч в утечі. Зброї в них вдосталь, перебують енкаведистів — і нам вільна дорога в світ.

— Хлопці, — кажу їм, — сердечна вам і зо щирої душі дяка за вашу турботу й охоту допомогти. Бог мені свідком, як радісно це від вас почути і як тяжко словами подякувати. Але не робіть того тепер. Ми й так могли б утекти, ось просто звідси, з роботи, і згубитися в лісі. Та тільки тоді большевики поженуть на Сибір наші родини. Нас тут вибрали до цієї роботи самих таких, що їхні адреси знають і що мають свої родини з цього боку, під большевиками. Так нам і заповіли, що хто втече, за того возьмуть усіх, батька, матір, братів і сестер, хто лише зостався вдома. Якщо нас тут довше протримають і коли вже ближче буде до війни, всі ми станемо з вами і разом будемо жарити большевицьких псяюхів.

Кілька ще разів намовляли хлопці, щоб тікати з ними в ліси, пустивши вічний сон на большевиків, і таки дуже до того брала кортячка, бо вже всіми боками вилазило нам це «визволення». Тоді ставала мені перед очима молоденька сестра і на саму думку про те, що погнали б її в сибірські сніги, ноги прикипали до землі.

Підпілля мусіло тут бути сильне і заливало большевикам сала за шкуру. Бо однієї ночі нагло обступили вони сусідне село коло Червоної Руди, двадцять хвилин залишили, щоб зібратися, і до останньої душі вивезли кудись у глибину ССРСР. Кажали, що всього кілька хлопців урятувалося, не

ночували тієї ночі дома. Плач дітей і зойки жінок аж до нас чути було, ніхто не знав, що це, довівся на другий день.

Недалеко від того місця, де ми працювали в лісі, жив пустельник. В цілій околиці знали його, називали «покутником», що на самоті відмовляє свої гріхи. Бачив я того «покутника», розмовляв з ним кілька разів. Годі вгадати, скільки йому років, борода виросла майже до пояса, та чомусь по голосі і по очах видавалося мені, що людина він молода. Говорив дивно якимось, розумні слова мішалися в нього з нісенітницями, не розбереш, удає він, чи справді котроїсь клепки в голові йому бракує. Родом він був з села Городилова десь під Рівним, мав бути колись студентом, освіченою людиною. Жив він там під голим небом, розкладав багаття і коли земля нагрілася, розсував жар і спав на теплому попелі. А вночі кудись зникав. Большевики його не чіпали, селяни ним не цікавилися, а в мене чомусь родилося підозріння, чи не вдає він пустельника вдень, а вночі поринає в підпілля?

На один тиждень частину нашої групи перекинули до Межиріччя. Стояла там фабрика дикти, до самої фабрики нас не впускали, заставляли вивантажувати дерево з транспортів і складати його на майдані. За мешкання мали ми невеличкі хатки з дикти, дротів не було, тільки скріплена охорона. Виходити поза місце праці не вільно, зате дозволяли цивільним людям розмовляти з нами. Там я познайомився з одним українським студентом, що частенько до нас заходив і дуже підтримував на дусі. Міцно держіться, хлопці, не падайте духом, — говорив він бувало, — війна вже не за горами, от-от що й почнеться. Згадаєте моє слово, до трьох міся-

ців німець так періщити буде москаля, аж дрантя з нього полетить.

Справдилось його слово, не минули три місяці і над Україною розгорілася нова війна.

З Червоної Руди переїхали ми працювати в каменоломах, десь недалеко це було, не міг добре зорієнтуватися, як везли нас. По лівій стороні річки Горині стояло кільканадцять хаток ще з давніших часів, пізніше большевики поставили ще нові для цивільних робітників, що лупали скелю в долині, і це називалося Янова Долина. Як з назви видно, так її поляки охристили, може інакше давніше називалася, а може зовсім ніякої оселі там не було.

Нам поставили полотняні шатра, нераз діраві, що дощ крізь них протікав і вітер свистів, хоч, що правда, не ліпше велося нашій охороні, що теж у шатрах ночувала. Ще ніколи не працював я так тяжко. Як норму визначили нам наламати й навантажити шіснадцять тонн каміння, скоріше здохнеш, як норму виконаєш. З іншого боку умовини не злі. Охорона не дуже чіплялася, дротяної загорожі не було, ходили ми майже вільні. І з харчами легше — як у кого грошики були, можна купити білого хліба й масла, небували дотепер речі. Командували власні наші бригадири, у мене за бригадира став білорус Лічек, загорілий комуніст, що на всі лади восхвалював Советський Союз, а сам стільки його й бачив, що в полоні. На другу сторону річки нікого не пускали, день і ніч військова сторожа ходила здовж Горині, цивільні робітники, що приходили з потойбічних сіл, виказувалися перепустками з сільради.

Навколо скрізь густі ліси, розташувалося там

багато всілякого війська, щораз якісь частини маршували повз наш табір.

Між цивільними робітниками великий відсоток складали дівчата. Тяжка це робота, не під силу дівочих рук, нелегке видно їх життя, коли шукали праці в каменоломі. До дівчат я завжди охочий і хутко нав'язав з ними добрі взаємини. Довелося по-сидіти за те два дні в карцері, приловив мене начальник табору на розмові і всадив до арешту, що — мовляв — і сам не працюєш і другим не даєш. А до дівчат заходив я не тому, щоб пустощі мені в голові літали. Всі говорили про близьку війну і я рішився втікати, як тільки вона почнеться, до того потрібно цивільного одягу й документів. Одне й друге дівчата обіцяли роздобути, ще й **переховати** мене декілька днів, а потім вивести стежками в даліші околиці, де менше війська. Нічого з тих плянів не вийшло, швидко розгорнулися події, що зовсім інакше покерували моєю долею.

Разом з нами — перший раз, відколи я в полоні — працювали советські громадяни в т. зв. робочих батальйонах, може спеціально для праці сформованих, а може перекинено їх туди з регулярної військової служби. Ходили в військових одностроях, блаженських і вітром підшитих, мешкали окремо під шатрами, працювали без охорони, ходити їм одинцем заборонено, на роботу приходили і звідти відходили в маршових колонах. Оказалося, що це поголовно майже самі українці, молоді хлопці вже чисто советського виховання. Дуже мені кортіло зайти з ними в дискусію про політику, не було якось нагоди, та й вагався я трохи — все ж це «большевики» хто знає, які люди між ними і що з такої розмови вийде.

А далі подумав я, що вже хіба трудно гіршої долі сподіватися, і як тільки наблизилася до них моя бригада, замішався я в гурт, сів на камені і зачав говорити про якусь таку звичайну собі буденщину. По хвилі — з іншої бочки. Не ждати нам добра від большевиків та й від Советського Союзу, не то що нам, полоненим, але і їм, вільним громадянам, он яку долю зготовили, з рідними розлучили, каміння лупати заставили. Не буде нам долі і не прийде нам щастя ані від поляків, ані від москалів, хіба що в самостійній Україні.

Хлопці слухають, сміються, жартами перекидаються, обережно дехто потакує. Це піддало мені сміливості і я на другий день одверто пустився на агітацію. Вже й декому з них розв'язалися язики, теж почали нарікати на «советську власть» і на своє собаче життя. Вони своєї, а я своєї, про Україну без москалів і без большевиків. Бачу, ловиться рибка на вудочку, дехто про те саме закидає. Невідомо, як закінчилася б ця наша дискусія, якби знову не доглянув мене начальник, на три дні до карцеру встроїв за те, що перешкоджаю робітникам працювати. Добрі були хлопці, ніхто не виказав, про що йшла мова і жодної не дістав я додаткової кари.

X

ЗНОВУ ВІЙНА

Залізні галушки з літака. — Невже війна? — Все потратило голови. — Частину вантажать у вагони, решта в розтіч.—Дралую до ліса.— Нема бойового духа в червоноармійців.—Тікають політруки.—Чути гомін бою.—Злука з партизанами. — Роззброюємо большевиків. — До Костополя. — Одні на Полісся, другі на Білорусь. — Будемо голосити революцію в Росії. — Перехід через Прип'ять. — Під Барановичами. — Між большевицьким молотом і німецьким ковадлом. — Поїзд з полоненими.—Звідки вийшов, туди й пішов.

Одного разу верталися ми з денної шихти. Скоро закінчили роботу, могла бути яка 4 або 5 година пополудні, стояло літо, дні довгі, сподівалися ми, що й час відпочати буде і може з цивільними робітниками побалакаємо. Десь далеко загудів літак. Ніхто на те не зважав, літаки там кружляли часто і кожен звук до їх гуркоту. Та щось інакше він тим разом летить, низько спускається нам понад голови, пільот рукою помахує — все так швидко діється, що не встигли ми розчолопати, що і як, а вже за секунду цей же самий літак б'є скорострілом по большевиках. Завернув півколом — нова серія з

тяжкого скоростріла, кулі великі, як шершені, скоростріл цокотить, чути, як кулі лускають по каміні. В один мент на всіх упав неописаний жах — де хто стояв, там кинувся на землю, приляг ниць, один суне голову під коліна, другий закриває руками. Хвилина - дві і вже нема літака, кружляє над лісом, близько, ввесь час його видно і ввесь час чеше скорострілом. Посхапувалися ми на ноги, сторожа з ляку потратила голови, не знає, що казати, чи тікати нам у ліс, чи лягати на землю. Та й слухати її вже ніхто не хоче, скрізь паніка, гармидер, кожен щось інше кричить, все поставало всуміш — бійці, полонені, робочі батальйони і цивільні робітники...

Один кричить — «війна!» Другий — «німці б'ють!» Третій — «спасайся, хто може!» В усьому чути страх і видно безрадість.

Зайшов і мені холод у п'яти, проте я скоро прийшов до себе, все те я вже пережив у перших днях польсько-німецької війни, не новина воно мені. Ось прийшла хвиля, коли треба тікати, як жалко, що не було часу дістати від дівчат документів і одягу! Ну, Бог з ними, і так дам собі раду.

Сюди й туди кидаю очима, куди б легше дати драла. І чи це так мені здається, чи справді деякі з цивільних робітників що між бійцями вештаються, сіють між ними паніку і підбурюють проти большевиків? «Революція в Росії», — кричать, — «в Рівному визволено в'язнів, — шістдесят тисяч на волю вийшли», «большевиків б'ють», «німець іде — кінець комуні буде», — різну всячину вигукують, трудно дочути в тому гармидері.

Минає перший страх і хоч безладдя ще далі, та вже з'явився начальник, кричить, щоб полонені сі-

дали в вагони, зараз будемо від'їжджати. В долину відведено відногу залізничної лінії, сюдою під'їздили поїзди, щоб каміння на них вантажити, і завжди стояло кільканадцять порожніх вагонів. Тепер казали нам туди вантажитися і в тій суматосі багато, почувши команду начальника, подалися до вагонів. Та не всі, щонайменше половина пустилася тікати на всі чотири вітри. Найперше тікали ті, що довше тут працювали і мали вже час обізнатися з околицею. Наша партія прийшла недавно, перед кількома тижнями, і з неї найбільше полізло в вагони.

Ну, гадаю собі, їдьте здорові, мені туди не дорога. Ноги за пояс і, користаючи з того, що ще не вщухла паніка, чкурнув до ліса, куди ближче. Ліс високий, на скраю підшитий кушами, і я там приляг та дивлюся, що буде далі. Застав уже з десяток таких як я, лежимо тихенько, не важимося покищо заходити в глибину ліса, там десь стоїть військо. Коби до смерку діждати, а коли ніч западе — якнайдалше від Янової Долини!

Вже вагони повні людей, машина під парою, — але стоїть, не їде. То тут, то там вискакують з вагонів і хильцем біжать до ліса, бійці нічого на те, хоч неможливо, щоб не бачили, видно все, як на долоні. Нема вже нікого в каменоломі, на площі докола табору зібралося кілька сотень війська, чути накази, хоч невиразно. Якось ніхто не ладиться воювати, не займає бойових позицій, не шукає прикриття лісу — щось, якби всі якнайшвидше хотіли здаватися в полон, дехто вже зброю на купу скидає. І всі стоять на місці. Окремі люди висмикуються стежинками в сторону ліса по протилежній від нас стороні, видно їх добре, самі старшини й політруки, нелевно почувлися між вояцькою масою.

З-за дерев висунулося кілька хлопців з малим скорострілом, пустили коротку серію, вбили одного політрука. Решта завершила в інший бік, до війська не вертається, з другого боку хоче добігти до ліса. Партизани? Націоналісти? Щось зашвидко. А може війна вже довше, а ми нічого не знали? Кричали ж у натовпі, що вже четвертий день б'є німець москаля.

Літак відлетів, успокоїлося вже, а всі далі на місці стоять, ніхто не йде до ліса і ніхто з ліса не виходить до залізниці. І поїзд не рушає, хоч машина парою пихкає. І, здається, всі чекають, що ось зараз вийдуть з ліса німці і тоді вся справа розв'язана. Дехто з бійців вже й пояси скидають, до кишені ховають. Притихли і хлопці з другої сторони лісу, за деревами поховалися, не видно їх мабуть з долини, ми їх добре бачимо зо свого становища. Пошепки порозуміваємося між собою, всі ми в кущах українці, нема між нами ні одного поляка ані білоруса.

— Давайте хлопці, — кажу — проскочимо й ми на той кінець ліса, може приймуть нас до товариства. Що буде, то буде, гірше смерти не буде, а може піджаримо трохи «товаришів» за всю біду, що в полоні зазнали.

Нагло — сухий тріскіт скоростріла. Спершу далеко, дедалі все ближче й голосніше, десь з південного заходу. Може німці? Може ось зараз, за годину, за хвилину скінчиться наша недоля, пропаде разом з проклятими більшовіками? Мабуть і більшовіки сподіваються, що німці близько, думають здаватися. Бий їх лиха морока, щоб вони згоріли!

Постріли весь час торохкотять, не підсуваються

ближче, неначе на місці стали, тільки густіші, вже й глухий гук гармат доноситься. Десь іде бій, недалеко, коли скоростріли чути. Ну, коли в усіх большевиків така охота до війни, як у тих, що в долині, не багато буде німцям з ними роботи.

Довжіють тіні дерев, западає присмерк. Поміж деревами й кущами обережно просуваємося до партизанів, застаємо там уже кількох наших, що підсунулися з другої сторони, тепер уся наша група злучилася, є нас разом двадцять чотири — вісім місцевих хлопців і шіснадцять полонених. Приймають нас радо, знають, що ми українці з польської армії. Зброю мають польську — скоростріл, кріси й гранати — дістаємо зброю і ми, большевицьку вже, скрізь її понакидувано на полі під лісом.

Стемнілося. Що ж нам робити тут, посередині між німцями й большевиками? Кажуть хлопці, на всі боки купи большевицького війська в лісі, з нашого боку сама піхота, покидали зброю під деревами і так стоять. По другій стороні долини на лісових полянах і по дорогах стоять танки. Багато їх, тяжко порохувати, і не знати, який там бойовий дух. Тут зараз близько кілька сотень, не займають бойових позицій, але й зброї не кидають.

Пустилися ми глибше в ліс, натрапили на відділ большевиків. Наставили на нього скоростріла — та що вдіяла б нас горстка, якби большевики захотіли битися? Висилаємо двох — одного з місцевих і одного з бранців — большевики підпускають їх зовсім близько, байдужі, не стріляють. Кличемо, щоб здавалися. Німці вже недалеко, тільки що їх не видно, цілий ліс огочений, а в лісі ми, партизани. В Росії революція, нема за кого воювати, все ва-

литься. Нічого від них не хочемо, нехай складуть зброю й ідуть куди завгодно.

Ще й говорити ми не скінчили, а вже частина почала кидати зброю під дерева, де хто стояв. Дехто відчіпає ремінь від кріса, кріс кидає, ремінь ховає. Темно, хоч згори ще ясніє небо, трудно полічити, чи багато нас, тих «партизанів».

Спам'ятався командир, кричить, щоб не кидати зброї. Тут і там схиляється боєць назад по неї. Тоді від нас команда — всю зброю на купу і відступити набік, інакше вогонь!

Не багато вдіяз би цей наш «вогонь», та большевикам страх не хочеться воювати, скидають на купу кріси, багнети й автомати, іншої зброї не мали. Кажемо їм відступити на край ліса, туди зараз підійдуть німці. Зброї для нас забагато, позабирали ми автомати і стріливо, решту лишили під деревами.

Ще того самого вечора без одного пострілу роззброїли ми два такі відділи. Скрізь одне й те саме — валиться «советська власть», в Росії революція, німці наступають, шкода даремно кров проливати. Бог його знає, скільки ще обдурила б большевиків кучка наших «партизанів», більше не натрапили ми на ніяку військову частину. Це й добре, бо хіба не будемо брати в полон цілої армії з одним скорострілом і кільканадцяти автоматами. Скоріше чи пізніше стрінули б опір і пропали б по перших стрілах.

Відбилися ми так досить глибоко в ліс, посідали на галявині під деревами, радимось, що нам робити. Мошонюк каже пробиратися до нього на Полісся, там він ховає нас у болотах, що не то німці чи большевики, але й самий дідько нас не знайде.

А перейде фронт, успокоїться трохи, тоді кожен піде додому. Що інше могли ми вигадати? Як розвидниться, німці почнуть прочищувати ліс і ми опинимося між двома вогнями. Хіба справді майнути на Полісся і пересидіти в болотах? Біда, дороги не знаємо, навмання прийдеться блукати по лісах.

Місцеві хлопці пропонують провести, вони чудово знають ці околиці аж до Костополя, а там якось розпитаємося. Як іти, то йти, навіть не відпочивали, щоб часу не гаяти. Цілу ніч били ногами, мало ходженими дорогами пробиралися, натомілися, що й сказати тяжко, до того голодні. Сонце високо вже викотилося на небо, як провідники вирішили, що недалеко Костопіль. Нема чого показуватися нам у містечку, там напевно большевики. Припічемо десь, обминаючи місто, з'їмо, що вдасться в добрих людей дістати, і далі, на північ.

В якомусь сільці перепочили ми дві години, добре попоїли в людей, простягнули кості на пахучій траві. Гарно так, ліс шумить, пахощі пливуть повітрям, небо тихо синіє — довіку так лежав би на землі українській.

Пора б нам розлучатися. Ми з Мошонюком — на північний захід, хлопці-партизани — назад. Перед тим ще раз воєнна нарада і тоді вирішено, що нічого нам іти до Мошонюка. В нього жінка й родина, та й чоловік він бідний, хоч і добряга, як нам звалитися йому на голову, чим нас прогодує? Ні, нехай він краще сам вертається додому, а нам молодим море по коліна! Попремо большевикам на тили й будемо сіяти неспокій між людьми. Сподобалася ця думка і нашим «партизанам», уже й вони не хочуть вертатися, з нами підуть. Підемо всі ра-

зом далі на північ, між білорусів, у напрямі на Барановичі. По селах будемо говорити, що в Советському Союзі революція, треба бити комісарів, їсти большевикам не давати, з худобою в ліси тікати. Війна буде коротка, німці вже доброго часу завдають большевикам, все тріщить і валиться. Та й ми самі вірили в скорий кінець, не думали так довго «рейдувати».

Кінець справді прийшов скоро, тільки не війні, а нам. І зовсім для нас несподіваний.

Набрали ми хліба в торби, поховали автомати під одержу — ідемо на Барановичі. Проситься Мошонюк, з нами йти хоче, кричимо, щоб ішов геть. а то поб'ємо старого, його місце біля жінки й дітей, а не з нами, шибайголовами. Розсталися ми з ним зараз за Костоподем і там я востаннє його бачив. не знаю, яка його дальша доля.

Йти гурмою незручно, всякому підозріло, куди стільки молодих людей у военний час простве. Поділилися ми на дві групи, одна йде за другою так, щоб не стратити себе з очей. Ідемо вже сміліше, розпитуємося в людей, де стоять большевики. Повно їх скрізь — піхоти, танків, артилерії — але можна їх обминути. Яюсь нам пощастило, бо тільки один раз під лісом на танкістів натрапили, дуже близенько, не дальше двісті метрів, та мабуть не бачили вони нас і ми тихенько просунулися.

Кого тільки стрінемо на дорозі, кожному своєї пісні співаємо — про революцію в Москві і кінець «советської власті». Одні мовчать недовірливо, другі теж мовчать, хоч очі їм світяться, а треті раді б щось більше почути, та що ми їм можемо сказати? Ось почекайте кілька днів, побачите, що больше-

виків чорт візьме, німець прийде і прожене це падло!

Весь день ідемо ще по давній польській території, давня Совдепія починається десь там за Прип'яттю. Завтра туди прийдемо, цікаво, як приймуть нас тамешні люди?

Важкувато буде перейти через Прип'ять. Річка, кажуть, велика й широка, мости напевно бережені, це ж війна. Надиво нам проскочили через неї так, що й самі не чулися. Вийшли на тракт, що до моста, і завагалися. Темно вже, по обидвох кінцях моста сторожа понад усякий сумнів стоїть, большевики навіть у мирний час мостів берегли, що й казати тепер, коли війна. Трактом сунеться великий рух, люди йдуть сюди й туди, візками їдуть, хоч уже ніч запала. Військових транспортів і колон не видно, може їдуть залізничним шляхом.

Підходимо під міст, замішавшись між людей. Є «громозводи» *), два стоять, сперлися на поруччя, похнюпили голови, навіть не дивляться, хто їде. Серце молотом б'ється, якби спинили — треба стріляти. Та ні, і голови не підводять. Неймовірно! Війна вже кілька днів і фронт тут недалеко, німці бомблять мости щодня, а тут по два «громозводи» з кожного боку та й нічим не цікавляться! Що ж, Бог з ними, нам аби на другий бік.

Міст уже за нами. Дороги не знаємо, провідника нема. Одне певне — не можна йти битим шляхом, неодмінно зустріли б або маршову колону, або бодай військову контролю. Кажуть люди, тут недалеко залізничий шлях на Барановичі, нам треба йти

---

*) Громозводами називали в нас большевицькі стійки в гострокінчастих шапках і зо штиками на кісах.

здовж шляху, не занадто близько, він теж напевно бережений.

Була вже п'ята година перед вечором, коли підходили ми до залізничої станції в Барановичах. Спинились на хвилину подумати, як далі йти, бо коли цілим гуртом з'явимося на станції чи в місті, неможливо, щоб не зачепила нас міліція або якась військова стежа. Перед нами рівнина, чисте поле, з лівої сторони кілька хаток і якась деревина виростає то тут, то там. Все видно, як на тарілці. На станції стоять два довгі поїзди, щось наче транспорти війська, а може полонених? Не видно здалека.

І тоді скоїлося щось страшне. Ще заки встигли ми обмінятися думками, посідавши потомлені оподалік від залізничного шляху, з-заду за нами, з лісів, звідки ми якраз виринули, почувлася стрілянина. Спершу переривано, дедалі щораз густіше, регулярний крісовий і скорострільний вогонь. Звідкись узялися німці, якась частина вискочила з лісів, підійшовши швидким маршем на Барановичі. Ще хвиля-дві, і большевики від сторони міста теж відкривають вогонь, а тоді нещасна наша доля між двома бойовими лініями. Огорнув нас жах, німці б'ють щораз дужче, нема куди сховатися, щоб тобі рівчак який, або купина! Єдине, що лишилося, це хильцем бігти до міста попри залізничний насип, що принаймні з одного боку трохи охороняв від куль. Може добіжимо ще, заки спам'ятаються большевики.

Гей, як чкурнули ми, наче нам хто крила до ніг пришив! Майже два дні й ночі без більшого відпочинку мандрували, здавалося, до краю з сил вибилися, а коли кулі попри вуха свищують, звідкись і сила взялася. Прибігли ми на станцію, весь час під німецьким вогнем, на щастя всі цілі й здорові. На

станції рух і паніка, ніхто на нас не дивиться і не розпитує, що це за кумпанія сюди забрила, кожен зайнятий собою. Чути якусь команду, якої ніхто не слухає. Прилягли ми трохи до землі, щоб зловити дух. Треба зараз же тікати, ще заки зачнуть придивлятися, що це за гольтіпаки прибігли.

Ще заки підвелися ми до дальшого бігу — налетіли німецькі літаки і вмлівіч ціла станція перемінилася в румовища й безладну мішанину розбитих вагонів і людських трупів. Рванув я без пам'яті ліворуч від станції, там бачив, якась бічна лінія від неї закрутом відбігала, в віддалі якого пів кілометра стояв поїзд з транспортом польських полонених. Що сталося з моїми товаришами — не знаю, ніколи їх уже не бачив. Кілька хвилин бігли ще поруч мене два, а потім уже тільки я один добіг до залізничної бічниці.

Лежу, задиханий, ледве дух переводжу. Літаків уже нема, тільки німці знову підсуваються, над станцією підноситься курява і чути зойки, притишені віддаллю. З другого боку станції під'їжджає поїзд, у товарних вагонах двері відкриті з обох сторіч, вискакують з них червоноармійці і формуються в бойову лінію. Поїзд вертається і незабаром знову підвозить підкріплення для большевиків. Бій іде понад станцією, коло мене трохи безпечніше. За мною кілька хат, перестрашені не то міщани, не то селяни обкинули мене злющим оком, не впускають. Підсуваюся назад під залізничний насип, там ще найбезпечніше.

Поїзд з полоненими стоїть недалеко, не видно большевицької схорони, мабуть поховалися зо страху. Двері від вагонів відкриті, виглядають крізь них полонені, час від часу хтось вискочить з ваго-

ну, перебіжить здовж поїзду і вскочить у другий вагон. А бій іде далі, чути вже й гармати. Сюди, хоч навколо голе поле, хіба випадково яка куля заблукається...

З тяжким серцем рішився я долучитися до транспорту полонених. Не бачив для себе інакшого виходу: втікати нікуди, куди б не пустився — чи з німецького, чи з большевицького боку підстрілять, як зайця. Може під охороною ночі вдалося б відбитися подальше від Баранович, але до вечора ще далеко. Та й куди піду, сам, у чужій країні? Автомата в мене вже нема, мусів кинути, добігаючи до станції, з втоми ледве на ногах держуся, одне тільки бажання в мене — спати, а там, хай і небо валиться, тільки спати і спати!

Скинув я з себе фуфайку, в самій сорочці остався, підсунувся до першого з краю вагону, вітаюся і прошу впустити. Впускають без слова, дають мені якийсь старий військовий плащ. В вагоні чути переважно польську мову, часом долітають білоруські й українські слова. Не розпитуюся, хто вони і звідки ідуть, за хвилину вискакую й біжу до іншого вагону, там уже приймають мене, як одного зо своїх, з того самого транспорту, що захотів замінити собі дальше товариство подорожі й перебрався до іншого вагону.

Без одного слова простягнувся я в кутку, накрив голову шинелею і примостився до сну.

От так то, Михайле, думаю собі, гуляв ти по волі, вдихав вільний вітер волинських піль і лісів, вкривала тебе синява українського неба вдень і густа темінь вночі — аж захотілося тобі робити революцію в Росії і так забрив ти туди, звідки й вийшов,

назад до транспорту воєнних бранців. Що собі наварив, те й пий, небоже!

Серед тих думок запов я в сон. Тяжко сказати, як довго я спав. Немов крізь мряку донеслися до моєї свідомости постріли, потім поїзд рушив, бо ще якийсь час, перевертаючися з боку на бік, здавалося мені, що колише мене ритмічний рух коліс. Постріли не вгавали, виглядає, що їдемо здовж бойової лінії, а я спав далі, розплющити очей не міг з утоми.

XI

ЗА УРАЛОМ

Впоперек України. — Поїзд з дівчатами в Харкові.
— Переїжджаємо Дон. — Через Казань до Свердловської області. — «Зона заключонних». — Івгіль.
— Ані жити, ані здохнути. — Ловимо колоди в річці.
— Геть політруків і політвиховників! — Клопіт з власним «начальством». З мосту його та в воду!
— Білоруси в таборі. — Війна з блощицями й комарями.
— Прогульки по лісі. — Пригода з ведмедем.
— Дівчина з-над Волги. — Здобуваю приятеля Іщика. — Іде зима.

Майже цілу добу проспав, прокинувся, як підїжджали до Києва. Поїзд зупинився по лівій стороні Дніпра і не багато можна бачити крізь двері. Боже мій! Скільки мріяв я про те, щоб побачити золотий верхий Київ, матір городів українських, а тепер проїжджаю попри нього в неволі і тільки огорожу на станції та церковні вежі на обрії бачу. І жаль за серце тисне, і новий дух вступає, зневіру геть проганяє. Жити хочеться, жити для України, для народу українського, через якого обкрадену столицю переїжджаємо.

Двері розкрили, заборонили сходити на землю, дали хліба й води. Бачимо, стоять кияни, бідно зодягнені, переважно жінки. Є й чоловіки, старші, по

сороківці. Всі думають, що ми поляки, коли ж почули українську мову з вагонів, сердечно нас жаліли. Їм говорили, що як тільки «визволено» Західню Україну й Білорусію, усіх українських і білоруських бранців випущено на волю. Хто й шматок хліба кидає, хоч і в них не переливається, кричать до охорони щоб пускати нас на волю, це ж бо «свої» люди. Господи, як мило слухати, що нарід наш український заступається за нами, синами своїми, що їх ніколи не бачив, не знав і за поляків уважав!

За годину змінили льокомотиву, закрили двері в вагонах і повезли на схід. Їхали ми шіснадцять днів і шіснадцять ночей. Їсти скільки, щоб не здохнути — одного дня кусень чорного хліба і сушена риба, другого теж хліб і на відміну грудку цукру. Ні краплини води, жодної рідини, зупи, чаю чи кави. Нінащо гримати в двері й питва якогось домагатися, ніхто не цікавився, навіть не рахують, чи не втік хто подорозі.

Поїзд сунувся, як гусільниця, безконечно довго вистоявав по станціях, шибував сюди й туди, робив місце для воєнних транспортів. Часом удалося до тиснутися до вікна, зирнути, як виглядає наша Україна. Побачив небагато, пам'ятаю що подорозі до Харкова з лівої сторони залізничної лінії тягнулися величезні молоді садки. Здовж залізничного шляху большевики наборзі поставили щось ніби дерев'яні вежі, ніби будки, обсерваційні пункти з напрямленими в небо скорострілами проти літаків.

До Харкова поїзду не впустили, спинили на підміській станції, чи може на передмісті. Заїхав другий поїзд і станув зараз на сусідніх рейках. Повні вагони дівчат з Західньої України, самі молоденькі, нижче двадцяти років. У вагоні, напроти мене, їхали

дівчата з львівської тюрми і ми з ними перегукувалися. Дуже добре трималися дівчата, ще й мене підбадьорували, казали, що всі ще напевно вернемося в Україну.

Минуло п'ятнадцять років і в мене цей образ, як живий, перед очима. Молодесенькі дівчата, майже діти, цвіт і краса українського народу, по-геройськи зносили свою долю і скільки разів червяк сумніву підточував у мене серце, я згадував про них, про їх глибоку віру в свій край і свій нарід, сам себе соромився і з новим завзяттям ставав на проу з лихом.

З Харкова поїзд завернув на північ і їхав швидше, за добу заїхали ми до Вороніжа. Переїздили через Дон і я конче хотів поглянути на ту річку, стільки ж разів співав про Україну «від Сяну до Дону». Чомусь в моїй уяві Дон уважався чистою, широкою річкою з бистротечним струмом між зеленими берегами. Тут же виглядав він на калабаню, що з неї розливається каламутний потік по пасовищі, куди худоба йде пити воду і лишає по собі сліди в болоті. Не зробив на мене враження.

На якомусь більшому залізничному дворці гучномовці заповідали відхід поїздів до різних станцій, я з того запам'ятав собі місто Казань, куди й ми поїхали. Досить довго там стояли, оказалось, конвой не знав, що робити з нами, не було точного спрямування, куди нас вести. Як воєнні полонені належали ми до юрисдикції війська і берегли нас червоноармійці, тільки їх командир подобав на енкаведиста. Коли ми заїхали на станцію в Казані, командир транспорту пішов до «военкомату» розвідатися, куди направити наш поїзд, бійці сказали нам, що їдемо до свердловської області.

Свердловськ лежить по другій стороні Уральських гір, я їх не бачив, правдоподібно переїхали ми через них вночі. Краєвид тут сумний — степ і зрідка кущі, не видно більшої деревини. Перший і одинокий раз дозволено нам вийти й напитися води. Стали ми в чистому полі, недалеко було озерце і туди випускали нас по черзі з вагонів. Кожен нахлепався води досхочу і набрав, у що хто мав, потім промивали очі, ноги, дехто мився цілий, тяжко передати розкіш, що її принесла струдженому тілові зимна вода. Часу небагато, все йшло наспіх.

Скоро почалися ліси, шораз густіші, і незабаром в'їхали ми зовсім у лісистий край, куди оком не кинути — ліси й ліси. Ніхто не знав, куди їдемо, в нікого спитатися. Переїжджали ми через якесь велике місто, видно було купи вугілля, мабуть якийсь промисловий осередок. Здовж залізничного насипу щораз частіше табори рабської праці. Звичайно лежали в віддалі одного-двох кілометрів від залізниці, - широкі квадратіві площі з бараками, навколо дротяні засіки, на рогах вартівничі будки — подекуди робітники складали дерево або копали рови майже коло самого залізничного шляху. Хоч як були ми обдерті, виголоджені й завошивлені, але те, що ми побачили, це були не люди, це людоподібні звірі. Годі уявити собі більш нещасні створіння і мороз за шкурою пробігав на думку, що може незадовго і ми такими станемо. Жаль мені зробилося тих нещасних, може й українці, брати наші між ними? Кинув я їм крізь віконце дві пачечки «курашок» і зараз же пожалів, побачивши, як кинулися вони на них з бійкою, частуючи себе стусанами і не перебіраючи в лайці.

За день, а може за два, заїхали ми зовсім у лісо-

ву гущу. По обидвох сторонах залізничних рейок стояли таблиці, кожна на величезних палях, і на них великими літерами написано «Зона заключенных» та ще щось під тим, не встиг перечитати. Величезні табори, кожен на яких 15-20 тисяч людей, як можна б оком оцінити, тепер уже майже сусідували з собою, рідко траплялося проїхати п'ять кілометрів, де не було б таборового селища. Тут інший край, інший закон, кожен це відразу відчув, неначе з повітрям вдихнув. Наш конвой, що їхав у такому ж, як і ми, вагоні, роззброєно, охорону перейняли місцеві енкаведисти і щось у роді міліції, як пізніше я довідався, з самих таки «заклученных», що відбули вже свій «строк» і мусіли на постійно тут поселитися, або що їх звільнено перед часом за добру поведінку і вірну службу.

Поїзд заїхав на самий кінець лінії, далше вже рейки не йшли. Конвоєнти розказували нам, що цей шлях збудували самі в'язні, працю біля нього почали в 1937 році і ще й досі його продовжують, кудись на північ. Місцевість куди нас завезли, називалася Івгіль. Про неї говорили, як про місто, може тому, що була там залізнична станція, бо крім трьох будинків і хаток для охорони не бачив я ніяких вільних осель, самі табори в'язнів. Висіли ми з вагонів не в самому «місті», трохи віддалік, і тут недалеко стояв призначений для нас табір. Це було щось жахливе і тяжко повірити, що жили там люди. А жили таки справді, спорожнили його для нас, зробили місце для нового транспорту.

На протоптаній землі стояло кільканадцять полотняних шатер, подертих і полатаних зверху — гола земля. Стомлені довгою їздою всі прагнули відпочинку, нехай би і в собачій буді, та на цей вид

здригнулися всі. Щось і наша сторожа поміркувала собі, казала вийти звідти й повезла якого пів кілометра далше до нового «табору». Такий самий він, як і попередній, все ж принаймні дерев'яні причі були, по дві в кожному шатрі, а навколо шатер наші попередники наносили листя з лісу і зробили загату до половини шатра.

Настали препогані часи. Їсти так, щоб ні жити, ні здохнути. Вранці юшка, де зерно за зерном навперейми гонить, один хліб на дванадцяттеро і з тим до роботи. Ввечері, крім такої ж юшки, часом суха риба, інколи й кип'яток. Робота важенна. Десь у лісі в'язні рубали дерево і скидали в річку, воно спливало вниз і наш табір переловлював колоди, витягав з річки, сортував і перевозив до залізничної станції. Ловили дерево довгими гаками, чіпляли ланцюги і мотор підтягав це на міст, п'ятнадцять метрів заввишки. Нанизу провізорично вимірювали кубатуру і значили колоди червоною крейдою, на горі сортували.

Норми встановлено дуже високі і ніхто не спромігся їх виконати, хоч і пробували спочатку, всі сили напружували. Авже ж, не на те, щоб начальству приподобатися, думалося хліба більше заробити. Швидко це кинули і довгий час оставалися на нормальній харчовій пайці. Більше виробили чи менше — пайки нам не зменшали і кожен робив, як за напасть, щоб якомсь день проминув.

Не довго ждали на наслідки голодування. Насамперед прийшла куряча сліпота, що тільки вечір настане — не видно, хоч в око стрель. Потім з'явилася пухлина, дехто розпух, що й пізнати годі, і тепер зрозуміли ми слова наших конвоїрів, що «вам добре тут буде, от-так-о будете виглядати», при чо-

му показували руками, як заокругляться наші лиця й животи. Ми справді виглядали «от-так-о» і від того вигляду було три чверти до смерти. Хворими ніхто не турбувався, хочеш — живи, а ні — то й помирай. Ніякої лікарської опіки, що й казати про шпиталь. Десь мав він бути в «місті», призначений лише для охорони. І як це не дивно, ніхто не вмер. Правда, все це люди молоді і здорові, вояки в цвіті свого віку, та хто знає, як було б, якби довелося довше там побути.

Терпець урвався, коли приставили нам політрука, знову на «перевиховання». Політрук трапився і цим разом жид, розказував небилиці про щасливе життя в Советському Союзі, батьківщині трудящих, про всі ті блага, що ждуть нас після того, як будемо звільнені. Це просто насміх над нашою долею і не встиг ще політрук закінчити своєї промови, як ухопили його до середини і там, серед лайки й прокльонів так йому нам'яли боків, що ледве живим вирвало його начальство. Відразу запротестували ми, щоб і духом політруківським не пахло. Ми — не громадяни Советського Союзу і не в'язні, ми військові полонені і хоч нам не признають таких прав, що належаться военним бранцям, хоч тяжко мусимо працювати і в жалюгідних умовах жити, та мусить якась межа в тому бути і перш усього — не хочемо бачити в себе ніяких політруків і політвиховників.

Жида забрали і вже більше не бачили ми ані його, ані іншого «виховника».

Недоля зближує людей і я, що до того часу тримався осторонь від поляків, тепер заприятинився з двома. Томковіч і Верушевські, обидва капрالی, родом десь з центральної Польщі, хлопці добрі і приязно ставилися до українців, самі шукали нашого

товариства. Звідкись роздобули вони досить велику мапу Советського Союзу і не одну годину провели ми над нею в балачках, куди б краще тікати з полону, якби німці зайшли в глибину Совдепії. Не виходило інакше, хіба на схід, до Індії або через Персію. Дорога далека, та чомусь здавалося нам, що менше її березуть, як європейської частини СРСР.

Томковіча і Верушевського просунули ми на оціночників кубатори виловленого з води дерава. Сиділи вони під містком, де підтягалися колоди догори, і там записували на табличках кількість вивантаженого дерева. Писарі з них удалися на диво, шахрували большевиків, як могли і вміли, кожній бригаді приписували проценти до норми, скоро прибавлено нам хліба і були дні, коли й по кілограмові на голову перепадало. Одним словом — «жити стало краще, жити стало веселіше».

Вийшов клопіт з нашим власним начальством. За начальника приставили нам білоруса Лічека, вже була мова про нього. Сильно вислугувався він большевикам, а в большевиків служба одна — доносити на своїх товаришів. Не було чого такого надзвичайного доносити, ніхто не збирався тікати, конспірації, хоч би й хотів, не міг робити, от хіба те, що тут і там підманули начальство, щоб наповнити живота. Лічек підглядав за нами і кожну дурницю доносив до начальства. Якийсь час ми це терпіли, а потім набридло — конче треба його позбутися. Коли стояв він на містку, поляк Висоцкі ніби ненароком пошпотався і пхнув його вниз, а вслід за ним полетіла тяженна колода. На один волосок попри нього шубовснула в воду і так урятувався він від смерти, потовкся тільки і зараз большеви-

ки забрали його до свого шпиталю. Нового коменданта вже не настановляли, самим казали обрати і ми знову поставили якогось білоруса. Хлопець він добрий і товариш гарний, скінчилися клопоти з власним «начальством».

Читачі може завважили, як часто виступали в нас білоруси, як бригадири, ланкові чи коменданти таборів. Причина та, що серед нас справді багато було білорусів, а далі, дуже багато поляків, що хоч кілька слів уміли сказати по-російськи, білоруськи чи українськи, теж подавали себе за білорусів. По-третє, білоруський елемент був найбільш податливий на большевицьку пропаганду, найбільше між ними було таких, що танцювали під большевицьку дудку і тому найзручніше було большевикам добирати собі з-поміж них співробітників. Але були й добрі хлопці і треба сказати, що вони переважали.

За якийсь час звикли до того паршивого життя, одне тільки спокою не давало — мільйони блощиць у прічах. Душили їх пригорщами, обливали дошки кип'ячою водою — нічого не помагало. Ледве ліг чоловік, зморений цілоденною працею, і ще добре очей не заплющив, як цілими стадами облазили його блощиці, тяти й рубали і не було на те ніякої ради. Були щоправда вийнятки, що нічого собі з того не робили, хропіли, аж вітер у шатрі свистів, але більшість мучилася, вставали з дощок і куняли, стоячи, до ранку.

Вдень, на відміну, комарі ссали кров. Цілі рої їх літали в повітрі, вся робота стала б, якби не дали нам сіток на голову. Спереду сітки, ззаду полотно на голові, з різних шмат пошили ми собі рукавиці і так боронилися проти тієї єгипетської язви. Все одно знаходили комарі способи, щоб добратися до

тіла, кусали так болюче й в'їдливо, що опухи ніколи не щезали, тільки в одному місці підгоїлися, нові в другому з'ялялися.

Було ясне, що не перетримаємо зими в шатрах, і комендант табору, на вид людина несогірша — не дошкулював, але й допомогти не міг — виділив дві бригади і казав ставити хати на зиму з грубих соснових бервен. Діло пішло з охотою і досить скоро збудовано дві великі хати, дуже примітивним способом, коби стіни й дах, на середину час буде пізніше. До тих хат я та ще кілька скрадалися кожного вечора, рятуючися від блощиць. Якби зловили, заперли б у карцер, ми пильнувалися і скоро світ виповзали назад до шатер, підкріпившись кількома годинами благодійного сну.

Відколи Томковіч і Верушевські почали записувати фальшиві норми, ставало більше часу і ми влочилися по лісі подвох чи потрьох, збирали ягоди, їх росло тут багато і всякого гатунку — і зривали горіхи. Найсмачніші горіхи називалися «фєброві», родилися на подібних до сосен деревах. Я звичайно ходив з Василем Дубницьким зо Станиславівщини і раз на таких мандрівках наскочив я на ведмедя. Здоровенний «вуйко», на мій зріст заввишки, сивої шерсти, свояв на віддалі яких п'ятнадцяти метрів, непорушними очима глядів на мене, тільки чесав землю одною ногою. Зо страху я задубів, потім на задгузь відступив кілька кроків і як дав драпака, то аж на дереві біля Василя перевів трішки дух.

Ловили й рибу в річці. Гачки з дроту, вудка з мотузка, річка велерибна — рибину за рибиною тягнули з води і там же й пекли її на вогні. Не дуже смакувало, бракувало соли.

Раз зустрів я дівчину в лісі, ягоди збирала. Була

вона з німецьких колоністів, що жили над Волгою від майже двох сотень літ, коли ж почалася війна, вивезено їх звідти й розселено по Сибірі. Не знав я того, від неї щойно довідався, що тут недалеко живе їх кілька родин, харчуються рибою, ягодами і всяким корінням, турбуються як зиму перебути. Дівчина говорила по-російськи, я по-українськи і якось ми з собою розумілися. Сухої нитки на большевиках не лишила, бо й що ж більше могли їй заподіяти? Вирвали її з рідного села, загнали в далекий Сибір між вовків і ведмедів, гірше, як у тюрму.

Несподівано під кінець літа здобув я собі приятеля. По другому боці річки лежала звинена в клуб залізна линва. Бог знає, хто її там поставив, нагло чомусь запотребував її комендант табору. Найближчий міст — кілометрів з п'ятнадцять, на другий бік їздили ми звичайно човником. Линва тяжка, до транспорту линви потрібно шестеро людей, ледве чи видержав би човник цей тягар. Для заохоти начальника обіцяв за перевезення линви записати цілоденну норму. Зголосилася шістка, між ними один жидок, ніхто не знав його назвища, кликали його Циком. За стерничого сів Вітюк з Тернополя, що жив над ставом і вмів правити човном.

Річка не дуже широка, зате глибока й повновода, посередині глибина доходила до кільканадцяти метрів. Щотільки впливли ми на середину, човен спохитнувся і ми бомкнули в воду, аж забулькотіло. Всі скоро доплили до берега, я один забарився і бачу, що на березі сміються, аж на черева лягають. Думав, що з мене. Оглянувся і я, а мій Цик бідолаха, то пірне, то вирине на хвилину, руками замахає і знову пірне, вода зносить його на гли-

бину. Жаль стало жида, підплив я до нього і підштовхуючи його до берега витягнув на суше. З того часу Іцик, де тільки мене стрінув, кричав за мною «ти мой спасітель». Доля розлучила нас небавом, а потім знову звела, вже в новій польській армії, і де б не побачив він мене, в Палестині, в Єгипті чи в Італії, вітав мене тими словами «ти мой спасітель». Хотів дати мені триста рублів — звідки в нього скільки грошей узялося? — ніяково було брати гроші, я відмовився. Може живе десь Іцик у світі, розказує жидам про гірке наше життя в Советському Союзі та й про «спасітеля» свого згадує.

Сиділи так у глухому куті, відрізані від світа й людей, здавалося, сам Бог на небі забув про нас. За весь цей час ніхто ані листа не написав, ані вістки від родини не дістав, ні разу не бачили газети, не знали, який день тижня. Якесь отупіння огортало, збайдужіння до долі, єдина журба — як зиму зустрічати, бо сонце сідало щораз нижче і в повітрі повіяло холодом.

XII

ІДЕМО ДО ВІЙСЬКА

Вістка про виїзд. — Покидаємо Івгіль. — З'являється стара охорона. — Торошимо двері в вагонах. — «Революція, бий охорону!» — З залізниці на вузькоколійку, потім на корабель. — Нарада бійців і порада для мене. — Збірний пункт в Бузулуці. Большевики підманюють до «Красної Армії» — Військова комісія. — Без ескорти до Татішева.

Одного ранку вийшли ми на роботу, як звичайно. Охоти до праці чортма, на норми і так не зважаємо, як удасться підшахрувати, то добре, а не вдасться, то й обійдеться. Плентаємося нога за ногою, щоб день минув.

Того дня нашої бригади пильнував молодий борець, українець з Київщини, мало з нами говорив, тільки по очах пізнати, що жалів нас. Тут він відбив своїх вісім літ заслання, його щоправда, звільнили, та додому вернутися не дозволили, підписав він контракт на службу при охороні в'язнів і так коротав свій вік. Оглядаючися набоки, чи, бува, зайві уші не почують, таємничо сказав, що недовго вже нам тут сидіти, виїдемо незабаром, може дуже скоро, будемо мати «зовсім іншу роботу» і одним

буде там добре, а другим зле. Та й більш нічого, хоч і як ми просили.

І без того робити не хочеться, а тепер дорешти охота відпала, стільки й мови, коли й куди поїдемо, чи правду казав боець і як випаде його ворожба. А справдилася вона скоріше, якби хто думав. Ще того самого пополудня стягнули нас з роботи, казали зібрати свої речі, що хто мав — поїдемо. Куди? Не знають. Виїдемо звідси, по дорозі покажуться.

Ну як там буде далі, Господь святий знає, добре, що вирвемося з цього проклятого місця, подохли б узимі, що вже за плечима. Дехто висуває здогад — чи не до війська? Які ж то вояки з нас були б, попухлі зголоду, напів сліпі, розслаблені каліки, не зазнав би німець од нас страху.

Зігнали нас на поляну в лісі, підїхав туди вантажний поїзд і почали ми всідати, по 70-80 до одного вагону. Тісно, не то що сісти нема де, а й дихати нічим. З'явилися й наші бійці, що привезли нас сюди, вже ліпше зодягнені й озброєні, і тоді довідалися ми, чому покидаємо Івгіль. Коли їх роззброєно і приміщено в бараку, пробували вони на в'язати контакт зо своєю командою. Та як знайти її в війні, де фронт кожного дня міняється? Телефонували до Москви кожного дня, майже всі свої гроші витратили на телефони. Хто хотів слухати в Москві, що ладилася до евакуації, якогось лейтенанта з-за Уралу? Німці під боком, дзвенять вікна від гарматніх розривів, усе тікає, дехто продумує, якби до німця достатися, а от якийсь лейтенант з ескорти польських полонених завертає голову своїми дурницями. Лаялися на нього в телефоні, до ста чортів посилали. Скоро не було до

кого говорити в Москві, не давали вже телефонічної сполуки. Довідалися вони, що уряд та всяка інша «советская власть» повтікали до Куйбишева — давай дзвонити до Куйбишева. Нарешті натрапили на когось, що не мав іншого діла в Куйбишеві, і він казав їм виїхати звідти та відвезти нас до перегляду польської військової комісії.

Довідавшись, що їдемо до війська, набралися ми відваги і на найближчій станції домагалися, щоб відкрити двері й відбити дошки з вікон, — нема чим дихати, душимися. Ніхто на те не зважає, а ми, не довго думаючи, давай ламати двері в нашому вагоні й розбивати віконце нагорі. Поїзд якраз підкотився до якоїсь станції, їх тут густо, біля кожного табору здовж шляху, поїзд ішов поволі і щораз приставав. Почули в інших вагонах наш грюкіт, давай і собі двері ламати. А все те на очах «заклученных», що не знають, чи від смерти боронимося, чи революція починається. Купа їх стоїть на станції, щось там направляли. Хтось крикнув — революція, бий охорону! «Заклученні» кинулися демолювати станцію, затріщали плоти й стіни, а з вагонів увесь час несамовитий вереск і грюкіт. Наша охорона аж похрипла, ніхто її не чує і не розуміє. Тоді почали стріляти. Спочатку з крісів, а потім і зо скорострілів, по нас бити не наважувалися, стріляли вгору і в землю, на пострах. І це не могло, в вагонах далі гудить і гримить. Швидко вивезли поїзд на поле і там стали. Прийшов до нас начальник охорони просити, щоб ми бодай на станціях тихо сиділи, а коли поїзд рушить, тоді не тільки вікна й двері, але й дах чи стіни ламаймо.

В той час уже розбито двері в усіх вагонах, геть їх потрощили й повикидали, стало вільніше дихати

і все заспокоїлося. І тоді я захворів. Уже всідаючи до вагону, чув я, що недобре щось коїться зо мною, ослаблений і лихоманка трясє. Тепер же ж, після нервової відпруги, зовсім мене розібрало і я колодою звалився в куті. Як крізь мряку пригадую, що їхали ми два дні і дві ночі, найперше звичайною залізницею, потім вузькоколійкою ще півтора дня, а все густими, дрімучими лісами. За цілий цей час дали нам їсти один раз по кусневі хліба. З поїзду можна вже висідати і в одному місті трохи запаслися ми харчами. Трапився якийсь большевицький старшина з воєнкомату, обскочили його хлопці-білоруси, як же ж то, німця бити їдемо і голодних нас везуть! Казав нам видати 280 хлібів, усе, що було в підручному магазині. Багато розбіглися по місті, принесли звідти всячини, один раків, другий добрий кусень швайцарського сиру. А коли поїзд рушив — забракло около сорок, не встигли вернутися. Може долучили їх до іншого транспорту, а може там і залишилися.

Доїхали ми так до якоїсь досить великої річки і там пересілися на корабель. Пароплав доволі чистий і гарний, призначений для пасажирів, не для транспорту вантажу, були в ньому незле умебльовані й вигідні кабіни. Я все ще ослаблений, але вже ходжу, пам'ятаю, весь час плили ми вниз річки, за водою. На другому дні плавби викликав мене один з бійців і завів на самий низ корабля, де лежало вугілля. Зібралися там усі бійці, що не мали служби нагорі, сидів і командир між ними, не було тільки начальника транспорту, що хоч теж українець, та енкаведист, чортова душа, не довіряли йому.

Радилися вони, що далі робити, бо вже наближалися до місця, куди мали нас доставити, приїдемо

туди завтра. Мене притягнули, як представника полонених українців. Ми маємо йти до війська, їм же наказано зголоситися в іншому місці.

— Яке ж з нас військо буде — кажу їм — погляньте, самі каліки, не кріси нам носити, хіба підпиратися ними, як палицями.

— Все одно до війська вас заберуть, іде війна і людей потрібно. І от що ви майте на увазі. Поляків одразу возьмуть до польських частин, а вас, українців і білорусів, намовляти муть до нашого, сов'єтського війська. Поженуть вас на фронт, як стоїте, погинете, як руді миші. Краще вже до поляків, там бодай відгодують вас, відпічнете і може перевишкіл якийсь перейдете. На те потрібно щонайменше три місяці, і хто знає, що за цей час станеться з радянською владою, може чортові в зуби піде.

— А ви, що з вами буде?

— Нами не турбуйтеся. Не з тих, щоб здорові голови в біду заганяти. Розбредемося по колгоспах і будемо дожидати німців. А ви про те мовчіть. Ми хотіли остерегти вас, українців і білорусів, шкода вашого молодого життя, щоб за большевиків його віддати.

Подякував я гарно бійцям, обіцяв обережно говорити про те з товаришами, послухаємо їхньої ради.

Ось так наші брати, такі як і ми українці, тільки ми в подертих польських, а вони в полатаних большевицьких уніформах, журилися нашою долею. Одна в нас думка й одне в нас серце, як один наш нарід український. На часті пошматований, кордонами поділений і все те не витримує перед силою братньої крові, що ламає всі перешкоди, прагне єдності.

В навечір'я другого дня причалили ми до берега. Висіли в чистому полі, ніякої пристані там не було, всього кілька кам'яних плит на низькому березі. Пішки пішли до недалекого містечка, а може передмістя більшого міста, зайшли під якусь велику казарму і там зустріла нас польська військова комісія в товаристві кількох большевицьких старшин, що облесно всміхалися й заговорювали масненькими словами. Наші бійці здали нас у нові руки, попрощалися з нами і таки з-під воріт вернулися, не в місто пішли, а в поле, шукати колгоспів.

Великі казарми стояли порожні, осталося там не більше тридцяти чоловік з попереднього якогось транспорту. Оказалося, що ми приїхали останні. Надворі жовтень уже стояв, амністію для колишніх польських громадян проголошено ще 12 серпня, польська військова комісія, що перебирала тут від большевиків полонених, довгенько вже урядувала, майже кінчала свою працю. Хтось казав, що не дуже це далеко від Москви, хоча ніхто не знав, як саме. На думку одних — вісімдесят кілометрів, інші цю цифру підбільшували. Так само не було точно відомо, як називається поблизьке місто. Місцевість, де примістилася комісія, називалася Бузулук, чи Базалук, якась подібна до татарської назви.

Трохи скріпилися ми на силах, бо на кораблі вже варили нам їсти і тут теж на привітання нагодували та казали йти спати. На другий день покликали нас перед військовою комісією. Обидві комісії, польська й большевицька, урядували на тому самому коридорі в казармі. Ще заки нас туди повели, забігали до нас большевики під різними претекстами, усміхаючись любенько та розбалакуючи про всякі речі, якби на світі зовсім не було війни і якби

ми не пересиділи більше двох років по большевицьких каторжних таборах і якби все те можна за годину забути. Десь перед пополуднем зайшли до нас один большевик і один поляк. Перший заповів, що зараз відбудеться військовий перегляд, всі українці, білоруси і «євреї» мають іти до «Красної Армії», поляки підуть до польської. Дивимось на поляка, що він на те скаже, — мовчить.

Вийшли ми на коридор і всі лавою поперли до польської комісії, хоч поляків у нашій групі малувато, а щодо «євреїв», то тільки два, один, знайомий нам уже Іцик з Рівного, і ще другий, кремезний присадкуватий жид з Перемишля, всі кликали його Мошком. Отож тільки цей Мошко та знаний уже з давнішого оповідання донощик Лічек пішли направо до кімнати, де урядувала комісія «Красної Армії». Большевики люті, як купа чортів, вони сподівалися, що українці й білоруси з ненависти до поляків виберуть большевицьку армію.

Не любов ані приязнь загнала нас до поляків. Було нам, як тому Савці, що нема йому долі ні на печі, ні на лавці — на печі печуть, на лавці січуть. Іти до большевиків — значило фронт до двох тижнів і майже певна смерть. А коли б Господь дав кому зберегти своє життя, навіки треба лишатися в цій країні рабства й неволі. За радою бійців-українців на кораблі вибрали ми польське військо, з думкою, що звідти до фронту далека дорога. Найперше мусять це військо зібрати докупи, зорганізувати якось, зодягнути, відгодувати й озброїти, потім перевишколити. Та й хто зна, коли й де будемо воювати, може вирвемося з большевицького раю, хай і до пекла, коли б далше від большевиків.

В кімнаті стояло кілька столів, за ними сиділи члени польської військової комісії, найстарший рангою підполковник, мабуть голова комісії. Сам перегляд ішов дуже коротко. Лікар ставив кілька звичайних запитів, навіть не мав часу обстукати груди. Занесли в реєстр ім'я й назвище, в якому роді зброї і в котрому полку служив, чи мав якийсь військовий ступень і скільки кожному літ. Небагато й могли завдаватися з нами, всі ми більше надавалися до шпиталю, як до казарми.

За кілька годин перепустили так усі чотири сотні з мого транспорту і ще того самого вечора відправили до поїзду. По коридорах і на подвір'ї крутилися большевики, ні одним словом не відзивалися, люто блискали очима з-під лоба.

Не їхала вже з нами большевицька ескорта. Для внутрішнього порядку комендантом транспорту призначено когось з нас самих, а відвозив нас на місце котрийсь з членів комісії. Поїзд їхав швидко, не вистоював уже годинами на станціях і другого дня вранці приїхали ми до Татіщева. Власне, не до самого Татіщева, а висіли на станції в якомусь селі і звідти помаршували на місце. Всі йшли легко і з надією на краще, не знаючи, що попали з дощу під ринву і що не раз зазнаємо ще, по чому ківш лиха.

XIII

ТАТИЩЕВО *)

Під голим небом. — До тяжких скорострілів, потім до мінометів. — Політика між поляками. — Знову лікарська комісія. — Ізоляція свідомих українців і білорусів. — Поліційні бараки. — Замість блощиць, воші. — Віднаходяться знайомі. — Робочі бригади, як у большевиків. — До ліса в Ідолзі.

Колись був там вишкільний табір і місце вправ для Червоної Армії. Поле, дерева, кілька горбків, посередині площа з кількома дерев'яними бараками, з одного боку кільканадцять невеличких хаток — ось вам і все Татіщево. Сусіднє село називалося Ідолга, три кілометри звідти, до найближчого міста, Саратова, кілометрів сорок.

Подорозі зустрічали ми вже сформовані регулярні військові відділи в польських одностроях з 1939 року, зброї не було часу дуже приглядатися, кріси виглядали не большевицькі. Сюди вже від довшого часу стягалися поляки з усіх усюдів ССРСР, тут формувалася славна пізніше «П'ята Дивізія», переважно з вишколених уже вояків, крім того зорга-

---

*) В розділі про Татіщево використано теж інформації від Михайла Фурика.

нізовано «Запасний Осередок» (Осьродек Запасови) для рекрутів.

Зайшли ми на площу. Ніде поміститися, бараки вже повні, хатки зайняли офіцери. Нам показали частину площі, там ми звалилися з ніг просто під голим небом і так перележали два дні. Аж тепер почала виходити з тіла втома і заграли нап'яті досі нерви. Їсти не багато краще, як у большевиків, стільки всього, що м'ясо часом у зупі плаває. Казали, що воно коняче або верблюже. Не дуже там роздумували хлопці над його походженням — коняче воно чи собаче, але м'ясо, а його досі не було.

Приходили до нас на розмови інші, що прибули давнішими транспортами, заходили часом і офіцери розпитувати за своїми знайомими. Вже знали ми, що на еміграції створився польський уряд генерала Сікорського, що цей уряд заключив якусь умову з большевиками й у висліді тієї умови формується польська армія. Відомості дуже скупенькі, та до того часу ми нічого не знали, сиділи, як віхоть у чоботі.

По двох днях розібрали нас до різних частин. Мене ще з п'ятьома приділено до першої компанії, тяжких скорострілів. Комендант компанії поручник Сенкевіч, високий молодий бльондин, самий вибрав собі нас, хлопців ростом невеликих, зате густих і плечистих. Людина він гірше собаки, з душі ненавидів українців, як і його іменник, письменник Сенкевіч, що поганив у своїх повістях козаків. З українців узято туди ще Демидюка з Волині та Онуфрія Іваськова зо Станиславівщини. Це ті, що відразу виявили себе українцями, було ще шість інших, що притаїлися. Натура в Іваськова весела і жартівлива, незле йому було з поляками,

хоч і немилосердно він з них кепкував, та робив це жартами і не дуже вони на нього сердилися. Зате я гарячився в кожній справі і ладен був іти на ножі, тому немало лиха зазнав. Полякам тепер повідростали роги, забули, що в кишках пси марша грають, а босі ноги в онучі позавивані, про «Львуф і Вільно» говорили, як про свій Краків чи Варшаву.

Щодня вранці виганяли нас з шатер на збірку. Після того, хто босий — вертався до шатра, а в кого на ногах щось подібне до черевиків, — ішов на вправи поза табір. За два роки з моїх військових черевиків лишилася тільки частина шкіри зверху, один білорус видовбав мені кориткуваті дерев'яні подошви до того і так я ходив на роботу в лісі, доки й те не розлетілося і я босакував, загорнувши під зиму ноги в онучі. Показую це своє «взуття» Сенкевічеві, а він удає, що не чує, ще й кричить, щоб швидше йти. Всадили мені на плечі важенну підставу до важкого скоростріла, ледве доніс я її на поле. На моє щастя переходив попри нас якийсь капітан. Не дивлячись на те, що не він нашим командиром, звернувся я до нього зо скаргою, як до старшого рангою, і він, не знаючи, що я українець, казав мені вернутися до табору.

Хто залишився в шатрі, тих вишколювали теоретично. Приносили до шатра скоростріл, розбирали його і назад складали, наоливлювали й училися, як ним орудувати. Коли по кількох днях перенесли мене до гранатометної частини, те саме робили ми в шатрі з гранатометами.

Покищо всі ходили босі й обдерті, аж сміх дивитися на таке військо. Говорили, що прийдуть добрі військові черевики від англійців, коли це буде, не знати, тим часом роздали трохи дерев'яників та й

на тому стало. Одного дня пустив хтось чутку, що прийшов перший «транспорт з Англії». Невже? Що привезли? П'ять тисяч молотків. Навіщо? Щоб вибити собі з голови англійські черевики.

В офіцерів справа ліпша, їм не бракувало нічого, хіба в перших днях. Деякі хлопці ходили до них рубати дрова й підглядали, скільки і якого добра дістають офіцери.

Щоправда, були вже в нас гроші. Ще в військовій набірній комісії кожний дістав по п'ятсот рублів, мало вони придалися, не було ані чого, ані де щось за них купити. Жодної кантини для війська ще не зорганізували, поза табір виходити не вільно, все ж таки дехто ухитрявся продиратися до колгоспів в околиці і приносив звідти трохи харчів, будьто купуючи за рублі, будьто міняючи за свої лахи. В одного найшлася ще добра сорочка, другий ходив босий, зберігаючи черевики, тепер усі це без жалю міняли на харчі в надії, що таки колись ця «армія» дістане якийсь виряд.

В тих перших днях дехто з українців утік з військового табору і сховався в сусідніх колгоспах. Що з ними сталося — не знаю.

Польське командування не мало що багато робити. Хто був там головним комендантом, не знаю і сьогодні, командиром П'ятої Дивізії спершу був генерал Пеховіч, його місце, вже поза границями СРСР, зайняв генерал Сулік. З інших генералів запам'ятав я собі назвища Пашкевіча і Борути-Спеховіча.

Наразі кожен думав тільки про те, щоб якнайшвидше вирватися з большевії і до того єдиний шлях ішов через військо. Не без того, щоб серед поляків не відходила «політика». Не згадуючи вже

про україножерні і протибілоруські настрої, що інколи переходили в шал ненависти, самі поляки не жили між собою в згоді. Спочатку видавалося, що владу тримають прихильники режиму Пілсудського і Ридза-Сміглого. Не було б у тому нічого дивного, за останні роки до війни польський старшинський корпус у його командних верхах старанно вичищено від опозиції. Я там не дуже знав, що говорять між собою генерали чи взагалі вищі старшини, зате не трудно було зорієнтуватися, чим дше мужва. Серед неї дуже багато очікували якоїсь іншої Польщі, може й самі не знали, яка вона повинна бути, тільки щоб не така, як до війни. Виглядало таке, що офіцери обстоюють старий режим, а нижчі чини говорять то про Вітоса, то про Сікорського, тільки не про Мосціцого ані не про Ридза-Сміглого. Були й такі, що відмовлялися від служби в війську.

Не зважаючи на те, що всі чимало лиха натерпілися від большевиків, русофільські настрої досить ширилися, в тому змислі, що «нам треба з москалями тримати, разом з ним німця бити, москаль може звоювати німця і відбудувати Польщу».

Намножилося всяких канцелярій, полкових і компанійних, і щоб якось виправдати своє існування, вони безугавно списували людей, вели якісь реєстри і допитували при всяких нагодах, часом по кілька разів. Декому так набридли ці мандрівки по канцеляріях, що він пускався на жарти: один і той самий подавався за греко-католика, то знову за православного, то накінець «визнання мойжешовего».

Рознеслася чутка, що лікарська комісія наново переглядатиме всіх людей. Відпустили для неї од-

ну стодолу, поставили кілька столів з нетесаних дощок і «комісія» почала урядувати.

Викликали мене до тієї комісії зараз на другий або третій день разом з групою понад п'ятдесят інших, як показалося, самих українців. Не довго там панькалися з нами лікарі, кожному причепили якусь хворобу і просто зі стодоли відводили набік, не дозволяли вертатися до шатра, хіба, що хтс мав якусь мізерію в вузлику, то йшов під ескортою її забрати. Поляки хотіли відсепарувати небажаний собі чи малонадійний елемент, не мали до того покищо якогось претексту і лякалися, що потім буде запізно, от і вигадали цю «комісію».

Стоїмо ми так, дожидаємо своєї черги і жартуємо. Скрізь тільки українська мова, по-польськи говорили ми лише до поляків, між собою вживали тільки української мови, як розговорної. Маю на думці тих, що не крилися зо своєю українською національністю, бо були такі, що таїли своє українство зо страху, щоб не викинули їх з війська і не віддали большевикам.

Кличуть і мене. Такий самий я виголоднілий, як інші, але будова в мене широка, кість груба, плечі — як двері, а груди — як бочка. Оглядають мене на всі боки — ніяк хвороби пришити.

— Що вам бракує? — питається один у білому халаті.

— Два боханці білого хліба на день — відповідаю під загальний сміх.

— Ви може боксер по професії?

Мое діло не боксерське, — господарське.

— Де ж ви вирости такий кремезний?

— Де ж би, як не в себе, на господарці?

— І там такі м'язи виробили?

— Якби ви стільки січки кожного дня нарізали, що я, то й вам такі повиростали б.

Сміються всі, і лікарі, і «хворі».

Ще раз обстукують, пошепотили щось між собою.

— Ви маєте хворе серце, не надаєтеся до чинної військової служби.

Серце в мене, як дзвін, кожен з них міг би мені його позавидувати.

— У мене справді серце часом болить, з іншої причини. Я хворію на таку хворобу, що називається українська національність, і будь я поляком, напевно мене сюди не кликали б.

Мовчать, ні пари з уст. Кажуть підходити черговому, я вийшов надвір.

Півтора кілометра від буди, де урядувала «лікарська комісія», стояло шість довжелезних бараків, туди відводили всіх, хто перейшов «комісію». Бараки — от як бараки, та ще й большевицькі. Всередині брудно, діри світяться скрізь, вітер гуляє. Нема печі, попід стінами довгі ряди пріч на сім поверхів заввишки. Зараз я видряпався на найвищий поверх і там розташувався, зо мною група українців. В такому бараку — я попав до бараку число 2 — могло поміститися чотириста осіб. Коли я туди прийшов, було нас не більше п'ятдесятки, потім кожного дня все свіжі прибували, назганяли туди не менше тисячки, нікуди й боком обернутися.

Барак цей називали «поліційним», тому, що було між нами около сорок польських поліцистів, ще рештки темносиніх уніформів теліпалися на них, в кого штани, а в кого блюза. З невідомої ближче причини відмовилися вони від служби і їх запропорили туди разом з нами. Дивилися ми на них з

підозрінням, кожен знав, що в Польщі, за малими війнятками, найгірша зволоч сиділа саме у поліції. Чи не навмисне підослали їх сюди, довідуватися, яким духом у нас віє? Самі ж вони заявляли себе прихильниками «людової Польщі», що не хочуть воювати за старий режим, говорили, що не добровільно сюди прийшли, відставили їх більшовики разом з іншими. Мабуть передали куті меду. Та ж кожному відомо, що більшовики якраз поліцистів, як підпору «буржуазного ладу», найбільше переслідували, звідки ж така любов у них до більшовиків? Та Бог з ними, нехай воюють собі, або й ні, у нас свої клопоти.

В бараку тиснява, це ж не жарти — тисяча людей, з-поміж того шістсот українців, решта поляки. Білоруси скупчилися переважно в шостому баракі. Нема начальства, нема й порядку. Ніхто нами не цікавиться, раз на день принесуть зупу, чи пак зафарбовану воду, кинуть по одній хлібині на дванадцять душ і так за одним присідом вечеря з обідом. Навколо стоїть сторожа, ходити вільно тільки від бараку до бараку і до великих викопаних у полі «лятрин». Нема води, щоб помитися, ледве на питво вистачає. На превелике диво нема блощиць. Зате вошей — найрізномроднішого гатунку й калібру — наче з цілої «батьківщини світового пролетаріату» позлазилися і даремна з ними боротьба, не витовчеш рукою.

Сяк-так налаждали ми «начальство» самі між собою. Когось там обрали комендантом, йому до помочі додали бригадирів — все за советським зразком, до якого ми звикли за два роки — по одному від кожної п'ятдесятки. Нема жодних апелів, ніхто не лічить, скільки хліба видавати, як десь там за-

писали нас на початку в канцелярії, заки сюди відставили, так і тримаються того стану. Вже кілька-надцять утекли до колгоспів, а ми далі на них хліб «фасуємо».

На сьомій прічі зібралось саме українське товариство. Назвища повилітали мені з голови по стільки роках. Крім нас шістьох з компанії тяжких скорострілів віднайшов я там знову односельчанина Федька Голуба, борода йому виросла за цей час майже до пояса, виглядав, як справжній московський мужик. З інших були: Михайло Батіг з Золочівщини, Сарабун десь з-під Чорткова, Андрій Пшик теж з Поділля, Штикало й Самчук з околиць Львова. Чимало було теж волинських хлопців, як Бажаман, Кудра, Йоц та інші. Бажаман наладнав собі обмінну торгівлю з колгоспами й обдирав нас немилосердно, не дивився, товариш це чи чужий, мимо всього ми й тому раді були, це наш одинокий контакт зо «світом».

І поет між нами знайшовся. Михайло Стельмах з Золочівщини складав собі якісь вірші, не дуже мудрі, все ж давали вони розвагу в сумному житті. Зложив він пісню «На Сибірі вітер віє», залюбки її співали.

З більш освічених людей між нами пам'ятаю тільки одного, пізнішого поручника, Петра Шавеля. Може й більше було, небезпечно признаватися, то й тихо сиділи.

Найбільше заприятнися я з молодим хлопцем зо Станіславщини, Іван Плоскодняк називався. Вояком він ніколи не був, большевики арештували його, як багато молодих українців, вивезли на Сибір і тепер, коли прийшла амнестія для колишніх польських громадян, доставили його до польської

військової комісії. Лежав він біля мене на прічі і деякий час ми нічого з собою не говорили, найшла на мене хандра, весь світ немилий мені видавався, не відзивався я до своїх сусідів ні з-ліва, ні з-права. Якось раз зайшла в мене суперечка з Плоскодняком — тоді я й назвище його довідався — він добре відгризався, бистрий був хлопець і гострий на язик, сподобався мені і ми подружили з собою. При тій нагоді в сусідові з другої сторони пізнав я земляка з Турівки коло Скалата, доброго мого знайомого і товариша з військової служби ще з-перед війни, Павла Мартинюка. Так його біда прибила в цій «країні щасливого життя», що не то я, але рідна мати його не пізнала б. На заслання кинули його десь коло Уфи, може й заляк би там, якби не відставили до війська.

Тиждень за тижнем минав, життя ні трохи не кращало, хіба те, що зупу замість один раз, давали тепер два рази на день. Наспіло вже поставання з Англії, вояки підіставали добрі черевки, одяги й плащі, увесь добрий військовий виряд. Ми бачили те з наших бараків і тільки слинку ковтали, дивлячись на свої позавивані в шмати ноги. Вояки ходили по їжу до кухні, подзвонюючи новенькими їдунками, а мене злість розпирала на згадку, що навіть ложки в мене немає, що за їдунку в мене бляшана пушка з якогось шміру. Ще в таборі праці на Волині знайшов її, шість разів або й більше варив у ній кип'яток, два роки мандрувала вона зо мною і все одно смерділа шміром. В інших ще гірше, дехто набирив зупу в гарбузи, а дехто і в капелюхи.

Минув ще місяць і почало нами інтересуватися польське начальство. З'являвся дижурний поль-

ський старшина, подивився сюди й туди, пішов геть без слова. Одного ранку прийшов плутоновий. Всі лежали на прічах, кому хотілося б вставати в лютий мороз? Плутоновий постояв хвилину, оглянувся навколо та й каже,

— Ви, панове, спіть собі — (це до групи поліцистів) — а ви, барани, вставати! — (Це до нас).

Гей, як почули це «барани», кожен лап за дерев'яник, чи що там мав під рукою, та в «пана плутонового»! Заки проскочив крізь двері, обірвав скілька разів, решта тільки задудніла по дверях.

Прислали когось іншого, що вів себе більш пристойно, і почали формувати з нас робочі бригади, зовсім, як большевики. Ходили ми до ліса, около вісім верстов, там одні пиляли дрова, а другі носили на плечах до табору, щоб було чим варити їсти для дивізії. Зима ще й не почалася добре, а мороз, аж тріщить, та й сніги випали вище колін, тяжко бродити по снігу, що витопчеш стежину, то вітер задме. Та й їсти більше не давали. Від дешевої рибки не побіжиш стрибки, — як нас годували, таку й роботу діставали.

Походили ми тиждень до роботи і почалася маркірація. Поміркували поляки, що не далеко зайдуть таким способом, вже не казали носити дров на плечах, звідкись узяли санки в конем, а групу 180 чоловік перевели на постійне до села Ідолга, щоб не шляпати кожного дня до лісу й назад з Татіщева.

XIV

ІДОЛГА

На вільних квартирах. — Приглядаюся москалям. — Купелі в «банях.» — Кіно. — Український полк у селі. — Розмови про Захід. — Похід мобілізованих. — Чутки про німецькі звірства. — Святвечір серед москалів. — Зникло релігійне життя в селі.

Казали нам розміщуватися по селі, де кому вдасться. Люди радо нас приймали взаміну за дрова з лісу, — не мали чим палити, їхня «советська власть» не дуже то журилася, мерзнуть вони, чи ні, а тепер, за війни, то й зовсім дров не давали.

Ідемо ми так селом з Голубом і розглядаємося, яку б вибрати хату. Шукаємо, щоб велика й гарна, напевно всередині буде тепліше, погріємося. На нещастя помилилися ми в рахунках і дуже эле трапили. Хата зверху виглядала краще від інших, а всередині — пожалься Господи! Неначе одна велика стодола, не поділена на кімнати, в одному кінці кілька дощок замість підлоги, а в другому сира земля, в куті стоїть одиноке ліжко, а під стіною широченна піч, де могла ночувати ціла родина. За ногу до ліжка прив'язана коза. В хаті якась старша жінка, молода дівчина — літ сімнадцять — побринькує на гітарі та двоє малих дівчат.

Думали ми, що вони всі помістяться на печі, а нам відступлять ліжко. Тим часом на ліжко поклали вони двоє дітей, а нам казали лягати на підлозі, так таки просто на дошках, хоч би тобі в'язку сіна або соломи, нічого під голову. От таке то щасливе життя в «батьківщині всіх трудящих», не то що не бачив я такої нужди в нас, у Галичині, але й зроду не чув про таке.

Стомлений працею в лісі, заснув я на дошках. Голуб примостився біля кози, каже, коза тепла, бодай з одного боку загіріє. І вночі, чую, клене, на чому світ стоїть — коза обпаскудила, геть бороду обляла. Еге, Голубе, загірла коза, чого хотів, те й маєш!

Після такої першої ночі стали ми продумувати, якби то перебратися на інше місце. Набравши добрі в'язки дров на плечі, вертаємося ми ввечері з лісу. По дорозі переймає нас якась жінка, запрошує до хати, чи не шукаємо ми квартири? В неї є місце, прийме нас обидвох за дрова. Голуб поперед відразу, вже й дрова на подвір'я складає.

— Пожди чоловіче, — кажу йому, — ще й не бачив ти, як всередині, і що це за люди. Та й з попередньою нашою господинею треба якось полюдськи розстатися.

Заходимо. В хаті куди краще, скрізь дерев'яна підлога, є дві кімнати і кухня, посередині, як звичайно, величезна піч. Виглядає чисто. Двоє старих людей — це батько й мати, Гласов їхнє прізвище. Син десь на війні, тут його жінка Прасковія, по-нашому Параска, з двома дітьми, і сестра її Ліда, учителька. Договорилися ми, що тут дістанемо квартиру, але спати мусимо на землі, нема стільки ліжок.

Треба якнайшвидше розв'язатися на старому місці. Недалечко жив капраль Зварич, українець з-під Львова. Вступаємо до нього й умовляємося, щоб за кілька хвилин зайшов до нас і лаяв по-польськи, кричав, скільки вистане сил, і казав нам звідти забиратися.

Прийшов Зварич, ми поставали на струнко, руки «по швам». А Зварич кричить, аж підскакує, жінки нічого не розуміють.

— Поганий, кажуть — ваш командир. «Ругається», як на худобу кричить.

— Це він злий, що ми так далеко живемо, йому незручно по нас приходити. Мусимо перенестися на якусь ближчу квартиру.

— Так ви покидаєте нас?

— Мусимо. Чули ж самі, як «ругав» командир.

Тільки що посідали ми в новій квартирі, жінки кажуть скидати наші лахи. Ніяково перекидаємося поглядами з Голубом.

— Воші з вас капують. Це в Советському Союзі не новина, але ми їх у себе не потребуємо. Скидайте мерщій, парити будемо.

— Та як же ж, голі останемося, чи як? В нас нічого більше нема.

— А що ж це за військо, що тільки одна сорочка на хребті?

— За те хіба «сов'єтській власті» подякувати. Так доробилися за два роки, що все своє потратили, а нового не придбали.

Дали нам тим часом якісь старі штани, накинули на плечі верети. В хаті вже напалено, приємне тепло розходитьсь по тілі. Наші лахи всадили в пару — там у деяких хатах щось таке, як невеличка парня — а коли це обсохло, воші справді позникали.

Полягали ми спати на підлозі, хоч твердо, та тепло. На ліжку під одною стіною — Ліда, під другою — Параня. Хоч нам і не в голові якісь пустощі, але стара майже цілу ніч не спала, наслухувала кризь відхилені двері, чи, бува, нові квартиранти до дівчат не добіраються.

Перший раз у своєму житті перебував я серед москалів. Люди — як люди, та куди їм до наших українців! В тому самому селі жило кільканадцять українських родин, вивезених сюди давніше, коли «розкуркулювали» Україну. Дехто з наших хлопців улаштувався в них на квартирі, я часом заходив туди і різниця зразу ж кидалася ввічі. Передусім — гостинність і привітність а далі — чистота. Коли мої господарі поїхали одного разу за чимсь до міста, їхні дочки дали нам їсти. Не багато, бо й самим їм не переливалося, все ж таки більше, як те, що діставали ми з нашої польової кухні. Несподівано вернулися старі, скоріше, як думалося. Стара позбирала нам з-під носа миски з недоїдженою стравною, ще й нагримала на дочку, що змилосердилася над дідами. Я такий був здивований і в той же час збентежений, що слова застрягли мені в горлі. Бо можна бути скупим і жаліти другій людині кусника хліба, але ж це нечуване, щоб відбирати те, що ми вже почали їсти! Не знаю, чи в усій Україні, яка вона велика й широка, знайшлася б така українська хата, де посадили б людину за стіл, поставили перед нею миску, а потім відбирали. Може тому й насунула в Україну всяка шантрапа, використовуючи гостинну вдачу нашого народу.

На подвір'ї коло деяких хат стояли невеличкі будки, от так, якби одна кімната під дахом. Сказали мені, це парня, «баня» по їхньому, на чотирип'ять хат припадало по одній. Закортіло мені випарити тіло, бо вже й забув, коли купався, ще вліті, в річці за Уралом. Повели мене туди Параня й Ліда. Ввійшли ми до середини, дівчата зачинили двері і без слова почали роздягатися. Я стою ні в цих, ні в тих, не знаю, що робити і що казати, соромно мені між дівчатами, а вони сміються.

— Ти чому не роздягаєшся?

— То як же це я, ось тут разом з вами маю паритися?

— А ти гадав, що ми будемо мерзнути на дворі і чекати на тебе?

— Так соромно же ж...

— Ти, Міша, хороший парень, та дурний же ти, їй-Богу!..

— ... ?

— ... нема чого соромитися, все село так робить, не будемо ж строїти по дві бані, одну для чоловіків і другу для жінок.

А щоб їм хрін, тим москалям! Хто чував таке, щоб дівчата разом з хлопцями парилися в одній бані? Коли б розказав я про те в своєму селі, не повірили б, бреше сучий син, сказали б, нахваляється. А от у москалів це, як довідався я пізніше, звичайна річ. Нема в них сорому, та й годі.

В селі стояла якась артилерійська частина, мабуть цілий полк. Майже самі українці з Полтавщини, гарно так по-українськи говорили, аж приємно послухати. Не любили москалів та й не жаліли їх, тягли з колхозу, скільки могли, щоб прохарчуватися. Дивно, що серед війни, коли військо по-

трібне на фронті, тримали їх тут, в далекому за-піллі. Пізніше довідався я, що полк був на фронті, а коли українці почали масово здаватися в полон, стягнули їх з бойової лінії й відвели аж сюди, тут їх або переформовувати будуть, мішаючи з іншими, або переведуть в робочі батальйони. З командиром їхнім познайомився я в кіні. Було в селі кіно, час до часу висвітлювали там фільми, головно, пропагандивні, хоч попадалися часом інші. Найперше йшли цивільні люди, потім їх виганяли з «залі» — це було щось наче велика стодола — і впускали червоноармійців. Одного вечора хотів я залишитися на другій фільмі з Паранею, говорено, що тоді для війська привезли якусь гарну річ. Всі вийшли з залі, тільки ми обоє притаїлися в кутку. Ввійшов командир, обкинув оком залю.

— Виходьте, тепер будуть світлити фільму тільки для війська.

Показую йому свою обдерту польську шинелю.

— Ти поляк?

— Ні, українець, тільки в польському війську.

Зацікавився мною, поклепав по плечах і дозволив нам залишитися. Пізніше нераз ще мав я нагоду перекинутися з ним кількома словами, дуже гарна людина був він, по самій вдачі пізнати в ньому українця.

Село кацапське, не любило тих вояків-українців. Чоловіків у селі не було, хіба зовсім старі, вже нездатні до війська, або ще замолоді, щоб їх мобілізувати. Тільки голова колгоспу, декілька енкаведистів, що мали там якусь службу в будинку поштового уряду — решта самі жінки. Вони часто запивалися самогонкою, шлялися по вулицях групами по п'ять-шість та обсипали прокльонами укра-

їнців, що не хочуть іти на фронт «захищати родину», тільки об'їдають їх тут, добро всяке з колгоспу розтягають. З українців прокльони перекидалися на «советськую власть», часто чути було крики в селі, що «давольно воювать», «давайте нам чоловіків додому!» Бракувало тільки, щоб похали баби коцюби в руки й пішли робити революцію.

До нашої квартири заходили інколи голова колгоспу з дочкою, гарненькою дівчиною літ сімнадцять, і старший від енкаведистів. Їх цікавило життя в Західній Україні і взагалі на Заході. Розказував я щирю правду, нічого не придавав, але й нічого не таїв. З національного боку жилося нам у Польщі дуже зле, поляки ненавиділи українців і переслідували їх, пакостями всякими жити не давали. Здавалося теж нам, що біда в Польщі велика. Але коли ми побачили тутешнє життя, то наші сільські гаразди здавалися нам небом, правдивим раєм. Там принаймні міг кожен мати те, що заробив, не було такого голоду й жебрацтва, що його тут повно в Советському Союзі на кожному кроці.

Жодної агітації я не розводив, і не в думці те було, от ставили мені питання, а я говорив, що знав і що бачив. Слухали тільки й головами кивали, та видно було, що вірили і що робило це на них враження.

Війна вже йшла пів року. Тут, здалеку від фронту, все ще йшла мобілізація, та тільки інакше, як у Польщі. Людей призивали до війська, чи окремо, чи оголошеннями, того не знаю, бо наше село вже було змобілізоване. Здатні до війська чоловіки мали зголоситися в визначеному для них місці, а йшли вони туди пішки. Майже кожного дня пере-

ходила через село група кількадесят людей, що з клунками на плечах і з кийками в руках мандрували багато кілометрів, від села до села. Кожна група мала маршовий наказ, а харчувалася подорозі в колгоспах. Відбувалося це так, що голова колгоспу або корову зарізав і кожному давав по шматкові сирого м'яса, або розділяв по пригорщі каші чи по кілька картопель. Де і як собі це люди варили, не його діло. А вони розходилися по хатах ночувати і там розносили з собою воші. Відмовити ночівлі не вільно — такий наказ з сільради. Заходили вони і до нашої хати, що в порівнянні з іншими московськими хатами була значно чистіша, принаймні вошей не мала, всі вигублено.

— От, бачиш, Міша, ти іншої культури чоловік, може й не знав, що стільки вошей у Советському Союзі, — говорили мені дівчата.

Страшенно було їм цікаве почути щось про німців, про Захід, чи правда, що німці виколують очі? Обрізають язики? Добивають ранених? Таке їм говорили в агітпунктах подорозі, щоб не здаватися в полон. Я там самий не багато знав про німців, але це були очевидні нісенітниці, тож я їх заспокоював, як міг.

— Люди добрі, — кажу їм, що там на фронті діється, не скажу, бо сам його не багато бачив, та тільки одне знайте — вже гірше ніде не може бути, як тут у вас, у Советському Союзі.

Слухала Параня Гласкова і плакала зо страху за чоловіка, що воював десь на фронті. Потішав я її, як умів, що коли її чоловік не дурний, то кине своє «ружйю» в ривчак і дасть драпака до німців. Так воно мабуть і сталося, бо незабаром прийшли до неї енкаведисти списувати якесь слід-

ство, розпитувалися про чоловіка.

Прийшло Різдво. На латинські свята видали нам по кусневі ковбаси і хліб трохи біліший, а що в селі, в нашій робочій колоні, не було ані одного поляка, свята ці пройшли без якогось ліпшого на-строю. Коли ж діждалися ми Свят-вечора 1942 року — першого від трьох майже літ, що його в напів-вільному стані проводили — зійшовся нас десяток хлопців у моїй квартирі та й не було чим свят від-значити. Хтось роздобув рибу, поклали ми її на чорний хліб, поділилися тим, як проскурою, помо-лилися Богу і згадали про рідних своїх у далекій вітчизні. Сумно було спочатку, та молодість швидко прогнала чорні думи і коли ми заколядували «Бог предвічний», а потім «Нова радість стала» — всі повеселішали і почали жартувати.

Наші господарі здивовано приглядалися. Коляди української зроду вони не чули, сподо-бався їм наш спів, а ми дули на всі груди, щоб аж до неба йшло! Дівчата нічого не знали про Різдво, релігія їх зовсім не цікавила, не тому, щоб агітацію там безбожницьку хто провадив, але просто релі-гія й церковне життя кудись щезло, ані про те не чули. В селі церкви не було, чи згоріла, чи розі-брали її, не вмію сказати, не бачив я там ані цер-кви, ані жодного будинку, щоб подобав на неї.

Після того господарі почали інакшими очима ди-витися на нас, подобрішали наче. Стара показала мені Христове Розп'яття, вирізане в стіні і закрите дошками. В них ще збереглися спогади церковного життя, але молодь уже зовсім без Бога виросла. Хоч — не знаю, правда це, чи ні, так мені розказува-ли — якісь молоді матері приносили потайки хри-стити дітей до польського військового капеляна.

Три тижні, а може й довше перебули ми в тому селі. А потім нагло відкликали нас назад до табору в Татіщеві і знову замкнули в тих самих бараках, звідки перед місяцем почали ми ходити на роботу в лісі.

XV

ДО ТУРКЕСТАНУ

Назад до бараків. — Большевики й поляки на зміну агітують до своїх армій. — Купіль і гарячка. — Українець — лейтенант відраджує від Червоної Армії. — Поляки беруть наймитів до обозу. — Нарешті в дорогу! — Червінка серед цивільних. — Проміняв за хліб останню пам'ятку, вишивану сорочку. — Минаємо Ташкент.

Бараци тим часом опустіли, майже всіх забрали до війська, пішла навіть група поліцистів. В бараку напроти нашого осталося яка сотня хлопців, а в нашому стан зменшився до шостисот. Самі українці-галичани, всього-навсього тридцять хлопців з Волині, один жид, торговщик з Перемишля і — навдивовижу — один-одинокий поляк, старший віком адвокат Шумський з Кракова, в ранзі поручника. Чомусь він не міг погодитися зо своїми поляками, весь час тримався коло нас і ляв поляків за їх дурну протиукраїнську політику, що до нічого не довела, тільки прибавила Польщі ворогів.

За той час змінилася постава польського командування до українців. Може такі вказівки прийшли з польського уряду в Лондоні, а може самі до-

глупалися, що коли будуть робити різниці між українськими й польськими громадянами Польщі, большевики не випустять їм усіх людей з таборів. Досить того, що тепер навпереміну кожного дня приходили до нас то поляки, то большевики, одні й другі агітували, щоб вступати до їхнього війська.

— Товариші українці, давайте підемо до Красної Армії, «защищать родіну» і бити германца, сукиного сина!

— Коледзи українці, ви громадяни Польщі, ваш обов'язок служити в польській армії де ви вже були, спільно з нами битися проти спільного нашого ворога!

А наш брат слухав одних і других і нікуди не йшов. З москалів ми глузували, як то вони визволили нас від хліба й сала, від наших жінок і батьків, звичайно така агітація кінчалася лайкою, кидали в большевиків, що було під рукою, вони втікали, обсипавши нас матюками, а за два-три дні ті самі чи інші знову приходили, якби нічого ніколи не було, і все зачиналося наново.

Розум казав причепитися до поляків, бо це одиницький спосіб вирватися з «советського раю». Коби лише за границю, а там — побачимо. Одначе все в нас бунтувалося проти поляків, здавна накопіла ненависть, підсичена чванькуватою поведінкою поляків, переливалася тепер через береги. Військо вже від'їхало кудись на південь, десь аж під перську чи індійську границю, лишилася тільки сторожа, щоб нас пильнувати. Хоч прийшли англійські однострої і весь військовий виряд, ми з того нічого не дістали, далі ходили в своїх фуфайках і з онучами на ногах замість черевиків. Їсти давали нам

раз на день і ми так охляли, як ніколи перед тим у большевиків.

До того ще задумали вигубити нас іншим способом. Одного дня з'явилося щось ніби лікарсько-санітарна комісія. Нікого не оглядала, казала написати на бараку крейдою «тифус», хоч не було між нами ні одного тифозника, і наказала всіх вести до лазні для відвошвлення. Спершу всі тому зраділи, були ж такі, що від літа навіть помитися добре не мали як. Радість скоро зникла, коли ми ближче познайомилися з тією «купільню». Зайшли ми до довжелезного бараку. Зимно, зуб на зуба скаче, в одному куті залізна пічка, тепло від неї йде може на яких два метри, а далі вода льодом замерзає. Там мали ми роздягнутися й перейти до купальні за стіною, поки ми будемо вимиватися, переведуть дезинфекцію наших лахів у парі.

Власне, про купіль і говорити не приходилося. Було трохи зимної води в мисках, от стільки, щоб очі промити. Справилися ми миттю, бо й не було біля чого баритися, і так перестояли голі в бараку майже чотири години. Хто дотиснувся ближче до пічки, тому з грудей ішла пара, а на плечах застигав мороз, а хто подальше — той з обох боків льодовою корою покрився б, якби не скакав і не вимахував руками, доки стало сили. Коли нарешті принесли одяг з пари, дехто зубами дзвонив у лихоманці.

Після тієї купелі половина лягла у гарячці. І мови не було, щоб якийсь лікар приходив, або щоб давали якісь ліки проти гарячки. Полякам це на руку, вони найрадше хотіли б, щоб ми там усі виздыхали. Коли ж за кілька днів знову прийшли кликати до купелі, прогнали ми їх від порога.

— Ще раз нас так викупають, тоді одна нам дорога, просто з лазні на цвинтар.

Може й пішли б ми до війська, та в тім то й річ, що не кликали нас до армії, як регулярних вояків, хотіли зробити з нас наймитів при конях і обозах. Якраз уже сформувалися обози, прийшли коні й вози, треба людей до обслуги — пригадали собі про нас. Мали б ми ходити в військових одностроях — авже ж не таких, як регулярне військо, того й не крили перед нами — належати до військової юрисдикції, тільки не носити зброї і бути на стані військових робітників.

Голод різав кишки, гарячка душила горло — хіба відразу на той світ пишися. Злість на поляків стискала за серце, були вже думки, ліпше до большевицької Червоної Армії, там бодай кріса будемо в руках тримати.

Недалеко на залізничній станції стояла якась большевицька військова частина. Порадилися ми, щоб вислати туди двох делегатів, ануж знайдуть якихсь українців між червоноармійцями, може щось ближче довідаємося про наше положення, а може й раду добру дістанемо. На делегата пішов жвавий хлопець, Іван Лукіяновський, що з душі не любив поляків. Йому пощастило знайти якогось лейтенанта українця і цей радив нам таки не йти до большевицького війська.

Агітація не вгавала і зачала давати свої наслідки. Половина не витримала холоду й голоду, в надії на картопляну зупу найнялася служити в польських обозах. Називали їх «бараболяниками». Осталось нас несповна три сотні. Розмістилися ми по менших будках, де жили передтим польські офіцери, все там тепліше, як у бараку, де вітер гуляє,

як по степу. Я лежав хворий у гарячці, стільки в мене лікування, що один з наших хлопців-санітарів мав термометер і два рази на день міряв мені гарячку, так якби це щось могло допомогти.

Хтось приніс вістку, що в сусідньому селі є велика пекарня, часом потребують там робітників і платять за роботу білим хлібом. Зібрав я рештки сил і пішов. Яким чином потрапив я цілий день двигати тяжкі міхи з мукою, ніколи того не зрозумію. Дотримав якоесь до вечора і приніс з собою великий білий хліб на три кілограми і стільки мав користи, що подивився на нього, поклав біля себе і знепритомнів. Гарячка звалила.

Прийшов до себе, коли вже нас виганяли до поїзду. До недалекої станції підійшли ми пішки і там завантажилися в вагони. Для нас відведено чотири товарні, далі йшло кілька вагонів з цивільними, головно жінки й діти. Майже всі вони хворіли на червінку і тільки поїзд пристанув, вискакували з вагонів за потребою. Біда прогнала сором, молоді жінки й дівчата нічого собі з нас не робили.

Їсти в них не було, большевики цивільними не цікавилися, харчі видавалися тільки для війська. Тому, коли в Саратові покликали нас по хліб, пішли всі, навіть ті, що ледве ногами волочили з хвороби, бо це мусіло вистачати і для нас, і для цивільних на цілу дорогу. В величезному магазині хліб видавав тільки один чоловік і йому не сила було втримати порядку, міліції там не було і не мав він ніяких помічників. Поки передні відбирали кожен по боханцеві хліба, по боках і з-заду тягнули, скільки влізло. До того ще два спритняги, Сарабун і Стельмах, якимсь способом дібралися до другої частини магазину, де службу тримав якийсь

червоноармієць. Як це вони зробили, це їхня справа, але притащили до вагонів кілька міхів цукру й муки. Негайно це розділено на маленькі порційки для кожного, щоб не знайшла ревізія. Ревізія справді прийшла, не дуже шукала, та й не багато знайшла б, бо що ж це тих кілька міхів на цілий виголоднілий поїзд?

Не знаю, чи хвороба в мені переломилася, чи може свідомість, що їдемо кудись, може до ліпших відносин, так на мене вплинула, досить того, що покинула мене гарячка. Тільки ослаб я дуже, не знати, чи ноги мене носили, чи я їх волочив. Їхали ми весь час степом, поїзд ішов швидко, не такою черепахою, як з Баранович на Урал. Минали ми величезне озеро, виглядало, як море. Аральське озеро, сказав хтось, і згадав я, що колись карався тут на засланні Тарас Шевченко. Доля дала мені побачити і Дніпро, і Дін, і Київ — хоч здалеку — а тепер занесла мене на місце, де терпів наш Великий Кобзар.

На одній зо станцій бачили ми групу жінок. Були між ними й українки, їх сюди переселили давно ще, за колективізації. Боже мій, скільки світа з'їхав я по Совдепії, і на Уралі, і над Волгою, і тут, в Казакстані — скрізь знаходив українських жінок!

Верталосся здоров'я, а разом з тим і голод. Хліб, що дістали в Саратові, давно вже поїли, не стало сліду і з того, що хлопці зорганізували в большевицькому магазині, а їсти хочеться, страх, як хочеться. Невідомо, як довго ще будемо їхати. Кажуть, недовго вже, але їсти нема що, а живіт бурчить. Мав я гарну вишивану сорочку, що мені принесла сестра на побачення, не носив я її, на пам'ят-

ку тримав, щоб подивитися час-до-часу, край свій рідний згадати. Хотів проміняти за хліб в українки на станції, давала тільки половину, більше не мала. Пожаль, не дав українці і мусів пізніше віддати московці за четвертину, бо голод просто розум відбирав.

Ставало щораз тепліше, а коли минули Ташкент — навіть гаряче, хоч рахувалася ще зима. Нарешті, після трьох чи чотирьох днів тієї подорожі заїхали ми до місцевості Джалабад, там було збірне місце для нашої П'ятої Дивізії.

XVI

ДЖАЛАБАД

Між узбеками. — Торгівля «ліпйошками» і фуфайками». — Стаю могильником. — Знайомство з вивезеними українцями. — Концерт під голим небом. — Спортові змагання. — Напасть санітарного поручника. — Куряча сліпота. — В 14-му батальйоні. — Як вирватися з Совдепії? — Пляни пробитися до Індії. — «Батальйони смерти». — Виїзд з ССРСР.

Цілого міста я не бачив, тільки частину, видавалося мені воюю невелике, щось так як наш Скалат або Збараж. Не багато в ньому більших мурованих будинків, для війська не вистачило казарми, розложилося воно навколо на полях. Наш транспорт приміщено над річкою, ми ж не рахувалися ще військом, тільки військовими робітниками. Далі ходили в фуфайках і в ватованих штаних і назверх нічим не відрізнялися від мільйонів «щасливих громадян передової країни світу».

Вдарили спеки. В наших ватованих, на сибірські морози призначених одягах, — хоч загибай, ціле щастя, що над річкою. Як тільки залишили нас у спокою і не гнали до роботи, скидали ми з себе фуфайки і далі на пісок! Купалися, смажилися на

сонці, вигрівали ревматизм і прали своє завошивлене білля.

Старий товариш, голод, не покидав нас і тут. Щоправда, їсти трохи ліпше, як у большевицьких лагерьх, все таки мало — два рази на день. Тут прийшли нам з поміччю узбеки, повно їх скрізь, це їхня країна, усюди вешталися і до нас теж заходили. Траплялися й дівчата між ними, закохувалися в наших хлопців, намовляли тікати з війська й лишатися жити серед них. Приносили «ліпйошки», це щось наче паляниці, тонко розплескане тісто і спечене під сонцем, спеки там такі, що й вогню не потрібно. Платили ми їм за те рублями, а рублі діставали знов же ж від них за фуфайки і ватовані штани. Недалеко в місті був магазин, куди поляки здавали своє лахміття після того, як уже дістали свої уніформи, і туди кожного дня висилали з-поміж нас одну бригаду помагати большевикам сортувати і відвошивлювати здані речі. Роботи там не багато, та й кому хотілося б працювати в таку спеку, ще й задармо? Ніхто туди не спішився напочатку, але швидко всі почали навипередки голоситися до тієї роботи. Бо ввечері, після закінченої праці, кожен надягав на себе, під свої заялозені лахи, по одних нових штанях і по одній, а часом і по дві, фуфайки. Біля наших шатер ждали вже узбеки і зараз же платили по 85 рублів за штани і по 90 за фуфайку. Завелися в нас гроші і легше стало клепати біду.

Я ходив до магазину всього один раз і нічого не приніс. Польський капраль, що був там разом з нами, заохочував мене, щоб я «не був дурнем і брав, що зможу, бо й так це большевицьке, в людей награбоване». Що ж, коли ж не міг я так скоро,

за першим разом, перебороти нашої селянської відрази до крадежі, ще не ввійшло мені в кров советське право, що кожен мусить красти, щоб жити, ще глибоко сиділа в душі погорда українського селянина-господаря до злодія. Пізніше не було вже нагоди, більше мене до магазину не посилали.

Постійна моя робота була — не вгадали б — копати гроби на цвинтарі. І не снилося мені, що буду колись у житті могильником, а тепер кожного дня нас вісім або десять ходили на обкопане поле за містом, визначене полякам на цвинтар, і кожного дня мусіли викопати десять гробів «на запас». Що викопаємо десяток одного дня, — дивись, уже заповнилися, нових потрібно. Між військом кинулася червінка, від хворіб і довгого виснаження неволею люди гинули, як мухи.

Одного дня, прийшовши як звичайно до роботи, застали ми три свіжі могилки, одну з них поза цвинтарем. Попереднього вечора розстріляно на підставі польського військового суду двох українців та одного жида, закидувано їм, що десь у советських лагерьх знущалися вони над поляками. Поляки казали, що це комуністи, а большевики пояснювали, що це «фашистская сволоч». Так чи сяк, два українці лягли там сном вічним, у чужій землі, «легально» замордовані своїми ворогами, та й імени їх ніхто не знає.

Два місяці прожив я так у Джалабі, ніби вільно а ніби під сторожею. Недалеко стояло шатро, а в ньому кілька вояків та один сержант, це щось як наша охорона. Команду обрали ми самі, поставили комендантом поручника Шумського, згаданого вже адвоката з Кракова, як найстаршого віком і рангою. Часом можна було виходити до міста і там

бачили ми українців, вивезених перед десяти роками. Пізналися з ними при нагоді, коли для православних білорусів з польського війська дозволено відправити Службу Божу. Церкви в місті не було, Богослужбу правив пан-отець під голим небом, на площі біля польської команди, звідкись довідалися про те вивезені українці, прийшли й собі. Дуже приємно було поговорити з ними, були це гарні люди і добрі українці, з обережної їх мови відчувалася ненависть до москалів. Бували ми в їхніх хатах, розмовляли про всячину, діти їхні, котрі молодші, мішали вже багато московських слів до мови, все ж таки заявляли себе українцями.

Працювали вони переважно по городах і при годівлі шовкопрядки. Скрізь в околиці росли дерева морви і виглядало, що це головне зайняття в узбеків. Узбеки ходили в шовкових сорочках і в довгих каптанах, на перший погляд здавалося мені, хоч може я й помилявся, що живуть вони більш достатньо, як люди в вигодованій Україні.

Вільного часу не бракувало, заповняли ми його спортом і культурною роботою. Склався незлий хор з хлопців, що колись брали участь у читальнях і церковних хорах, за диригента став наш комендант Шумський, до кількох днів вивчили ми ті самі пісні, що їх колись співали в таборах на Волині. Шумський порадив нам вивчити ще кілька польських військових пісень і тоді виступити з концертом, щоб зібрати більше публіки. Незабаром відбувся цей дивовижний концерт. На горбку в засмальцьованих сов'єтських фуфайках стояв хор, навколо посідало яких півтора тисячі поляків, прийшли й большевики, вся ця публіка сиділа на землі, на каміннях, дехто приніс з собою лавки.

Поміж «публікою» розставили ми своїх хлопців підганяти до оплесків і захвалювати хористів. Надзвичайно вдався концерт, всі вийшли з нього вдоволені і наш престиж підріс.

А ще більше поваги прибуло нам після того, як зорганізували ми спортові змагання. Підгодувавшись на узбекських «ліпйошках» та вигрівши кісті на сонці, дістали ми приплив енергії і конче треба було її десь збувати, от ми і вправляли різні скоки й біги, не пробували нічого іншого, бракувало спортового приладдя. Хтось знав троки боксу й учив хлопців боротьби навкулачки.

Нарешті прийшов день публічного спортового попису і тоді найбільше визначився наш тенор Кулик, що попри інші свої подвиги взяв рекорд скоком у довжінь. Сенсацією дня стали боксерські змагання, коли з військових частин вислано якогось професійного боксера з Варшави, щоб він визвав на двобій представника «бараболяників». Не було ані одного такого між нами, щоб вправлявся в боксі ще з-перед війни, зате несподівано дістали ми добровольця, що взявся захищати нашу славу.

Я вже згадував, що тримався нас один жид, торговець кіньми з Перемишля, здоровенний червонопикий жидюга, плечистий і мускулястий. Дуже він просився виступити в нашому імені на тих боксерських змаганнях. Правду сказати, не було вислати кого іншого, післали його і справді не посоромив він «бараболяників», на кисле яблуко збив варшавяка. Зачалося по всім боксерським правилам, а потім обидва розгарячилися і, не зважаючи на свисток судді, кинулися на себе, як закукурічені півні і наш Мошко так відлупцював поляка, що напів притомним знесли його з поля.

Якогось ранку прали ми білля в річці і наспівували собі стиха українську пісню. З недалекого санітарного бараку вийшов поручник — лікар, зваблений нашим співом, прислухувався якийсь час, коли ж пізнав, що це українська пісня, накинувся на нас мокрим рядном, кричав, щоб розійтися, не вільно співати «руське пйосенкі», хіба польські пісні. Його злобна напасть так мене обурила, що я не втерпів і, не дивлячись на те, що він поручник, гостро йому відрубав. Зараз він казав мені йти за собою до бараку і там хотів звільнити мене з військового стану га відослати до якогось колгоспу. Якось скінчилося на тому, що наразі задовольнився він криком, зате мені ця подія не тільки придбала одного ворога більше, але й поклала фундамент «недоляльності» під усю мою дальшу військову «кар'єру». Іваськів, що скрізь совав свого носа, пронюхав у якійсь канцелярії, що цей лікар-поручник розпитує про мене між людьми й збирає якісь докази, щоб передати мене військовому судові. Перед очима станули мені могилки розстріляних на цвинтарі і від того часу тримався я обережно, чого не покинув аж до кінця війни, був, як той заєць, що спить з одвертими очима.

Напала мене куряча сліпота. Що тільки смеркнеться — на счі мені немов хто чорну хустину накинув, нічого не бачу, шпортаюся за шнурки від шатра, не можу трапити до входу. Пішов я до санітарного бараку і першого, кого там побачив, це мого «приятеля» поручника, що прогнав мене з лайкою. Підглядів я, коли він звідти виходить, і тоді забіг до його джури, в якого вдалося мені випросити по дрібку трану щоденно і за якийсь час сліпота зникла.

Близькість санітарного бараку з його шефом, моїм ворогом, ставала мені щораз прикріша, на мое щастя одного дня прийшли якісь підфіцери, викликували всіх по назвищах і порозділяли по різних полках. Взяли й мене, приділили до 2. компанії 14. батальйону V. Дивізії, разом з Павлом Мартинюком і ще кількома українцями, з яких пам'ятаю Чирського з недалеких від Богданівки Розсохватців, та ще одного, Тимчишина, що до того часу притаївся й подавався за поляка. Тоді вже позбулися ми большевицьких фуфайок, дістали нові однострої і весь новий військовий виряд і так я знову став польським вояком, як на початку війни.

Чотирнадцятий Батальйон розташувався в недалекому селі Сузак, а найближчим нашим сусідом мали ми Тринадцятий Батальйон, розложений у селі Благовіщенка. Село те заложили українці, вивезені в часі колективізації, і назвали його так на пам'ятку того, що виїздили з України на саме Благовіщення. Околиця там суха, дощів мало, багато вітрів, ціле село жило з управи бавовни. Де стояли інші частини нашої дивізії, не знаю і не дуже тим тоді цікавився. Все те піхотні батальйони, з невеличкими відділами легкої артилерії, гранатометів і тяжких скорострелів. Танків не було зовсім, ані не бачив я їх, ані не чув, щоб про них говорили.

Як не прикро носити чужий однострій, та нема порівняння між англійськими блюзами і большевицькими фуфайками. От коби так замість польського орла український тризуб на шапці — з якою охотою і з яким завзяттям ішли б ми у бій! Ех, доле, доле! Чи діждемося коли від тебе, щоб у своїх, українських уніформах стати під

рідними українськими прапорами?

Велика поправа в харчах. Крім того, що доставляли большевики зо своїх харчових магазинів, діставали ми згущене молоко в консервах, мармоляду й маргарину, що приходили англійськими транспор-тами через Персію. Та що з того, що більше їсти, коли хвороби не покидають. Червінка, що вже давніше лютувала, тепер поширилася до страшних меж. Сотні вояків лежали на піску, щоб не вертатися до шатер і щораз не виповзати звідти для потреби, і не було на те ніяких ліків, люди або приходили до себе силою відпорности власного організму, або помирали. А хто сяк-так тримався ще на ногах, того ганяли на муштру. Робили всякі військові вправи, часом невеликі маневри, як от здобування гори, обхід ворога з-заду. Часом при-глядалися тому большевицькі старшини.

Само собою, всі цікавилися, як довго нам тут ждати, коли й куди кинуть нас на фронт. Тут хтось заслухав кілька слів у військовій канцелярії, там другий чув щось від знайомого офіцера, в іншому місці підслухано уривки розмови і на тій основі ви-творився в нас неясний образ ситуації, з якого ви-ходило, що большевики не хочуть випустити поль-ських військових формацій з території ССРСР, на-стоюють на те, щоб якнайшвидше кинути їх на схід-ній фронт, де вони стояли б під загальним совет-ським командуванням. А полякам конче хотілося вирватися якнайскоріше з тих «дружніх» больше-вицьких обіймів і виїхати на захід, де вони полі-тично залежали б від свого уряду в Лондоні, а на фронті підлягали б спільній начальній команді альянтських військ. Десь у тій справі велися пере-говори, вони затягалися і над нашими головами

весь час висів большевицький меч, кожної хвили могли нас розформувати й інтернувати, бо відома річ, що большевики, як узагалі москалі, нічого собі не роблять з ніяких договорів і зобов'язань.

Тоді виринула думка в польській команді, щоб у крайньому разі пробиватися силою до індійської границі, що мала бути недалеко, коло сімдесят кілометрів, тільки шлях до неї дуже тяжкий, увесь час гористий і неприступним тереном. Казали нам щадити харчі, себто не нам, воякам, тільки магазинам і кухням. Кожного дня мали відкладати якусь частину харчових припасів, щоб на випадок ко-нечности пробою до індійської границі не лишитися зовсім без харчів. Хтось доніс про те большевикам, або інакшим способом довідалися, влетіла ре-візія, відкрила замагазиновані харчі і від того дня большевики зменшили видачу харчів, доки не ви-черпалися нагромаджені запаси. З другого боку, польська розвідка в терені відкрила, що ми оточені звідусіль сімома сов'єтськими дивізіями і не маємо ніяких шансів на пробій. Мені якось не дуже ви-давалося те правдоподібне, щоб у часі, коли німці йшли повним розгоном своєї офенсиви й підсува-лися до Кавказу і Волги, большевики тримали аж сім дивізій на далеких теренах для охорони однієї дивізії польських недобитків і голодоморів.

В міжчасі перекинули мене до новоствореного «штурмового батальйону», що його називали теж «батальйоном смерти». Колись, на фронті, його зав-данням було йти на перший вогонь у наступі. Тепер велася до того підготова на спеціальних курсах. Два тижні йшли вже ті курси і я не дуже розумів, навіщо їх для призначених на масакру батальйонів, викладали там про тяжку й моторову зброю та вся-

кі інші речі, корисні для доброго загального військового вишколу, та ледве чи придатні для штурмових частин.

Курсів не докінчили, несподівано прийшов довгожданний момент виїзду. Перші транспорти відійшли 8. серпня 1942 року, на мене прийшла черга аж за два тижні, бо в той час я знову захворів. Ледве вилізався з гарячки в Татіщеві, ще добре до себе не прийшов — вхопила мене червінка.

XVII

ЧЕРЕЗ ІРАН ДО ІРАКУ

Шпитальний вагон. — Приїзд до Красноводська. — Останній допит в НКВД. — На перському березі. — Етапами до Канакіну. — Ще раз зустріч з большевиками. — «У Багдаді, славнім місті». — Військовий табір на пустині. — Муштра, вправи, курси. — По червінці — малярія. — Голодівка. — На місце большевицького НКВД — польська двійка». — Польська пропаганда серед війська. — «Не дами Львова». — Жіночі відділи в війську. — Коли вишлють на фронт?

В поїзді мені сильно погіршало і перевели мене до «шпитального вагону». Обляв мене холодний піт смерти, коли я побачив, що це ніякий шпиталь, а просто трупарня, куди зносили тих, хто вже догоряв, щоб не вмирили вони на очах інших людей у вагонах. Зібравши всі сили, доволікся я на найближчій зупинці назад до свого вагону, там мене скрили з-заду під стіною і там я пролежав усі чотири доби нашої подорожі. Змилосердився надомною якийсь жидок, купив винограду. Очі жадібно його пожирали, язик засох, як кілок, все тіло аж кричить, щоб з'їсти, а воля відмовляється, бо коли б з'їв, була б це може моя передсмертна вечеря.

Дорога наша вела до Красноводська над Каспійським Морем, власне сам порт Красноводськ віддалений якихсь шість кілометрів від залізничної станції і ми пройшли їх пішки, чи краще пролізли. Я й сам не знаю, як їх промаршував. Червінка поволі минала, по собі лишила ослаблення, що я хитався від вітру, як стебло. Та якось зайшов.

Корабель стояв уже в порті. А ще в останній хвилині покликали мене до станиці НКВД. Не бачив, чи кликали ще кого, мене розпитували, не знаю вже котрий зчєрги раз, про мою попередню військову службу і дуже дивувалися, чому я, українець, іду служити в польському війську, замість вступити до Червоної Армії «защищать батьківщину». Слухав я так, слухав, охлялий від знесилля, без охоти лягтися з енкаведистами, а далі не втерпів і вибухнув, що мені і большевики, і поляки одним духом пахнуть, я українець і найрадше служив би в українській армії, а що її нема, то я вже буду докінчувати там, де почав. Випалив я те і жахнувся — знову запроторять туди, де козам роги правлять. А вони замовкли, переглянулися між собою і казали йти. Один з них, високий старший чоловік, уже по п'ятдесятці, відвів мене до дверей мовчки потиснув руку і неначе попрощав своїм поглядом. Мабуть українець.

Смеркало надворі, вояки весь час вантажилися на корабель, ішло це поволі. Жду і я на свою чергу, якось не береться мене розмова. І що це? Пісню чути здалеку, знайому. Вуха неначе розширюються і ловлять мелодію... «Ой, любив та й кохав, козак дівчину мав, гей, як у саду вишня»... Українську пісню хтось співає, вже не тільки мело-

дія доноситься, слова виразно чути. Галицька ви-
мова, певно хтось з тих, що їх большевики «виз-
волили» перед трьома роками і загнали аж сюди,
над Каспійське море... І полетіла моя думка далеко,
до рідного краю, згадалася і сестра моя, і брат, і
батько, що передчасно ліг у могилу... Тяжкий сум
овіяв душу. Гей, чи знають вони, чи відають, де
брат їх Михайло, куди його доля закинула? Чи
згадують його коли там, у рідній Богданівці?

Всі вже на морі. Не видно ні одного большевика,
хіба може корабельна залога, десь унизу. Україн-
ці тримаються на чердаку купками по п'ять-шість
людей, трохи тому, що кожного тягнуло до своїх, а
трохи лякалися, щоб не скинули поляки в море.
Чув я про те, хоч сам не бачив, а пізніше, в Па-
лестині, якийсь польський загорілець, не знаючи,
що до українця говорить, признався мені до того.

В надвечір'я другого дня причалили ми до пер-
ського берега. Затримались ми досить далеко від
суходолу, замілко було, щоб туди підплисти, та
й портових уряджень я не бачив. Малий корабель
перевозив нас по сотні на беріг, зовсім пустий, і
душі людської не видно. Казали, недалеко місто
Паглеві, якого ми не бачили.

Втомлені дорогою і виснажені хворобами, по-
лягали ми на піску, всміш офіцери й вояки. Серед
того безладу, що заволодів тілом, ясним променем
світілася одна думка — проклятий советський
край уже за нами! Що б нас не ждало, які б несподі-
ванки не готувало нам майбутнє, вже ніколи не
вернемося до землі советської, дому тьми й неволі!

Нагло почулися крики. Обскочила нас юрба
перських перекупнів з кошиками в руках, на пле-
чах і на головах, повними різної їстинної всячини.

На різних мовах вигукували незрозумілі слова, мішаючи туди московські і навіть польські: яйця варені й печені, «ліпйошки», ковбаси, білий хліб, горілка і навіть годинники! Всякого добра скільки хочеш, купи, що забажаєш, коби тільки гроші. Які гроші? Приймають усі: перські, англійські фунти, американські долляри і советські рублі.

Ось так то, тільки виплигнути з советського раю, навіть до такої бідної країни, як Персія — і вже всього вдосталь. Що думають про те червоноармійці? Прийшли колись до нужденної Польщі, тепер до такої запущеної країни, як Персія, і всюди, куди б не ступити, скрізь багатше й краще життя, як у «передовій країні соціалізму».

Над берегом моря пересиділи ми около тижня. Тяжко пригадувати дати, ніяких записок я не провадив, лякаючись, щоб не зробили поляки ревізії і не пришили шпигунства. Отже мусів я триматися обережно, тим більше, що мене знали, як українця, та ще й «гайдамаку».

Дивно виглядали англійські офіцери, що кілька разів приходили нас відвідувати: в коротких штанях, як колись пластуни в Галичині, замість шабель тростинові палички в руках, менше виглядали на військових старшин, більше на знуджених франтиків, що вийшли прогулятися над море і побачити чудасію, що приїхали якісь польські дивогляди. Бо й справді наше «військо» скидалося скоріше на транспорт мерців, що розсипався над морем.

Їсти давали досхочу, щоб відгодувати голодоморів. Кому це виходило на пожиток, а кому на шкоду, бо ось я наївся яєць і густого конденсованого молока, вхопили мене корчі в шлунку і я трохи не

дав дуба. Не покидала проклята хвороба, ще довгі тижні мене мучила.

Потім приїхали великі вантажні автомашини з арабськими шоферами і тоді вже всі знали, що поїдемо звідси до Іраку. Від'їжджали по черзі так, як сюди приїжджали, і на мене припало їхати аж в останньому транспорті. Їхали три дні, не спиняючися в жодному місті, в ніякій людській оселі. Ночівля завжди під голим небом, оддалік від людей, під розні'ятими наборзі шатрами. Вся дорога від Каспійського моря аж до місцевости Канакін в Іраку, де призначено для нас збірне місце, ішла етапами від одного відпочинкового пункту до другого. По-ставляють англійці кілька шатер на безлюдді, привезуть бочки з бензиною і скриньки з харчами — ось вам і «пункт».

Недалеко Тегерану, — ми тільки переїжджали попри місто, — побачили ми большевиків. Було вже відомо, що англійці разом з большевиками зайняли Персію, поділивши її на дві окупаційні частини: північ для большевиків і південь для англійців. Большевицьке військо виглядало тут куди ліпше, як у себе вдома, добре зодягнені вояки і, як видно, не голодні, напевно сиділи на англійських харчах. Тут теж уперше побачив я погони на советських уніформах. Кепкували ми з червоноармійців, як то вони в 1939 році обривали нам підстаршинські відзнаки з рамен і чванилися, що в них погонів нема, а тепер позолотили собі коміри й нарамінники, як у забавках для дітей. Нічого на те не відповідали большевики, всміхалися тільки.

Персія країна гориста, бодай ті околиці, кудою ми переїжджали. Круті доріжки в'ються, як вужі, на що зовсім не зважали арабські шофери і перли

як скажені. Я подивляв їхню зручність, але і лякався, коли один чи другий голомозий, не дивлячись на закрути, гнав, як на перегонах.

На одному пункті коло Багдаду забарилися ми чогось, бензини не стало, чи авта мусіли переглядати. Молодий поручник Дембіцкі, несогірша людина, для якого не було різниць між поляками й українцями, запропонував нам оглянути місто. Знайшлися охочі і Дембіцкі повіз нас до Багдаду. Я й сам цікавий був оглянути, як виглядає арабське місто, та ще й таке славне, як Багдад. «У Багдаді, славнім місті, тому літ не сто не двісті, як Халіфи ще були» — читав я колись, ще в школі. І тут десь стояло в давнині місто Вавилон, що про нього згадують у Біблії, як то помішалися людям язики при будові вавилонської вежі. Все те розбуджувало уяву і казало сподіватися чогось таємничого. Коли ж ми приїхали на місце — жодної таємничости, ні сліду минулих віків, нічого крім пороху й розпеченого каміння будинків і вулиць. Частина міста, куди ми проходили, нічим не різнилася від інших міст, що їх бачив давніше, чи потім. Цікаво було побачити арабського короля, казали, він часто містом проїжджає, не було на те часу, мусіли вертатися до транспорту.

Місто Канакін, куди ми нарешті заїхали, лежить на гористій пустині. Як і досі, не розташувалися ми в місті, розбили шатра на пустині, шатра дістали великі, на шістнадцять осіб кожне, і розмістилися вигідно. Не могли тільки звикнути до піску. Чи це пора року така, чи ціла околиця лежала в полосі вітрів — мете піском в очі, сипле за сорочку, нікуди перед ним сховатися. Добре, що річка недалеко, поляки її Тигрис назвали, по-нашому

Тигр, кілометрів не даліше, як чотири, можна ходити пішки купатися.

Після кількох днів відпочинку, коли ми нічого не робили, розставляли тільки варти перед арабськими волоцюгами, що крали незгірше циганів, зачалось звичайне вояцьке життя: вправи, муштра, наука. Відновився курс важкої моторової зброї, пішов і я, щоб докінчити. Наука тривала два місяці, теоретичні предмети покінчив я добре, дістав «чвірку», що рахувалося дуже добрим вислідом, а до практичних вправ мене не допустили, вибрали самих поляків. Тиснули мене і при теоретичних іспитах, мав я щастя, поміг мені підхорунжий Постула. Чи то такий наказ був, чи звичай, що старшини спали окремо в своїх шатрах — мали на тому настоювати англійці — тільки Постула належав до вийнятків, що не цурався простого вояцтва, спав в одному шатрі з нами, за те його любили й поважали. Була це освічена людина і я багато навчився біля нього з географії, геології, економічних наук, це дуже придалося мені при іспитах.

Червінка нас покинула, на те місце прийшла маларія. І ще якась гарячка мучила людей, може тому, що не звикли до клімату. Кожного дня приходили санітари міряти гарячку і забирати до шпиталю. Дижурним санітарем у моїй частині був якийсь капраль, українець з Гуцульщини, що перекабатився на поляка, до своїх людей ставився гірш собаки, а полякам підлизувався, як кожен перекинчик. Я лежав на своєму берлозі, не мавши сили звестися на ноги, він переступив через мене, як через звірину, навіть гарячки зміряти не хотів. Не помогли протести ні мої, ні моїх товаришів, щоб забрати мене до шпиталю. Гарячка так мене витрясла, що й жити

відхотілося. І тільки один жидок, той самий, що частував мене виноградом у дорозі до Красноводська, старався допомогти мені, бодай заговорити і принести новини з табору. І його положення тяжке, поляки погорджували ним, як жидом, горнувся він до українців і шукав нашого товариства, хоч і не вмів по-українськи говорити, родом був десь з-під Кракова.

Задумав я лікувати сам себе і зачав від голодівки, нічого не їв кілька днів, щоб прочистити собі шлунок. І з того вийшла велика справа, хтось доніс нашому комендантові, поручникові Яніцькому, злобному й поганому типові, що я заклав голодівку на протест проти того, що не беруть мене до шпиталю. На четвертий день голодівки прийшов він до мене, а з ним ціла комісія, солодші від меду, сердечних приятелів вдавали, намовляли прийняти їжу. Я їх майже не слухав з обезсилення. Поклав я собі не їсти п'ять днів, така була моя курація. На шостий день почав я поволі їсти, наперед теплу каву, потім бісквіти, і от диво, хвороба мене покинула, щораз більше приходив я до сил і від того часу аж по сьогодні ніколи вже не хворів. Коли я вже підвівся на ноги і почав виходити з шатра на прохід або вигріватися на сонці, підступив до мене шеф¹⁾ компанії. Прийшов виклик з «двійки»²⁾ при дивізійній команді, щоб я негайно туди зголосився.

Навколо стояло багато війська, а все в шатрах,

---

1) Начальник канцелярії, компанійний писар.

2) Другий відділ генерального штабу, що займався розвідкою і контрозвідкою. Також називали так військову поліцію, що займалася політичними справами.

дуже до себе подібних. Військові канцелярії і різного ступня військові команди теж містилися в шатрах, не було там ніяких будинків ані бараків, отож нелегко було зорієнтуватися в тому лісі шатер. Щоправда, кожна частина мала призначене для себе інше місце і перед кожною частиною, а теж і перед шатрами з канцеляріями і з командами сторчав застромлений у пісок дрючок з табличкою, але шатер було багато, табличок ще більше, лихий його знає де шукати тієї двійки, до того треба було мати плян нашого таборового міста. Бродив я так майже дві години по піску, заки допитався до «двійки» при П'ятій Дивізії, і натрапив на такого самого, як я, українця, що теж шукав «двійки», його теж на сьогодні туди покликали.

Віднайшли ми якось те шатро, входимо до середини, салютуємо. Швидко обкидаємо оком нутро — посередині стіл з двома кріслами, якісь папери на ньому, за столом сидить величезний хлопець, голий, в одних тільки штанях, бо гаряче. Каже одному з нас вийти. Вийшов я, думав, може довідаюся за той час, чого хочуть від мене, а може підслухаю, про що вони в шатрі говорять. Не можна зрозуміти окремих слів, чути крик і ціла розмова ведеться піднесеним голосом. Не дуже довго тривало і мій попередник вискочив звідти цілий червоний і зіпрілий і не глянувши на мене побіг просто до своєї частини.

Пішов я. Неспокійно стукало серце, за ці чотири роки немало горя я зазнав і був час привикнути до всяких несподіванок, але поліція в цілому світі однакова і перспектива розмови з тим військовим поліцистом не віщувала нічого доброго.

Розпитує мене про всяке, де й коли народився,

імена батьків і т. д., як звичайно на кожному допиті. Потім перейшов на мою військову службу, все дуже докладно нотував. В міжчасі я вже успокоївся і повернулась певність себе. Запитує мене, якої я національності.

—Української, — відповідаю.

Відразу мій співрозмовець як не той став, гримнув кулаком у стіл.

— Нема такої національності, тут польське військо і в ньому служать самі поляки.

—Так навіщо ж ви питаєтеся, якої я національності, коли всі тут поляки? А втім, я собі тієї національності не вигадав. І мусить вона бути на світі, коли признаються люди до неї, ось я теж стою перед вами, як приналежний до неї.

Від того він немов осатанів. Розверещався, аж захрип, одначе — самому мені дивно — це все якось без враження переходило на мені, навпаки, що більше він кричав, то більше спокійно трималися мої нерви.

— Як ви відзиваєтеся до мене? Як ви смієте так зухвало тут говорити? Чи ви знаєте, перед ким стоїте?

— Ні, не знаю, і не моя в тому вина. Ви не сказали мені, хто ви такий — генерал, полковник, майор чи сержант — я бачу перед собою голу людину без ніяких відзнак, тому й не можу вас титулувати, як належиться вам.

Знову нагла зміна. Від крику й брутальности — перескок до ввічливости. Попросив мене сідати і до кінця вже все йшло дуже гарно й спокійно. Все ж таки не сказав, хто він і яку військову рангу має. Розпитував я про те інших українців — усіх моїх знайомих кликали туди — ніхто не знав.

Майже рік просиділи ми на тому місці, підготовляючися до виїзду на фронт і нічого не сталося там, що варто було б згадки. Звичайні сірі дні, муштра, вправи, стріляння, звіти. Хіба те, що вітри зігнали нас з гір, часто зриваючи нам шатра і ми перенеслися квартирувати на низинну пустиню, розбивши табір під горою, що давала нам захист від північних вітрів. Я вже цілком виздоровів, ходив на всі військові зайняття і навіть відзначився, зайнявши перше місце в киданні гранатами і в стрілянні з коротких автоматів.

З газет доходив до нас «Дзеннік жолнежа», не пам'ятаю, де він друкувався, довозили його літаками. Можна було послухати радіо, по таборі їздили радіоавта з гучномовцями. Здавалося б, що людина на пустині спрагнена кожної вістки зо світа, а в нас навпаки, рідко хто слухає радіозвідомлень. Та й що міг я там почути? Воєнний комунікат перечитав у газеті, а все інше — пропаганда. І переливалася та пропаганда всім крізь вуха. Світлили фільми вночі під голим небом, час до часу, найчастіше при нагоді приїзду когось з польських достойників, зганяли всіх на військовий перегляд, що інколи кінчався вічем, де пописувалися всякі промовці. Пам'ятаю, як наш генерал Сулік, командир V Дивізії, розкричався одного дня, що «не дамо Львова і Львів мусить бути наш!». Кілька разів приїздив головний командир Андерс, не знаю, де в тому часі була його головна квартира.

Прийшло Різдво, вже третє, відколи покинув рідний край. Ще спозарань витягнули мене з шатра підхорунжі, що ходили з колядою і з вертепом, бракувало їм басів, а знали вони, що в мене добрий голос. Обійшли ми з колядою всі вищі чини і на-

решті зайшли до жіночого відділу, власне, це й була головна ціль тієї коляди.

Трохи збоку від нашого табору жінки мали окреме своє загороджене приміщення. Їх називали «пеески», від початкових букв П.С.К., не знаю, з яких слів це скорочення. В них була своя окрема команда, самі тримали варту коло себе, ходили в англійських уніформах, а що властиво було головним їхнім заняттям, ніхто не вмів сказати. В нашому таборі їх не багато, всього шістдесят, помагали в військових читальнях і світлицях, училися їздити автом. Пізніше, в Італії, довозили вони амуніцію під фронт і робили це дуже добре, а тепер говорили про них, що це офіцери спровадили собі для вигоди коханок.

В жіночому відділі застали ми одну-одинокую пееску, решта розійшлася по офіцерських шатрах. Не було кому колядувати і мої підхорунжі відійшли з довгими носами, втративши надію на святочну забаву з жінками.

Тиждень за тижнем, місяць за місяцем минав і ми все ще на місці, я вже й сам запитував себе, що буде з нами далі. Воно не зле було б і всю війну так пережити. Це неможливо, колись мусять вислати на фронт, питання, коли й куди? Вже й Великдень наближається, — ми ще далі в Іраку. Ну, гадаю собі, це ще не так зле, з такою війною можна витримати, спішитися нема чого, бо й за кого будемо воювати?

XVIII

ТАЙНИЙ З'ІЗД

Українці вже відшукалися.—Як тримати контакт? — Великдень для всіх, тільки не для нас. — Старання про священника. — Делегація до генерала Суліка. Замість священника ксьондз. — Свячене в горах. — 20.000 українців у Другому Корпусі. — Організатори тайного з'їзду делегатів від частин. — Народи й дискусія. — Постанови з'їзду. — Польська «двійка» заметушилася. — Масові виявлювання українців. — Поляки лякаються конспірації.

Українці, що їх у Джалабаді розкинули по різних військових частинах, уже себе відшукали. Щокілька тижнів відбувалися змагання копаного м'яча і хто хотів, того возили туди військовими автомашинами. Зараз на перших змаганнях зустрілося нас кільканадцять українців з різних частин, обмінялися своїми адресами і вже від того часу постійно були з собою в зв'язку. Потім сходилися ми при купелі в річці Тигрі. Знайшли собі затишне місце під пальмами, куди ніхто інший не заходив, там ішов обмін інформаціями та переказування вісток від частини до частини. Регулярно ходили туди всі, чи хотів хто купатися, чи ні, щоб тримати між собою зв'язкову службу. Придумувалися всякі спосо-

би, щоб затіснити контакти, триматися вкупі і не розгубитися між поляками. Було б незле мати свого священика-українця, він міг би свобідно їздити по всіх частинах і навколо нього, під релігійним прикриттям, легше було б нам зорганізуватися. Очевидячки, тільки найбільш ініціативні роздумували над тим, багато було таких, що лякалися польських переслідувань і шикан у щоденному житті та й не признавалися через те до своєї української національності. Проте треба сказати, що число їх меншало з кожним днем.

Латинський Великдень — був це вже 1943 рік — припадав на один тиждень скоріше від нашого. Якогось дня в латинський Страсний Тиждень викликали нас на збірку. Шеф компанії найперше казав виступити римо-католикам, тих було найбільше.

— В такім то й такім шатрі є «ксьондз», туди підете сповідатися. Сьогодні день вільний від звичайних зайнять. Розійдись!

За ними пішли православні, їх поляки згірливо називали «правоскrentні», себто такі, що скручують направо.

— До вас приїхав «піп», є в такому то шатрі. Зараз ідіть сповідатися.

Виступило досить багато православних, Бог один знає, що це за люди. Про вісьмох знали ми, що вони білоруси, до українців не признавався з них ні один.

— А тепер «визнанє Мойжешове». Виступити, скільки вас є!

Вийшло дванадцять жидів. Більшість з них мали високу освіту, проте служили простими вояками. Не зазнали й вони розкошей від поляків, що жидів

не любили й ними помітували, тому в національних справах жиди йшли з нами одним фронтом.

— Ви підете на молитву до такого то шатра, приїхав до вас рабін.

Всі відмаршували, залишилося шість українців греко-католиків: Андрій Пшик, Павло Мартинюк, Михайло Стельмах, Сарабуц, Тимчишин і я.

— А ви що за одні?

— Ми українці, греко-католики.

— Ви маєте свого священика?

— А хіба ж ви його нам дали?

— Розійтися, вас сповідь не обов'язує!

— Як то, не буде нашого священика? І чому то не обов'язує нас сповідь, хіба ж ми безбожники чи безвірники які? Комуністів з нас поробити хочете?

— Як ви католики, то йдіть до нашого ксьондза, це одна віра, всі маємо папу римського за начальника. А не хочете — не маю для вас ради.

Хтось казав робити старання знизу, писати прохання і голоситися до звітів, щоб добитися свого священика. Конче його потрібно. Старшин українців нема, нам виходити поза табір не вільно, хіба службово, от якби трапився свідомий священик-патріот, багато поміг би в нашому положенні.

Найперше зголосилися ми в канцелярії, щоб написати листа до вищої команди. Шеф написав нам такого листа, що вояки греко-католицької віри просять призначити їм священика. За кілька днів вибрали ми делегацію — Андрій Пшик, Михайло Стельмах і Михайло Козій — щоб зголосилися до звіту перед генералом Суліком. На превелике чудо дуже швидко допустили нас до нього. Ввійшли ми до його шатра, зголосилися по-військовому і про-

сили постаратися, щоб на Великдень приїхав до нас наш священик відправити Службу Божу, якої не мали ми нагоди вислухати вже від кількох літ. Генерал Сулік прийняв нас привітно, навіть пожартували ми там трохи і вийшли з його обіцянкою, що на Великдень усіх українців греко-католиків звільнить від вправ та викличе нам священика через вищу команду.

При відчитуванні вечірнього наказу в Великодню Суботу подано до відома, що в одному з шатер 17-го Батальйону відправиться завтра Великодня Служба Божа для греко-католиків. Велика була наша радість. Коби лише дістатися до священика і поговорити з ним, вільною людиною поза військовими рамками, а вже через нього і перекажемо про себе іншим українцям у світі та й може пораду якусь від нього дістанемо.

Посхапувалися хлопці зранку, штани випрасували, виспавшись на них, щоб «кант» був гострий, черевики почистили, щоб блищали як консерви — ідемо до 17-го Батальйону. Коли це — іде за нами гурт яких тридцять поляків, теж з нашої компанії. І чого їм на наше Богослуження? Чи не хочуть вчинити якого бешкету?

Приходимо під шатро, вже зійшлося понад п'ять сотень українців з різних компаній. Стоїть шатро, відкрите з одного боку, бачимо вівтар. Серце тріпочеться, по стількох роках перший раз заспіваємо «Христос Воскрес», воскресною піснею з'єднаємося з нашим народом, що там десь в Україні, хто явно, а хто тайно, святкує це рокове свято.

Виходить священик. В польських ризах? Може нема українських і він узяв з латинської каплиці в шатрі? Вже по перших словах бачимо, що нас оду-

рили, це латинський священик, польський ксьондз буде правити Службу Божу. Неначе гірка жовч розлилася по душі, але стоїмо до кінця, не годиться робити демонстрації при Богослуженні, будь воно й не наше, латинське. Переморгнулися між собою співаки й підсунулися ближче до шатра. Коли ксьондз кінчив, ми на все горло гукнули «Боже Великий, Творче Всесильний», за нами підхопили інші, а коли дійшли до слів «навіть молитись ворог не дасть» — п'ять сотень грудей понесли пісню високо, до неба. Слухали це поляки навколо, напевно розуміли слова, що собі думали при тому, не знаю, нічого нам не казали.

На другий день увечері, після щоденних вправ, зійшлися ми в горах на вибраному вже давніше місці. Від кількох тижнів приготувлялися ми до тих свят, повідомили, кого тільки могли, по всіх компаніях в околиці, а кілька днів перед тим вибрали місце і підготували його до спільного свяченого. Місце дике, самі скелі й піски. Хлопців прийшло кількасот і робота закипіла. Грубше каміння зсунули посередині, замість столів, накрили військовими рушниками, по боках менше каміння служить за лавки й стільці... Кожен приніс з собою в їдунці, що міг — рибу, яйця, хліб, солодоці.

За господаря у нас був старший стрілець Маріян Паньків, років під тридцять п'ять, він у всьому надавав порядок. Поставали ми за «столом», покидали шапки. Тихо стало, настроїв святочний, та чомусь сумний. Паньків провів молитву, проказали ми «Отче наш» і «Богородице Діво», потім замовкли на хвилину, пошанували пам'ять наших братів, що загинули за волю України і замість вічної їм пам'яті заспівали «Христос Воскрес». Боже мій,

чи думав хто, що зустрічатимемо Великдень на арабській пустині, недалеко Святої Землі, де ходив колись Ісус Христос і навчав любити людей і славити Господа? Приїхали ми сюди не явно-славно з землі нашої української, як вірні паломники зложити жертву на Гріб Господній і прославити ім'я Його разом з іншими народами. Тайно, серед гір і скель, ніби вільні люди, а в дійсності напівневольники прийшли сюди заспівати воскресну пісню Господеві, далеко від рідних, що їх може ніколи не побачимо і що може не знають, чи живі ми ще. Хоч радісні слова пісні могутнім голосом плили під небеса, але в не одного сльози в очах станули, коли згадав близьких своїх, хто матір, хто дружину й дітей, а хто дівчину. Де вони і який для них цей Великдень? Згадав і я свою родину і ще сумніше стало на серці...

Смуток не довго гостює в молодих душах. Після нашого «свяченого» Паньків виголосив промову. Прості й невибагливі його слова, проте запал і віра в свій нарід піддали йому вогню, що й на нас переїсся. На закінчення вдарили «Не пора, не пора, москалеві й ляхові служить», що грімким відгомном відбилосся від скелистих гір, аж доки голос не завмер у безкрайї пустині...

Того вечора вернулися ми до своїх шатер аж коло пів до одинадцятої години. Військовий припис казав лягати спати вже о дев'ятій, та хто може сконтролювати, коли шатра не загороджені і непомітно можна підкрастися, щоб не бачив вартовий. Не без того, щоб не довідалосся начальство про наш пізній поворот, одначе нікого за те не кликали до звіту.

Два тижні пізніше відбули ми на тому самому

місці свій перший товариський з'їзд. Не вгадаю кому першому прийшла ця думка до голови і хто був властивим організатором з'їзду. Про нього довідався я від старшого стрільця Петра Шавеля з Волині, а крім нього, пам'ятаю, займалися повідомленням людей Микола Залуцький, Сарабун та Іван Плоскодняк, не рахуючи мене самого. Порозумівалися ми при всяких нагодах, а найбільше в неділю над річкою, один другому передавав вістку, обережно, щоб обминути шпигів «двійки». Найперше йшлося про те, щоб устійнити, скільки нас може бути українців у Корпусі. Авже ж, це тільки здогади, точного підрахунку на нічому сперти. Однак по наших дуже мозольних підсумках за кілька місяців перебування в Іраку дійшли ми до переконання, що українців у корпусі ген. Андерса не менше 20.000, а тих, що одверто признавалися до своєї української національності, не можна б налічити більше чотирьох тисяч.

Головна мета --- вирватися з московських лабет --- уже за нами. І що тепер? Бувши відтятими від зв'язку з Україною, не мавши ніякого контакту з українською пресою та з українськими організаціями, нічого ми не знали, що діється у світі з українською справою, наші інформації про війну йшли тільки через «Дзеннік жолнежа» і через пропагандивні польські радіоавдиції. Не можна ж так здаватися на ласку долі і ми сподівалися, що на з'їзді обміняємося думками і може вирішимо, як нам себе далі вести та що ми можемо в нашому положенні зробити для себе і для свого народу.

Коли прийшла означена неділя, малими гуртами, найбільше по чотирьох, почали сходитися делегати. Виходили з таборів у різні сторони, з дальших

частин приїжджали автами ніби купатися, а потім усі завертали в гори, щоб змити чуйність польської військової поліції. Всіх зійшлося щонайменше дві сотні, дехто нараховував учасників з'їзду на поверх триста делегатів. Власне, не були це якісь виборні чи визначені своїми частинами делегати. Організатори з'їзду старалися запрошувати найперше тих, що про них знали, як про твердих і певних українців. А далі підбирали запрошених так щоб були заступлені кожен полк і кожна компанія і щоб вони могли пізніше передати наші постанови своїм товаришам. Репрезентовані були всі піхотні батальйони й артилерійські полки, не було нікого від панцерної зброї, туди ще не брали українців.

Наші наради — якщо це можна назвати нарадами — зачалися о другій годині пополудні. З'їздом проводив старший стрілець Маріян Паньків, з обережності не писано ніяких протоколів і не роблено ніяких записок, усе йшло усно. Не бачив я між нам нікого з вищим ступнем, як капраль, все переважно прості вояки, стрільці. Може й були освічені люди між нами, але ніхто з українців у тому часі не добився ще старшинської ранги.

Ніхто не хотів пописуватися красномовністю, а зрештою ми відчували, що не прийшли тут на віче політикувати, тільки визначити для всіх нас якусь загальну лінію поступування на випадок, якби нам порвався зв'язок.

Паньків коротко з'ясував справу. В польському війську знайшлися ми з примусу обставин. Не було інакшого способу рятуватися від загибелі в большевицьких таборах смерті, як іти до польського війська. Тому й голосилися не тільки ті, що вже відбули військову службу, але й цивільні люди, що

вступили до війська новобранцями. Далеко не всім те вдалося і багато наших товаришів залишилося в Совдепії. Тепер ми дійшли до своєї безпосередньої мети — вискочити поза межі ССРСР — і мусимо подумати про наше завтра. Хіба нікому не приходить до голови проливати свою кров за відбудову Польщі на українських землях. Положення наше примусове, ми в військовій дисципліні і під військовими воєнними законами, розкидані поміж поляками, без контакту з українцями вільного світу, зда-ні тільки на себе самих.

Одні радили, щоб використовувати всяку нагоду до дезерції, інші хотіли заждати з тим, аж прибудемо на європейський континент. Та й нічого розумного вигадати в цій ситуації.

Після доволі довгої дискусії схвалили ми щось у роді постанов з'їзду:

1. Негайно спростувати свої назвища в військовій евіденції і привернути свою українську національність. Відпала вже потреба таїтися з українством, ніхто вже не мусить лякатися, щоб відставили його назад до ССРСР.

2. Не тікати з війська в Іраку. Тут край пустинний, нікуди сховатися. Навколо розбишацькі банди арабів, скоріше доїдуть нам кінця, як самі поляки.

3. Коли виїдемо з Іраку — використати всяку нагоду, щоб покинути польське військо. Кому це вдасться, старатися передати вістку про нас українцям у світі.

На розхід гримнули «Не пора, на пора», аж луна вдарила горами. Тепер уже ніхто не зважав на обережність, кожен вертався, куди йому ближче і як йому вигідніше.

Щойно після нашого першого з'їзду заметушила-

ся польська «двійка». Кожної неділі розпускала військові стежі по горах слідкувати, чи не сходять-ся де тайки українці. Пішли вістки, що українські націоналісти в польському війську затіяли якусь конспірацію. Було тієї «конспірації» стільки, що кіт наплакав, все ж таки поляки занепокоїлися. Ми частинно знали про розмови і настрої між польською верхівкою в Іраку. В центральній касі при корпусі працював українець Андрій Марків., Як багато інших, подав він себе за поляка, його допустили до підхорунжівки, бо мав він середню освіту, вийшов звідти «підхорунжим плютоновим» з приділом до рахівництва в центральній касі. Обертаючись серед польських офіцерів, нераз заслухав він уривки розмов з важними для нас інформаціями і передавав через своїх знайомих далі. Він і подав нам вістку про акцію «двійки».

До того часу поляки не дуже цікавилися українцями в війську, та й може небагато про них знали. А тепер, після нашого з'їзду, коли розійшлися по відділах постанови привертати правдиві назвища й українську національність, їх мусіло вдарити те, що мають між собою так багато українців. Вже й самі вони були зацікавлені, щоб виявити всіх українців і щоб не достався хто з них на небажане місце в військовій організації. Кожного дня відчитувано в наказах на збірці, щоб українці виявляли себе в евіденції, не буде ніякої кари ані ніяких репресій за те, що попередньо подавали неправдиві особисті дані. Ну, та нас не треба заохочувати, делегати на з'їзді самі вели за тим агітацію.

XIX

КІРКУК

І жиди організуються. — Дезерція жидів до Палестини. — «Кавалерія» з танків. Я в артилерії. — На постій коло Кіркука. — Спеки і комарі. — Мальярія. — Знайомство з арабами. — Курди. — Їх зручність до крадежі. — Виїзд до Трансйорданії. — На порозі до Святої Землі.

Почався рух і між жидами. Їм без порівняння краще, як українцям, між ними багато освічених людей. Вже від довшого часу сходилися вони купками і щось герготали між собою, ніхто на те не зважав, ще з мирних часів усі знали, що жиди тримаються купи і завжди шваргочуть про свої справи. А вони не гаяли часу, висилали делегатів до далекої Палестини, щоб зв'язатися з жидівськими організаціями і тихцем підготовити собі ґрунт під дезерцію з польського війська. Зникали непомітно, одинцем, військова жандармерія не дуже за ними шукала, поляки казали, що вояки з них нікудишні, може й ліпше, що втікають, мовляв, баба з воза — коням легше. Коли ж ми перейшли в Палестину, втікали майже всі, залишилися лише ті, що або їх не хотіли, або мало виявляли ініціативи. В Палестині зустрічав я жидків з нашого корпусу, приміс-

тилися вони в палестинській порядковій поліції, мавши вже за собою військовий вишкіл.

Відносини з жидами склалися в нас добре. В дискусіях і в суперечках з поляками ставали вони по нашій стороні, всі разом, українці, білоруси й жида спільно стояли в боротьбі за своє національне ім'я в польському війську.

В Іраку організувалася панцерна частина. Діло йшло довго, мабуть не було ще піддостатком танків, покищо зачинали від шоферських курсів. Про один такий курс я вже згадував, тепер відкрили другий, великий, на триста людей. З моєї частини взяли туди українця Андрія Пришляка та ще одного жида і вже за три дні їх викинули, лишили самих поляків.

Танкова частина називалася в нас «кавалерія» і поділено її на «швадрони». Якось забракло туди п'ятнадцять людей, набрали їх з нашої компанії, між ними мене і ще одного українця з Волині, це були перші українці-танкісти в польській армії. Приділили нас до першого шwadрону, за рйтмайстра був там якийсь рижий собака, великий службіст, ганяв людьми, як худобою. Три дні побували ми в кавалерії і знову прогнали нас до піхоти.

Наше шатро стояло недалеко полкової канцелярії. Ввечері, після військових вправ, приходили до нас українці, білоруси й жида з інших частин довідуватися, як то було в кавалерії чи на шоферських курсах. Кепкували ми з поляків, що не тільки українцям не довіряють, але навіть жидів лякаються, а їх хіба не можна підозрівати в симпатіях до гітлерівської Німеччини. Все те чули в полковій канцелярії і незабаром викликали двадцятку українців до кавалерії.

А мене перенесли до гармат, бо ж смішно тримати в піхоті вишколеного артилериста, що мав за собою кілька років служби. Пішов я до 6. Полку Легкої Артилерії, комендантом був там полк. Обтулович, літня вже людина, під шістдесятку, завжди ходив з паличкою в руці. Для вояків добрий, хоч суворий у дисципліні. Заступником у нього був майор Кікаль, а командиром батареї мали сотника Стенуковського, високого, як драбина. Дуже доброї вдачі, любили його всі, чи поляки, чи українці, до всіх ставився без різниці і всіляко старався облегшити нам воєнну долю. Згинув він зараз першого дня на фронті, всі за ним сердечно жалували, а я подумав собі, скільки то собак залишилося між живими, а ось трапилася добра людина і від першої кулі впала.

Артилерію перенесли на постій недалеко міста Кіркук, де вже стояли відділи протитанкової артилерії і також зенітні гармати для протилітунської оборони. Передмістя Кіркуку від нас усього два кілометри, в самому місті не довелося побувати, ходили ми лише до кіна на скраю міста, де поставлено буду і зроблено з неї залю для війська. Ходив і я кілька разів до того кіна, давали самі пропагандивні фільми. Говорено, що в неділі відправляються в тій залі православні Богослуження, приїжджає туди православний священик з Єрусалиму, українець. Не мав я щастя побачитися з ним, довідався вже після всього, а крім того говорили, що поляки арештували його за агітацію і передали англійцям.

Місто Кіркук відоме з того, що через нього йдуть нафтопроводи аж до порту Гайфа над Середземним Морем. Увесь час пильнувало нафтопроводів військо, та й те не завжди помагало, траплялися час-

до-часу саботажі й ушкодження провідних рур. Приділяли їй поляків до варті, звичайно службу робили піхотні відділи, з яких найближче до нас стояв 14. батальйон, де віднайшовся мій односельчанин Голуб. Часу було доволі, а головню в неділю, і я не пропускав ні одної неділі, щоб не поїхати з відвідинами до українців по довкільних частинах.

В моїй батерії не було ані одного українця. Тільки один, Дмитро Куківець, родом з міста Рівного на Волині, говорив з мною по-українськи. З ним я досить заприятелювався і жив у дружніх відносинах аж до кінця війни, проте до сьогодні не можу з певністю сказати, поляк він був чи українець. Тоді вже всі стали відважніші, зокрема після нашого товариського з'їзду в горах. Бо їй що могли їм поляки зробити? Хіба те, що не допускали в підстаршинські ступні і давали тяжку службу. Не бракувало сварок і поляки напів зо злобою і напів з жалем говорили, що ми наїлися польського хліба й піднесли голови догори. На те в нас була відповідь, що тепер нема ні польського, ні українського хліба, всі їмо англійський або американський, а в краю ми їли свій, український, ще й поляки випасалися на ньому. Таких усних перепалок множилося щораз більше в міру того, як більше українців признавалося до своєї національності. Та й на тому звичайно кінчалося, не бачив я ані чув про бійки, не мали відваги поляки їх зачинати, мабуть лякалися англійців.

Найбільше мучила нас спека. Невиносні спеки не дозволяли довше стояти на варті, як пів години. Шатра вкопували ми глибоко в землю, чи пак найперше викопували ями до висоти грудей і зверху над ними розтягали шатра, щоб ішла прохолода

від землі. Надворі всі мусіли носити коркові шоломи для охорони перед соняшним ударом.

Дивне, звідки бралися там комарі. Дощів майже нема, кругом суха пустиня, самі піски й каміння, а комарі роями літають, прийде вечір — засікли б, якби не сітки, що їх ми носили на голові, щоб закрити лице. Може виводилися над річкою, а може залітали з подальших околиць, приваблені масою людей. Розносили вони малярію і хоч там усі мусіли переходити охоронні щеплення та й ліків проти малярії вже не бракувало, проте тисячі людей хворіли на неї і через те здорові були перетяжені службою, що її мусіли робити за себе і за хворих. Майже щодругу ніч припадала на мене варта, та це ще нічого, найбільше давалося взнаки викопувачня ровів на лятрини і на кухонні відпадки, а потім засипування їх піском. Чіплялася малярія і мене з Куківцем, брав мороз за спиною і лихоманка трясла підвечір. Прогнали ми її горілкою. Власне, горілки такої, як п'ють в Україні, нізвідки було дістати, бо в війську алькоголю не давали, щонайвище час-до-часу можна було дістати пиво. Зате в арабів купляли ми доморобну горілку, не знаю, з чого вони її виробляли, але міцна була, називалася «арак». Витрубили ми з Куківцем пляшку араку, запали в мертвецький сон, вранці — як рукою відняло.

Весь час в Іраку квартирували ми під шатрами, далеко від осель, тому не міг я добре придивитися арабам, їхньому життю і звичаям. Але й те, що бачив, вистачало, щоб пізнати, який це бідний нарід. Можливо, що в містах чи в більших оселях життя в них краще, а тут, в пустині, я навіть путньої хати не бачив. Щось таке, неначе ліп'янка, неначе

півкуля з глини, нема вікон, тільки двері, а часом невеликий отвір збоку, щоб впустити світла. Нема даху, стіни заокруглюються на верху і так не зна-ти, де зачинається стіна і де зачинається дах. Та й хат тих небагато, хіба поближче річки, або в го-рах. Скрізь на пустині живуть араби в шатрах, позшиваних з верет, дрантивих і полатаних. Все-редині звичайно нема ніякої підлоги, просто пісок, а в куті простелена мата, здається з висушеного пальмового листя, або з якогось очерету, і це їм за ліжко. Тільки церкви арабські — мечети вони в них називаються, — муровані з каміння, високо в небо стріляють з них тонкі вежі-мінарети і там їхній священник, мулла, щовечора накликає арабів до молитви пронизливим голосом.

В воєнний час видано заборону збиратися лю-дям у більші гурти. Хоч фронт звідти далеко, ти-сячі кілометрів, але край мабуть неспокійний і не дуже певно в ньому мусіли почуватися англійці. Ба-чив я раз, як араби сиділи півколом на піску і щось галайкали. Надійшли англійські військові по-ліцісти і почали їх періщити палицями по плечах по головах, куди попало. Ну, оце самостійна араб-ська держава Ірак, але навіть у підкореній Україні польський поліцист не зважився б так храбрувати, хіба що йшла б «пацифікація» цілими військовими чи поліційними відділами.

Воякам заборонено ходити до арабських сіл і взагалі наказано здалеку триматися від місцевого населення. Ходили чутки, що не один пропав, за-блукавшись між арабів. І не диво, нарід цей такий бідний, що для нього добрі черевики, не кажучи вже про зброю, велика спокуса, щоб зважитися на душогубство. Мав і я раз пригоду.

Часто їздили ми недалеко в гори на гостре стріляння з гармат. Звичайно попереджувано арабів, де й коли будуть стріляти, крім того завжди з лівого й правого крила ставлено варту, щоб не допускати цивільного населення на поле вправ. Одного разу поставлено мене на стійці забезпечувати ліве крило, разом ще з одним поляком, Пелішек називався. Наказ був — вартувати найменше вдвійку і не стояти за близько до себе. Пелішек ніколи в війську не служив, забрали його большевики на Сибір і звідти він рятувався, вступаючи до армії рекрутом. Оказалося, що взяв він свого автомата, а забув набої. От тобі й на! Зовсім, як у тій пісні співається, що вийшли жінці в поле жати та й забули серпи взяти. Кожен з нас, ідучи на варту, мав один магазинок з набоями в автоматі і другий в запасі. Мусів я йому віддати свій запасний і хоч були ми два, та слабо озброєні, як то кажуть — два пани, а одні штани.

Поблизу розкинулося якесь бідне село. Нужда, що не то й очима бачити, але й носом занюхати. Жінки роблять щось на городах, бігає купа напівголих і засмалених дітей, збиваючи пилюку. А чоловіки всі високі, кремезні й плечисті, в кожного ножака за поясом, якби підступив ближче — ча-ча по горлі і без пашпорту до неба! Пробували вони підходити до нас, щось руками розмахували й хотіли говорити, ні чорта я з того не розумів, відганяв і грозив, що буду стріляти.

Вже й сонце сідати зачало, стріли затихли. Вернулися всі до табору, а про нас видно забули. Як же ж нам почувати тут у горах, голодним, між людьми, що тільки й ждуть, щоб ножа в спину встромити?

Показую, що хочу купити їсти. Приносять щось, брудне, мухами обліплене, зараза звідти так і пашисть. Нічого взяти не можна, хіба яйця, але як до біса яйця називаються по-арабськи?

Беру круглий камінь у руки — не розуміють. З моїх рухів руками тільки сміються. Нарешті присідаю на піску, кудкудакаю, як курка, і витягаю з-під себе камінь, неначе зніс яйце. Аж тоді вони зрозуміли і швиденько зварили нам кільканадцять яєць. Годі було все з'їсти, не мавши хліба ні соли, з'їли ми по кілька, решту віддали дітям і це з'єднало нам прихильність жінок. Щось вони шварготіли до нас, хотіли мабуть чимсь угостити, та що з того, коли ми по-арабськи ані в зуб!

Тим часом у таборі завважили, що нас бракує, прислали авто і так розсталися ми з арабами, ледве що зав'язалася наша приязнь.

Пізнав я ще там інший нарід, що зовсім не чув досі про нього, курдів. Власне, по вигляді не дуже вони різнилися від арабів, та й ноша в них досить подібна, а мови я не розумів ні одноєї, ні другої, то й годі пізнати, хто з них курд, а хто араб. Араби жили нанизу, в пустині, а курди від сторони гір. Дуже спритний нарід курди і зручний до крадежі. Я далекий від того, щоб усіх їх робити злодіями й ображати цілий нарід, але виявляли вони диявольську зручність і винахідливість у крадежі. Потрапили підкрастися вночі до шатра і витягнути звідти геть усе до чиста, від штанів до черевик. Просто не було як устерегтися. Звичайно на варті вояк ходить сюди й туди на визначеному місці, ми ж мусіли стояти на місці, щоб голос власних кроків по піску не облегував курдам підкрадатися до шатер.

Потім спрактикували ми, що найкраще лягти непорушно притаївшись за купою піску, тоді й кроки легше почути і тїнь виразніше рисується на небі. А одного разу трапилася подія, що скінчилася великим сміхом. Стояв вартовий біля батареї і нагло побачив, що одна гармата сунеться по піску. Протер очі, сам собі не довіряючи, але ні, колеса обертаються, хоч поволі, а гармата викочується з ряду. Ні на кого кричати, ні в кого стріляти. Вистрілив він у повітря, зробився гармидер, приїхали вартові танкетки — і що побачили? Хтось з курдів підсунувся тихенько до гарматки і зачепив за неї лінву. До лінви запряг пару віслюків — не видно їх було за кучугурою піску — і нишком хотів відкотити гармату. Коли зробився алярм, курд утік, тільки нічим не зворушені віслюки стояли на місці, помахуючи довжелезними вухами. Навіщо здалася б йому гармата — Господь один знає, от мабуть не було нічого іншого потягнути, давай гармату!

А вже дуже ласі були вони на мішки з водою. Вода зберігалася в спеціальних брезентових непромакальних міхах з вузькою шийкою, що зав'язувалася мотузком. Їдучи на вправи, прив'язували ми ті міхи до вантажників перед холодільницями, там гін повітря прохолоджував їх під час їзди. Авта з гарматами та з обслугою їхали колонами у відступі 40-50 метрів одне від другого. Їхали досить швидко, звільняли незначно біг на закрутах і підгору. Отож просто незрозуміло, яким чином курди потрапляли то тут то там на повному бігу звудити пару міхів, ніхто того не бачив, аж приїхавши на місце завважували, що бракує міхів, Спочатку думали ми, чи не згубився часом міх по-

дорозі, прив'язували міцніше і перетятий ножем мотузок показував, що зробила це людська рука.

Минула весна, ставало щораз гарячіше. Власне, трудно пізнати на пустині, коли кінчається весна і починається літо. Пісок і камінь однаковий, як узимі, так і влітку. Хіба, що спеки більшають. Десь так з початком травня 1943 року покинули ми своє леговище в Іраку та переїхали до Палестини. Ніби то не далеко — та все ближче до фронту.

Їхали ми знову вантажними автами, через країну Трансйорданію. Нема там зовсім битих шляхів, от їде авто пустинею, куди йому ближче й вигідніше. Нашу трасу пізнати по тому, що зливали її ропою, щоб не збивати куряви з піску. Що кілька-десять кілометрів відпочинкові чи нічлігові пункти, так само, як по дорозі з Персії до Іраку. Тільки піску якось наче б менше, бувають околиці, що куди оком не глянеш — саме каміння. Море каміння червоною краски, розпечене від сонця, аж око болить дивитися. Згадав я, як тяжко працювали ми в каменоломах на Волині в першому році полону, а тут того каміння, хоч гать ним гати, скрізь готове лежить, тільки збирай і забирай, яке тобі ліпше довподоби. Колосальні брили нависали над дорогою, здавалося, от-от урветься така скеля і розчавить нас, як муравлів.

На границі Трансйорданії і Палестини стояли ми відпочинком цілу ніч. Дивився я на пустиню, така сама вона тут, як і під Багдадом. Так ось вона тут, Свята Земля, що по ній Христос ходив, лицарі хрестовими походами на закутих у залізо конях герцювали, паломники з України і з цілого світу мандрували... Колись може була це квітуча країна, «медом і молоком текуча», як пишеться в Біблії,

а тепер тільки піски й каміння... І чи думалося коли, що я, Михайло Козій з Богданівки в Україні ступатиму тими самими дорогами, де стільки тисяч літ історії перекотилося, де Мойсей списував свої скрижалі під голос Божий з горючого куща, де Самсон филистимів осячаю щочкою побив, Соломон премудрі суди чинив і Давид славу Божу псалмами співав... А тепер хіба шакали завиють уночі, аж холод по спині пробіжить...

XX

У СВЯТІЙ ЗЕМЛІ

Прогулька до Єрусалиму. — Другий товариський з'їзд у Тель-Авів. — Шукаємо зв'язку з англійським командуванням. — Нема для українців місця в світі. — Втопили горе у вині. — Дезерція з війська. — Справа капраля Івана Ковальського і товаришів. — Большевицькі шпиги в Палестині. — На вправах гірської артилерії в Сирії. — Переїжджаємо до Єгипту. — Шляхом св. Йосипа з Назарету. — В складі VIII Бритійської Армії. — Поляки нас ставлять за приклад. — Між американськими літунами. — Виїздимо до Італії з Порт Саїд.

Завезли нас до Палестини і скинули на пустині. Розбили ми табір, як звичайно, оддалік від людей, найближче від нас місто називалося Газа. Ніякого будинку, за винятком якоїсь величезної буди, де містився кооперативний магазин. Табір наш стояв здовж битого шляху, кудюю весь час ішов рух військових частин, щораз переїжджали то англійці, то поляки. Ніяких вправ ми не робили, відпочивали і приготувлялися до справжньої війни, тому й часу було доволі, можна поїхати або над море — до Гайфи чи до Тель-Авів — або до Єрусалиму.

Надзвичайно цікавий я був на Єрусалим і тільки зорганізувалася перша прогулька туди, я зараз до неї прилучився. Хто уявляє собі Єрусалим на підставі образків з Біблії, того стрінуло б тут розчарування. Місто нічим незамітне, брудне, трудно повірити, що це той Єрусалим зо Святого Письма, прославлений пророками. Потім я ще один раз поїхав самий і заплатив вісім фунтів одному православному священикові, щоб обводив мене по всіх історичних місцях. Оглянули ми церкви, показував мені Оливну Гору і Голгофту, де розп'яли Христа. За дві тисячі літ багато історій і дивних легенд витворилося довкола тих місць, дещо спам'ятав я з того, що розказував мені провідник, та не знаю, чи варто це тут переповідати.

Вже не було сумніву, що з кожним днем наближається хвиля виїзду на фронт. В нас досі ніякого контакту з українським світом і в тій ситуації хтось піддав гадку, чи не пошукати нам дороги до англійців або американців, щоб вилучили нас з польського війська в самостійну бойову одиницю під альянтською командою, або хай уже і в польській армії, але окремо, у виключно українських частинах. Ані з ким порадитися, ані де зібратися, пустиня рівна, як долоня, якщо мали б ми зібратися на якісь наради, необхідно це зробити поза табором.

Так прийшло до другого нашого з'їзду в місті Тель-Авів. Не скажу вже, хто його організував, я говорив про те з товаришами Андрієм Пшиком, Миколою Залуцьким та Іваном Плоскодняком, інші контактувалися з другими, а найбільшу роль в тому відіграв Петро Шавель. Він володів уже можливо англійською мовою, вчився весь час і чи-

тав англійські газети, що друкувалися в Палестині, і там вичитав що в Тель-Авів є готель «Атлантик», призначений тільки для війська. Цей готель вибрали ми, як місце з'їзду, і туди скликали представників від різних частин, як перед тим у горах в Іраку. Кожен мав або постаратися про регулярну відпустку на той час, або взяти собі вільні три дні, що було зовсім легко. Там же над морем відведено якусь оселю для слабосилих і виснажених, щоб приходили до здоров'я, купаючися в морі, дехто міг поїхати туди за лікарською посвідкою.

Прийшов «великий день» і з'їхалося понад дві сотні делегатів, хто на відпустку, хто до оселі над морем, а хто просто без ніякого дозволу. Кімнати в готелі дістали без труда, управителем готелю був якийсь польський капітан, його щоправда дивувало, звідки нараз стільки вояків приїхало до Тель-Авів, але кімнати дав і ми вигідно заквартирувалися там по двох-трьох. Зараз першої ночі мав я авантюру з капітаном, з яким ділив кімнату, він привів собі польку, а це строго забороняв регулямін. На стінах висіла острогога, що за це грозить найперше деградація, а потім тюрма. Коли цей капітан, давши собі перед тим на похмілля, почав грубо ставитися до мене, я скинув пояс і прогнав обое крізь вікно. Міг це зробити безкарно, капітан мовчав зо страху, а я з великою приємністю скористав з рідкої нагоди, коли простий вояк може піднести руку на капітана.

В готелі не було такої великої зали, де всі ми могли б зібратися, і ми мусіли нараджуватися меншими гуртками в кімнатах, по кільканадцять осіб. Вирішено конче пошукати зв'язку з якоюсь вищою англійською командою і представити там наші ба-

жання відсепарувати українців від поляків. Потім обрали делегацію з Петра Шавеля і мене і ми вийшли в місто шукати команди. Шавель мав у Тель-Авів знайому жидівку, що з нею ходив до школи перед війною, якось дістав її адресу і переписувався з нею через польову пошту. Ми були певні, що вона, як місцева, допоможе нам знайти якесь вище англійське командування, найняли таксівку і поїхали до її мешкання. На наше нещастя оказалось, що якраз недавно перенеслася вона на інше місце і ніхто з сусідів не знав її нової адреси. Не лишилося нам нічого іншого, як їздити таксівкою по місті і шукати якогось вищого англійського старшини, принаймні полковника. Нема, самі вояки й підстаршини, щоб тобі сотник бодай на лік! Наїздившись так довго, зловили ми якогось молодого поручника коло будинку, де квартирував невеликий англійський відділ. Стали ми йому товкмачити — себто говорив Шавель, а я неначе був за свідка — хто ми і чого хочемо. Англієць не дуже багато знав про українців, але щось чув, і чомно та уважно вислухав усього, що ми говорили. Розчовпавши, що і як, сказав, що нічого в тій справі не можна буде зробити. Ми громадяни польської держави, з якою Англія в союзі, належимо до союзної армії, що має власну команду, нікому туди не вільно втручатися і ніхто того не схотів би робити. І не радив нам з тим далі ходити, можемо натрапити на когось, що наварив би нам доброго пива. Зрештою, коли ми не можемо мати власної команди, бо нема в нас офіцерів, чи ж не все одно під якою командою бити спільного ворога? А скінчиться війна, буде більше часу й можливості думати про такі справи.

З порожніми руками вернулися ми до товаришів, що нетерпляче ждали нас в готелі. Коли почули, що для нас, як українців, нема окремого місця на світі, що в чужих уніформах і за чужу справу віддавати маємо своє життя, такий нас жаль узяв, що на шкamatтя порізали б кожного поляка, що впав би під руки. Вийшли ми з готелю гуртом, як були всі зібрані, зайшли до якогось величезного ресторану над морем і там постановили залити своє горе. Ресторан був тільки для війська. У залі стояли довжелезні столи, була вона майже пуста, на задньому пляні сиділо кільканадцять польських підхорунжих з дівчатами. Хлопці влилися в залю, загула українська мова, підхорунжі заворошилися, але й налякалися, втекли задніми дверима. Якби котрий з них слово писнув — зім'яли б їх на хамуз. Хтось затягнув пісню «Розвивайся, ой ти старий дубе», всі це підхопили і понеслася вона могутнім голосом над морем. Здивовані прохожі приставали і прислухувалися, що це за люди і яка це мова. Поплила пісня одна, друга, третя, виливалося в них горе людей, що за сімома горами і за сімома морями від рідного краю, без надії в серці і без ясного променя в душі вибиралися в бій за чужу справу і топили в вині лукаву свою долю...

Скоро після того почалися втечі з війська. Незручно втікати в Палестині, країна невелика, нема де подітися, ніде скритися, тяжко знайти працю. Кілька українців утекли зараз після того, як відбувся з'їзд у Тель-Авів, між ними капраль Іван Ковальський, студент Микола Олешкевич та ще два, не пам'ятаю назвищ. Недовго побували на волі, зловила їх англійська польова жандармерія і передала полякам. Військовий суд засудив їх на три ро-

ки тюрми, кару відбували вони у в'язниці Сіон коло Єрусалиму. Розправа ішла таємно, ніхто не мав доступу на судову залю, але самі поляки розказували потім, що хлопці трималися на суді, відмовляли суддям права їх судити. В тій тюрмі сиділо багато українців, може хтось з них ще живе десь у світі й відгукнеться, згадає про долю своїх товаришів. Над деякими з них поляки тяжко знущалися, а одного, Мороза, замордували серед побоїв і сказали, що він сам повісився, достоту така сама історія, як колись з Ольгою Басараб у львівських Бригідках. Після півтора року перебування в тюрмі звільнили їх і перевезли до Єгипту. Що сталося з ними далі, не знаю, може вислали на фронт, а може призначили до іншого зайняття, наприклад Олешкевича, з якого добрий був музика, взяли до військової оркестри.

Ледве чи вдалося кому втекти з Палестини і скритися перед військовою поліцією. До того конче потрібно помочі від населення, а в кого мали їх шукати українці? В арабів, що нас не знали, чи в жидів, що нам не співчували? Крім того весь край пронизали большевицькі шпиги й агенти. Багато їх я зустрічав у своїх прогулячках по містах, підступали вони до вояків на вулицях і вдавалися в розмови. Лихий їх знає, що вони там робили, спочатку нічого ми не підозрівали, брали за жидів з Росії. Не без того, щоб не мали вони своїх симпатиків серед місцевих людей, говорено навіть, що дехто з православних священників у Єрусалимі стоїть на їхніх послугах. Один такий православний священник-москаль видав англійцям групу Івана Ковальського. І мене намовляв утікати, обіцяв під-

шукати мешкання й роботу, щоб не знайшла військова поліція.

Між поляками й жидами ніяк не могло дійти до доброго співжиття, помимо того, що поляки воювали проти Гітлера, смертельного ворога жидівства. Раз трапився такий випадок. Верталася нас група вояків автобусом з прогульки до Єрусалиму. А був такий звичай на Сході, що коли входив вояк до автобуса, цивільні вставали і робили йому місце сидати. Наш автобус повнісінький, з тяжкою бідою ми влізли до середини, не то сидіти, але й стояти нема де. Сидить повно жидів. Англійцям завжди робили вони місце, тепер же ж нікому не приходить до голови вставати. Зачали ми між собою розмову на ту тему, жиди розуміли по польськи і брали нас на глум, що тут не Польща, де можна було поневіряти жидами, тут Палестина, жиди в себе вдома і мають своє право. Отак слово до слова, щораз гостріше і прийшло до бійки. Було нас шість, п'ять поляків і я українець. Цілком не кололи мене жидівські чванькуваті завваги, нехай поляки псують собі тим кров, проте, коли пішли в рух п'ястуки, мусів і я боронити себе та й не годилося лишати товаришів у пригоді. Періщили вони жидів уздовж і впоперек, шофер затримав автобус і втік, поляки побили вікна, викинули жидів, автобус вивернули в рів. Зараз недалечко ішов другий шлях, підбігли ми до нього і всіли до автобуса в протилежному напрямі.

В місяці серпні 1943 року вислано мене на вправи гірської артилерії в Сирії. З кожного дивізіону їхало по кілька. Квартирували ми недалеко міста Тріполі в шатрах на полі. В околиці жили французькі колоністи, що дуже нас гарно прийняли і

помагали, як могли. На прохання їхнього мера наш командир зняв нічну варту біля магазинів, мер загварантував, що нічого не пропаде і що місто за те відповідає, шкода томити вояків нічними вартами. Зараз першого дня, коли вернулися ми з вправ, завважили, що хтось ходив по шатрах і заглядав до наших речей. Оказалося, що з міста прислали жінок забрати брудне білля й випрати. На другий день принесено кожному все чистеньке й вигладжене, ще й кошик з вином і з горілкою лишили в кожному шатрі. Для вояка в далекому краю дуже приємно, коли дбають так про нього, заступає це йому тепло рідної хати, тому тим радніше заплатили жінкам за їхню роботу і за дарунки. Запрошували нас погуляти по місті, шофери таксівок возили нас, хто куди хотів, усіма способами старалися показати свою гостинність, ще й сьогодні мило це згадати.

В часі наших вправ підійшли ми під якусь висоценну гору. На стрімкій скелі, приліплений, як ластів'яче гніздо, побудований монастир. Високо — аж лячно глянути. Доріжка туди йшла вузьенькою серпентиною, круто п'ялася вгору, не кожний міг вилізти, діставали заворот голови. Яка тридцятка таки вилізла, і я між ними, з цікавості. Монастир порожній, давно опущений, старий-старезний, побудовано його десь ще перед хрестоносними походами. В середині чисто, видно, що хтось про нього дбає, на стінах таблиці, там підписуються туристи. Кладу і я свій підпис — одинікий українець — може українські літери на стіні зацікавлять когось і подумає він про Україну.

По трьох місяцях закінчили ми свій перевишкіл на гірських вправах. Не верталися вже до Палес-

тини, в міжчасі польське військо виїхало до Єгипту. Швидко промчали ми вантажними автами і заїхали на єгипетську землю недалеко міста Ізмаїлії, три дні після нашого Різдва. Перед двома тисячами літ цією самою дорогою тікав Йосип з Назарету зо Святою Родиною перед лютим Іродом. Прокотилися віки над тією землею, і не злічив би, скільки різного вояцтва промаршувало туди в обидва боки, а тепер ось і я, Михайло Козій з України, тими самими шляхами мандрую. І дивно, і радісно, і сумно. Бо не як богомільний паломник до Святої Землі знайшовся я тут. Десь записано в книзі життя, що далекий мій шлях повороту в Україну буде проходити через ті святі місця і розказуватиму колись про них у своєму селі, як наші прапрадіди, що пішки ходили до Єрусалиму засвітити лямпу перед гробом Господнім...

Стали ми табором коло Ізмаїлії, як далеко оком глянути — всюди військо, англійці, індійці, поляки, навіть чорномазі. Тут було давніше місце вишколу, тепер зробили з того збірний перехідний пункт перед транспортом на фронт до Європи.

Польський корпус увійшов у склад VIII Бритійської Армії під командуванням генерала Монтгомері. Нічим це не позначилося на нашому житті, хіба що поляки під натиском англійців поступилися трохи в релігійних справах. Був такий наказ, щоб кожному віровизнанню дати можливість заспокоювати свої релігійні потреби і під тим впливом поляки дозволили українцям греко-католикам окремо відсвяткувати своє Різдво. Я приїхав, коли вже було по всьому, але розказували мені хлопці, що свята пройшли величаво. Відпущено для них величезні бляшані гангари, хлопці назносили туди

столів і лавок, прибрали і прикрасили, як могли, заставили столи їжею й напитками — всього вдосталь можна було купити в місті. З'їли гуртом святу вечерю, відмовили молитви на голос і колядували хором, що аж гомін котився по пустині. Все пройшло дуже гарно й культурно, ніхто не впився і не счинив веремії. Поляки вислали туди своїх розвідчиків, гадаючи, що при чарці розв'яжуться хлопцям язики, може довідаються чогось, та з чим прийшли, з тим і пішли.

На другий день деякі офіцери зробили збірку своїх вояків у час нашої неприсутности — бо українці знову пішли до гангару — і ставили їм нас за приклад.

- Дивіться на них, — говорили, — самі вони тут, нема ані одного українського офіцера між ними, а як дружать вони з собою, як тримаються свого обряду і своєї національності. Ні одного рапорту не було за п'ятику або за бійку, спокійно і поважно провели свої свята, за приклад їх цілій армії можна поставити.

Ціляло це в тих поляків, що позаливали собі голови горілкою на латинські свята, а потім з ножами кидалися на сторожу, мусіли замкнути їх до Іванової хати на прохолоду.

Досить близько стояла якась американська літунська частина. За короткий час був я там, щоб увійти в контакт з американцями, товариші мені розказували, що є між ними українці. Одного навіть намовляли, щоб утекти від поляків, постараться його перепачкувати до Америки, там потрібно рук до праці, батько його має ферму, прийме його з одвертими раменами. Хто його знає, скільки в тому правди, щось не дуже хотілося ме-

ні вірити, щоб такий далекий світ помимо військової контролю можна когось перевезти до Америки, але хлопці божилися, що це правда.

В Ізмаїлії простояли ми кілька днів, звідти виїхали до пристані в Порт Саїд і там мали вантажитися в дорогу до Італії.

XXI

НА ФРОНТ

Через Середземне Море. — Випадок під Кретою. — Причалюємо до Таранто. — Частинами на фронт. — П'ята Дивізія Кресова або Кресов'яки або Армія Тимошенка. — Бойовий хрест під Монте Мароно. — «Пееска» і плутоновий Маєвські. — Сусідство з Італійцями. — Офенсива на італійському відтинку. — На відпочинок до Прато.

Десятого лютого сіли ми на кораблі, по п'ять-шість тисяч на одне судно. Війська було тьмятменна і вантаження тривало повних три дні. Переважно сама піхота, тут і там артилерія, часом танки. Ні на одному кораблі не було самих поляків або самих англійців, все їхало вперемішку, якась була в тому політика, а яка — не знаю. В тому замішанні я забув подивитися, як називається мій корабель, що на ньому переплив я Середземне Море.

Всіх загнали в трюм, нікому не дозволено виходити на поклад. Кожен мав з собою свою зброю, крім того дістав корковий мішок на плечі на випадок, якби тонув корабель. Мені пощастило лишитися наверху, при обслузі гармати. На кожному кораблі розставлено по шіснадцять різного калі-

бру гармат, — з того вісім зеніток, — для оборони перед літаками, підводними човнами і для звичайного морського бою. Мені припало місце на самому заді при найважчій гарматі. Обслуга її складалася з восьми людей, по двох з кожної нації, з польського війська, крім мене, був ще плутоновий Сцеглінські з Лодзі. Дуже я тим був задоволений, страшенно не хотілося лізти в величезне брюхо корабля, здавалося, що це перший крок у могилу. А тут — як не як — і повітря не бракує, і оком по морі погуляти можна, все ліпше якось.

Випливши з порту, дали ми по кілька пострілів з тяжких гармат, щоб військо в трюмах привикло до гуку. Вийшло це несподівано і коли нагло дався чути великий гук з усіх сторін, постала паніка, з середини почулися крики «Єзус, Марія!» Гадали, що вже йде морський бій.

А коли виплили ми на повне море, очам представився чудовий вид. Неначе ціле місто з'явилося на воді — понад пів сотні кораблів-транспортників, крім того спереду, з-заду і по боках охорона воєнної фльоти, між нею великий літаконос, бачив я, як піднімалися з нього літаки і назад сідали. Говорено, що є там польський корабель «Стефан Батори» і ще один. Я їх не бачив, куди б не глянути — тільки англійські прапори.

Іхали ми поволі й довго, в деяких місцях викрутасами, щоб виминути заміновані води. Найбільш небезпечне місце чекало нас між Кретою й африканським побережжям. Перед тим простояли ми якийсь час на морі, щоб проплисти під заслоною ночі, бо на Креті все ще сиділи німці, мали там свою базу підводних човнів і літунські майдани. Проїхали щасливо, тільки один випадок трапився

— погашено всі світла і в темряві наїхали на себе два кораблі. Настав переполох і в тій метушні загинуло кілька вояків, утопилися в морі. Корабель швидко підреперували, позатикали діри і він разом з усіма іншими доплив до Італії.

Ціла фльота причалила до берега в Таранто на півдні Італії. Мусіли там іти страшні бої — пристань геть зруйнована, величезні цементові споруди, розшарпані гирла кольосальних, вмурованих у землю гармат свідчили про недавні жахіття. Правдоподібно американські літаки ґрунтовно зробили тут свою роботу, а решту понищили німці при відступі. Сонце ясно світило на погідному небі, в порті і в місті незвичайний рух, проте цей образ воєнного знищення неначе плахту смутку на всіх накинув, це перший раз побачили ми, які наслідки лишає по собі ця жорстока війна.

Артилерію вивели за місто, там розташували під голим небом і так було продовж цілої італійської кампанії — ніколи в місті, завжди на полі. За календарем рахувалася ще зима, але в тих околицях тепло і ми спали під шатрами, одне шатро на вояка, кожен носив його зо своїм вирядом ще з часів арабської пустині.

Ось так перемандрувавши азійські степи й африканську піщану пустиню, знову поставив я ногу на європейському ґрунті. Ніби ближче додому, та як же ж ще далеко, тисячі кілометрів віддалі і воєнний фронт!

На постою не ганяли нами, продовжували легкий вишкіл, щоб вояк не застоявся, як кінь у стайні, і щодня заливали нам голови пропагандою. Досить лишалося часу, щоб розглядатися по околиці, вона нецікава, країна там сумна, нема великих дерев,

самі карликуваті, ні то дерево, ні то кущ, низькі оливні гайки. І поля не такі як в Україні, де око має куди розігнатися, доки не спічне на небосклоні, де земля з небом збігається. Ниви вузькі, як грядки в городі, відділені від себе високими межами з каміння.

На фронт відправляли не всіх нараз, частинами, щоб звикли до воєнного танцю і перейшли вогневе хрищення. Я поїхав аж у березні. Мій полк називався «Шостий Львівський Полк Легкої Артилерії», належав я до першої батареї в першому дивізіоні і стояв при обслузі першої гармати. До кожної гармати призначений один вантажник, на переді сидить шофер, по боках на лавках обслуга, посередині скриньки зо стріливом: тридцять сім скриньок, в тому вісім з димними й чотири з протитанковими стрільнями, яких, до речі, за весь час кампанії ні разу не було потреби вживати. Окремо належали туди дві причепки з шухлядками, в кожній по вісім стрілен. Все те — резерва на випадок, якби не вдалося підвезти начас амуніції. Проїхала вона з нами до кінця війни і ні разу ми з неї не користали. Амуніцію підвозили нам автами, звичайно жінки, що показалися справними й відважними шоферами, під артилерійськими становищами перебирав її хтось з обслуги і підкочував під саму батарею.

На лівому рамені носили ми відзнаку нашого полку — білого левики на червоно-синьому полі, облямованому синьою краскою. Лев — герб міста Львова, а ми — полк «львівської» артилерії. Ввесь час поляки не говорили інакше про Львів, як про своє польське місто і твердо переконані були про

те, що після війни Західня Україна разом з Львовом знову припаде Польщі.

Відзнакою для цілої П'ятої Дивізії був темно-жовтий бик. Під сподом нашитий наш левик. Носили ми їх довго, доки не показалося, що таку саму відзнаку, тільки в національних українських красках, і теж на лівому рамені, носять українці з Дивізії «Галичина». Їх побачено перший раз незадовго до кінця війни в таборах полонених і тоді спеціальним наказом доручили зняти левики з рамени, замість того дали по два левики на комірі.

Ідучи на фронт, зустрічали ми польські частини, що вже тут були давніше, не з нашого Другого Корпусу. Дивилися вони на нас згорда, як уже заправлені в боях ветерани, а ми ще й пороху воєнного не нюхали. Причепили нам згірду назву «армія Тимошенка», натякаючи на те, що в нашій П'ятій Дивізії було дуже багато українців і білорусів, а також тому, що прийшли ми сюди з СРСР в той час як вони формувалися на європейському континенті, чи десь в Англії. Офіційно наша дивізія носила назву «П'ята Дивізія Кресова», в скороченні «Кресов'яки» і так знали нас у цілій армії. Більшість у ній -- старі вишколені вояки ще з-перед 1939 року, вона дуже скоро визначилася в боях і здобула собі респект. Не мали вже відваги прозивати її «армією Тимошенка», навіть заборонено це військовим наказом.

Найперше заїхали ми під Монте Мароно, не пригадую вже, чи гора так називалася, чи містечко. Під горою стояла французька артилерійська частина з Марокко і ми прийшли їй на зміну. Доїзд на становища невідгідний, треба їхати півколом майже попри бойову лінію німецької піхоти, годі

дістатися туди іншим шляхом і ми мусіли ждати, доки не западе ніч. Мароканці — хлопці веселі і виглядали на добрих вояків. Тішилися, що відходять на тили — котрий вояк не радів би? — амуніції з собою не брали, перед від'їздом усю вистріляли на німців.

Становища наші під самою горою. Гармати, т.зв. пів-гавбиці, б'ють стрімко вгору, щоб гранати падали зараз же за горою, де вже йшли німецькі стрілецькі рови. З одного боку гори — місто, Сан Біяджіо, з того боку мали ми за сусідів другий дивізіон нашого полку, далше за ним знову якісь польські частини, а з правого боку — італійська артилерія, з-заду за становищами своєї піхоти.

Не встигли ми розташуватися добре в залишених нам по мароканцях землянках і півнаметах,*) а вже казали нам відкрити вогонь. Цілу ніч ішла густа пальба, стріляли ми та й німець не давав на себе ждати. І так кожної ночі — вночі стріляли, а вдень відпочивали. За дня нас виручали літаки, що скидали бомби на німецькі становища, а вночі німці мали спокій від літаків — давай бити по нас! Траплялися й спокійніші ночі, тоді пускали ми постріли щоп'ятнадцять хвилин, щоб денервувати ворога.

Не можу сказати, щоб не було страху на фронті, одначе і я та й інші лякалися менше, як можна було сподіватися. Воно, щоправда, зовсім інша справа гостре стріляння на вправах, а йнакше — в обличчі ворога. Все ж таки ми дуже швидко привикли до денервуючого гудіння пролітаючих гармат-

---

*) Шатро, причіплене з одного боку до земляної стіни, або до скелі.

ніх стрілен і до розриву гранат та й не дуже ховалися, от прикучнув, де хто міг, і так переждав лихо. Можливо, що вирвавшись чортові з зубів і перейшовши пекло большевицьких таборів, не так уже гостро реагували ми на небезпеку, а можливо теж заспокійливо впливало те, що за три тижні першого перебування на фронті не було в нашому дивізіоні вбитих ані ранених. Лише командир дивізіону, капітан Степуковскі, згинув зараз таки першої ночі, необережно висунувшись з обсерваційного пункту.

Одного разу привели нам жінку на фронт, «песку». Мовляв, на фронті так безпечно, що й жінки можуть ходити. Дівчина поставна і гарної вроди, кожен вояк ласо споглядав на неї і тоді трапилася пригода. Плютонувий Маєвскі з другої гармати аж рота роззявив, задивившись на дівчину, занизько наставив свою гавбицю й пустив постріл майже на власні наші становища. Ще раз чи два приходили до нас жінки, а потім це заборонили, бо завжди трапився якийсь випадок і казали, що «баба нещастя приносить».

Менше щасливо пішло в другому дивізіоні. Його командир скликав своїх людей на збірку і щось до них промовляв — зовсім, як у касарні, або на площі вправ. Підглянув це німець і пустив гранату в саму середину, були вбиті й ранені. Відтоді не вільно було ставати гуртами більшими, як по три-п'ять чоловік.

З італійцями жили ми, як добрі сусіди. Вони мали вже за собою воєнну практику, перебули кілька літ війни, знаменито крилися перед вогнем, втрати в них дуже малі, хоч німець здорово по них пражив. Стояли вони близько, яких триста

метрів від останньої нашої гармати. Лякливий на- рід, що й казати, кожен стріл заганяв їм душу в п'яти, але добрі й веселі товариші. Десь у той час припадав латинський Великдень і ми справляли з ними спільні свята. Їсти в нас не бракує, а в іта- лійців обмаль, відживляли їх скупю. Зате вина в них, хоч розливай, а не стане — на авто та й при- везуть звідкись з подальших сіл, їм це легко, вони в своїй країні. Одна біда з ними, що вони, як то в нас казали, «за грейцар випив, а за шістку п'яний». Дві три чарки хильнули і вже памороки в голо- ву зайшли, давай співати, обніматися й цілуватися, дехто й у землю носом заповор.

Зараз після того німці почали офенсиву на іта- лійському відтинку і після сильного артилерійсь- кого підготовчого вогню рушили в наступ. Пішла чутка, що під прикриттям танків прорвалися вони крізь італійські піхотні позиції і підсувалися вже під гармати. Спрямовано туди вогонь усієї нашої артилерії. Господи, це був вогонь! Безперобійно, граната за гранатою, здавалося, що аж гирла в гарматах розриваються. Не диво, що стримали на- ступ, бо крізь таку вогняну запову хіба й миша не просунулася б.

Після трьох тижнів відвели нас до тилу, не так на відпочинок, як більш тому, щоб привести до ладу гармати й почистити їх. Італійці сердечно прощалися з нами. Дивний це нарід — співає при всякій нагоді. Не раз ні з цього ні з того, серед розмови або при їжі, відчуває потребу прочисти- ти собі горло піснею. Не було кінця обніманням і цілуванням, та й тільки всього, бо ні ми їхньої, ні вони нашої мови не розуміли, порозумівалися ми руками.

На наше місце прийшли англійці, а ми відійшли в район Прато, кільканадцять кілометрів позаду. Стояли там десять днів, з чого майже повні перші три доби проспали, щоб надолужити неспані ночі на позиціях. А потім почистили гармати і ввесь свій артилерійський виряд, ждали, що далі. Стояли ми на якійсь відлюдній фермі, можна було вийти в село та й до міста на авті присістися. Завелися там у нас знайомства з італійськими сеньйорітами, бо воно, звісне діло, що вартий вояк, що дівчини собі не знайде. Ніяких уже вправ ми не робили, досить було тих трьох тижнів під горою.

МОНТЕ КАССІНО

Вибираємо наші становища під горою. — Підготова до офенсиви. — Розбило мою гармату. — Присипаний землею від гранати. — Святоіванські черв'ячки. — Перша офенсива. — Величезні втрати. — Німецька пропаганда. — Хто винен? Авже ж, що українці! — Хмари над головою. — Знищення другої батареї. — Цільні німецькі нальоти. — Довіз харчів мулами. — Димні заслони над піхотою. — Пекло другої офенсиви. — Кривавий рукопашний бій. Українець Михайло Паньковець здобув перший бункер. — Німецькі сховки під монастирем. — Оглядаємо побойовище. — Прочищення околиці. — Американці хочуть відтягнути польське військо. — Відпочинок у Колле Самніта і Казальбордіно.

Двадцять четвертого квітня вирушили ми знову на фронт. Під'їхали кільканадцять кілометрів до першої бойової лінії і там стали. Покищо наперед пішов один офіцер, узявши мене ще з одним гармашем і телефоністом. Нашим завданням було оглянути відтинок, де мав стояти наш дивізіон, вибрати становище для гармат і приготувати все,

що потрібне, щоб батареї заїхали вже на готове місце.

На призначеному для нас відтинку було тоді ще доволі спокійно. Тільки час до часу то шрапнель лопнув над головою, то граната зарилася в землю, а зрештою німець стріляв по боках, мабуть бачив зо своїх обсерваційних пунктів, що тут порожньо. Німець розтягнув свої позиції на узгір'ях і звідти бачив усе, як на шахівниці. Десь перед нами скривалася піхота в стрілецьких ровах, потім ішов глибокий яр і зараз за ним мусіли ми знайти місце для себе. Були вже готові викопані ями на гармати, та наш офіцер, розглянувшись, чомусь наказав копати нові, трохи позаду. І добре зробив, як пізніше показалося.

Вдень неможлива ніяка робота, все видно німцєві, от ми й спали вдень, наскільки це було можливе серед гуку гармат і відгомону недалеких боїв, а вночі підготовляли становища для гармат. Земля там перемішана з камінням, часом скелистий ґрунт підходив зовсім близько під поверхню, лопатою не багато вдієш. Помучилися ми так дві ночі й бачимо, що заки вкопаємо нашу батарею, може й війна скінчиться, тоді змінили тактику: розп'яли охоронну сітку над землею, копали вдень, а вночі спали, як було можна. Сітки в нас були різного кольору, як до терену: зеленаві, жовтяві, сіро-землисті, добре закривали і від літаків, і від артилерійської обсервації. Підкинули нам на допомогу до роботи по три вояки на кожную гармату і тепер ми справлялися швиденько — до трьох днів упоралися. Вночі тихенько підкотили гармати, щоб було без зайвого галасу, заточили в приготовані становища, з боків обложили мішками

з піском і з землею, потім ще ями на амуніцію і і земляні сховища для обслуги. Знову три дні минуло — аж тоді наша частина готова була до акції. Все те діялося або під заслоною ночі, або під сітками, якщо вдень, німець нічого не бачив і не перешкоджав нам вогнем.

Не скоріше, як за тиждень, наші нововкопані батареї включилися в обстріл німецьких позицій. Перша зачала моя гармата — два-три постріли і шубовсть до сховка! Знову пошлемо кілька пострілів і знову гайда в землянку! Бо німець бив дуже цільно й акуратно, небезпечно довше підряд стріляти з одного місця, напевно вимацає.

Серед такої перестрілки збігав час в очікуванні генеральної офенсиви. Десь уже не за горами вона, бо ж годі так стояти в невивідних позиціях, нараженим на нищівний вогонь німецьких гармат з гір довкола Монте Кассіно. Поки йшла ця стрілянина, от так, щоб та слава не пропала, використовувався час на підвоження амуніції. Коло кожної гармати викопано ями, переділені від себе земляною стіною, щоб, коли впаде вороже стрільно, не все знищило відразу. Це підручна амуніція, головний же запас для цілої батареї стояв позаду. Щоразу підбирали ми звідти скільки потрібно під руку, на те місце підвожено все нову й нову і вже з того було видно, що стоїть перед нами величезний бій.

Складали ми стрільна звичайно верствами поміж двома вкопаними палями, окремо шрапнелі, окремо гранати розривні, окремо димні. Цих останніх потрібно для охорони піхотних позицій внизу. Вся долина безнастанно вкрита туманами диму, інакше німець згори висік би всіх до ноги. І ми час до

часу мусіли пускати димні гранати, коли не вистачало спеціально вживаних для тієї мети димних свічок. Розривалися вони около сто п'ятдесят метрів над землею і вкривали терен густою мрякою диму. Крім того багато праці забирала регуляція запальників при гранатах. Як правило, вживалися гранати, що експльодували відразу при ударі, потім потрібно було регулювати так, щоб вибухали аж після того, як зариються в землю. Робота ця ніби безпечніша, бо трохи з-заду за гарматними становищами, але ризик немалий: працювати треба наверху, без прикриття, і коли б так гепнула ворожа граната, до страшного суду не позбрав би кісток. Військовий регулямін наказував, що регулювати запальники в гранатах можна тільки від капраля, або як це в польській артилерії називалося «бомбардієра», вгору. Я ж був простим вояком, «каноніром», і мимо того часто посилали мене до тієї роботи, лякалися висувати голову з сховища, виручалися вояками. Страх велике діло, заставляє забувати й регулямін.

На п'ятий день німецька граната поцілила простісінько в мою гармату. Того дня пальба йшла густіша, як звичайно. Над самими головами розірвалося нам кілька шрапнелів, гук ми чули, та не могли знати, чи це якраз над нами. Тут заревів радієвий голосник: *)

— Негайно до сховку!

Це капітан Тутай з обсерваційного пункту завважив, що німець вимацує нашу гармату. Одним

---

*) До кожної гармати йшов телефон, а крім того, тому що серед гуку вибухів не все чути голос у телефоні, долучений був гучномовець.

скоком ми до землянки і ще добре не прикучнули, як почувся громобійний гук, аж повітря розколихалося.

Біля мене приліг Куківець.

— Ого, — кажу, — щось так, якби по нашій гарматі.

— Дав би Бог, — говорить Куківець, — може мали б відпочинок кілька годин.

Удар справді по гарматі, геть її покрутив і шарпав, порозсував мішки з землею і поробив у них дір завгрубшки доброго п'ястука. Дві секунди скоріше — амінь по мені!

Надії на відпочинок не здійснилися. Зараз перекинули нас до помочі при інших гарматах, а вночі викотили поторощену й заложили запасову.

Тепер стрілянина не вгавала ні вдень, ні вночі, раз рідше, то знову густіше, без перебою. Недалеко від батареї, яких може сто метрів, ішла крута доріжка, по ній німець увесь час сипав, бо тільки тудою можна під'їхати до наших становищ. Стояла гам на закруті хата, за нею наша польова кухня і кожен раз, коли йти по їжу, шкура затерпає. Не можу сказати, щоб байдужим для мене був страх, але не був він аж такий, як собі його уявляють за фронтом. Авже ж, до всячини звикне людина. Все ж таки не дуже то приємне почуття, коли глядіти на місце, де стояли ви перед хвилиною, а де тепер розрита земля й розшарпана гармата. І ще не забулося те враження — а вже нове лихо. Сиджу навпочіпки в рівчаку перед сховком, напів закритий. Нараз, може яких десять метрів, як не гримне, як не лусне! Граната запоролася в землю, обсипало мене камінням і піском, обкурило кур'явою, — і нічого не сталося, живий і здоровий,

тільки приголомшений від гуку. Сам Бог не хоче, щоб загинув ти тут, Михайле, видно потрібне ще буде твоє життя для України.

Не обійшлося і без сміху. Однієї ночі тримав варту біля складу з амуніцією білорус А. Ніч темна, час-до-часу пустить німець червоне стрільно, видно, як перерізує півколом нічну темряву. Якось пострілів менше тієї ночі, відпочиваємо. Нагло — крик, верещить А., зпересердя забув польську мову, клене по-білоруськи. Що сталося? Світляні мушки, щось наче святоіванські черв'ячки в нас, звідкись узялися й літали собі, жевріючи, попри саму купу стрілен. А. спочатку отетерів з жаху, йому здавалося, що хтось може напився і так необачно з цигаркою шляється попри гранати, а далі зачав кричати, забувши і про гасло. Збіглися хлопці, все вияснилося, тільки внесло сміху трохи в напружене небезпекою наше життя.

Другого травня почалася альянтська офенсива. В одинадцятій годині ввечері відкрили ми вогонь. Заревіло нараз понад п'ятсот гармат, били ми безперерійно дві години і в шаленому темпі, з одної нашої гармати віддали понад триста пострілів. В той же час обізвалися сусідні батареї, розташовані півколом під Монте Кассіно і в повітрі загув пекельний рев. Не чути окремих вистрілів, усе злилося в один страшений гук, що рокотів по горах, відбивався луною і лучився з таким же ревом німецьких гармат. Бо й німці не спочивали, пражили по нас, аж дрантя летіло. Тисяча гармат грає, даремно й слово промовити, ніхто не чув би, порозумівалися руками й знаками, все більше й більше піддаємо вогню, все сильніше й густіше летять гранати, здається камінь на камені не останеться там, і духу

живого не стане до ранку. Від блиску вогню, від розриву стрілен ніч прояснюється, гармаші звихаються біля своїх гармат, як чорти з вилами біля казанів зо смолою. Гармати червоні від гарячі не вдержать, дуснуть! Б'ємо на зміну. Три гармати шлють вогонь з горла, четверту холодимо водою і так кожна четверта гармата відпочиває п'ятнадцять хвилин. Година за годиною біжить, пальба не вгаває. не чути й утоми, забувся і час, дула все ригають свіжим вогнем.

Над ранком німець притих. І тоді рушила в наступ піхота. Не видно від нас, телефоном тільки подають, що батальйон за батальйоном піднімаються догори, що рушить один — німці скосять скорострілами, розтопчуть гранатами, другий стає на те місце, третій, четвертий. Нічого не вдіяли, не зламали клятого німчури, все пекло цілонічної канонади не на багато здалося. Відступили з величезними втратами і так невдало закінчилася перша велика атака на Монте Кассіно. Лягло в ній багато моїх братів — українців, бо переважно з них і з білорусів склалися піхотні батальйони. Там вони спочили, на сонячних узгір'ях Італії, далеко від України, в бою за чужу справу, і ніхто їх не згадав, пропали імена їх, закриті польською вивіскою.

Поляки лякалися німецької контратаки, а не маючи близько резерви, кинули в стрілецькі рови всяку збиранину, щоб наспіх заткати діру, кухарів, старшинських джур, помічників шоферів, робітників з тилкових частин — кого тільки могли вишкратити. А німецькі гучномовці розгортають пропаганду. Кличуть поляків кидати зброю — за віщо ж вони воюють? За англійську мармоляду? До їхньо-

го краю підкочується большевицька навала і вони своєю участю в альянтських рядах помагають їхнім спільникам, большевикам, плондрувати свій край, Польщу. Нічого німцям не вдіють, бачили ж, як було учора. Німці відступають тільки тоді, коли самі захочуть, коли так у пляні їхнього командування, — ніколи під атакою, що їй не оплачується, тільки приносить зайві жертви. Подають точно, де яка частина стоїть, яке становище займає, чути назвища командирів відтинків — геть усе німці знають.

Поляки скаженіють з люті і, як звичайно, знову все на українців звалюють. Українці не хочуть битися, українці добровільно здаються в полон, українці розкривають німцям польські становища, українці дають німцям інформації, українці по-зрадницьки вистрілюють польських офіцерів. Чого тільки не роблять ті українці! Якби десята частина з того правдива — не стало б уже польської армії. Ясно, все те брехня, для прикриття власної невдачі. Для мене пісня не нова, я вже чув її в 1939 році, коли під розмахом німецьких дивізій пішла коміть головою Польща.

Правда, не можна скавати, щоб дуже хотіли українці воювати. Пішли вони в польську армію не з доброї волі, а щоб вирватися з советського «раю». Не мали перед собою ніякої мети, ніякої надії. Від поляків зазнали лише наругу над своїми національними почуваннями, насміхи й глузування. Але тільки сліпа ненависть і божевільне безглуздя могло виправдувати польську невдачу українським саботажем. Хотів чи не хотів битися українець, воєнний танець пірвав його в свій вир і для нього не було іншого виходу, як іти туди, куди гнала його

воєнна доля. Говорити в таких умовах про організований спротив можна тільки або з дурноти або зо злоби.

Все ж таки і я сам попав через те в халепу, що за малий волосок трагічно могла для мене скінчитися. Нічого я про те не знав, аж за три місяці довідався, яке лихо висіло мені над головою. Я вже згадував, що добре жив зо мною поляк Мечислав Куківець з Рівного. Може він був українцем, тільки прикидався поляком, напевно того не знаю. Ввесь час, ще від Іраку, спав він зо мною в одному шатрі, мені подобалося те, що не цурався він української мови, відважно і не дивлячись на офіцерів завжди говорив до мене по-українськи. Живучи так близько з собою, говорили ми про всіляке, засакаували і в політику, я часом переконував його, що йому та іншим полякам, що живуть на українській землі, ліпше було б в Україні, бо наш нарід добрий, а край багатий, не те, що жебрацька Польща — присипана позолоттю нужда. Наша дружба нікому не була тайною.

Куківець хлопець веселий і говіркий, любив пожартувати і дуже в нього охота до дівчат. Навіть тут під Монте Кассіно, якось він умудрявся знайти час, щоб чмихнути на зади й пошукати якої італійської сеньйоріти, а щоб більше додати собі принади, звідкись роздобув відзнаки поручника й чіпляв собі, коли йшов «на зальоти». Не все міг вернутися начас, я крив його всіляко, ходив за їжею для нього, щоб не завважили його відсутності. Якось раз я стомився, не хотілося мені йти за їжею і я просив, щоб тим разом він приніс нам обом. Ні з цього ні з того, зачалося жартами і скінчилося лайкою. Бачили це поляки, донеслося

вою і до капітана Тутая, він кілька разів закликав Куківця, допитувався про наші розмови, заохочував його «засипати» мене, бо я, наче б то, небезпечний українець, але хитрий, нема доказів, щоб поставити мене під військовий суд і розстріляти. Признався мені Куківець потім, що кілька разів уже на кінці язика сиділо йому засипати мене, що я ніби то веду підбурюючі протипольські розмови, та згадав про нашу давнішу дружбу і прикусив губи в останній хвилині. Може правда це, а може й ні, може хотів він тільки надати собі більшої вартости в моїх очах. Я щось відчував, якусь непевність, але з одного боку я вже привик до такого життя, а з другого якраз нова офенсива зачалася й думки зайнялися чим іншим.

Підготова до другої офенсиви йшла ввесь час. З-заду за нами, трохи вище на горбі, стояла друга батарея. Зайняла вона давніші становища якоїсь французької частини, а до того близько ріс дубовий ліс, було з чого напилати грубих колод на добрі сховища. Зате ліпше їх видно від німця, швидко він їх вимацав і геть поторошив. Дивне, що обійшлося без людських жертв. Дрижали й нам коліна, бо ж це всього триста метрів за нами. І зараз після того німець проголосив гучномовцем, що знищив другу батарею. По правді, він її не знищив, тільки примусив замовкнути, її гармаші три дні сиділи в наших ровах.

Стріляли ми мало. Вдень ніколи, тоді оперували літаки. Летіли цілими табунами, скидали величезні бомби, якщо судити по гукові, а пожитку з того мало, німець далі сидів твердо на позиціях. Німецькі літаки з'являлися тільки вночі, було їх мало, шкоди чинили незрівняно більше. Звичайно

перелігали два-три обсерваційні, за пів години або й швидше мигом промчали легкі бомбардувальники і бомб великих не скидали, калібру середнього або й зовсім малого, шкоди ж завдавали багато, дуже цільно били. Щоправда, становища наші більше відкриті й менше укріплені, все ж таки — ніч, потрапити тяжко, а німець вицілював акуратно. Можливо, що там, по другій стороні, німецькі вояки так само думали про альянтські літаки, мені і моїм товаришам здавалося, що німецькі втрати неспівмірно малі до тієї маси бомб і гарматніх стрілен, що ними кожного дня альянти засипували німців.

Багато помагали німцям у нічних літунських атаках артилерійські орієнтаційні світла. За дня гармата націлюється на якийсь предмет — вежу, скелю, дерево тощо, а (вночі) були для того червоні світляні знаки. Найперше з-заду, ще так, як учили нас до війни. Показалося, що це заблизько, велика шкода від ворожого обстрілу. Тоді перенесли їх около триста метрів наперед. Помогло нам, зашкодило другим. В перстені наших становищ навколо німецьких укріплень так густо стояли всякого роду війська, що де б не поставив світляний знак, всюди німецький вогонь натрапить на когось. Щойно під кінець бою під Монте Кассіно почали ми лучити орієнтаційні знаки з вимикачем в акумуляторі, запалювали їх, коли починався наш вогонь і гасили в часі німецьких нальотів.

Десь там напереді стояла піхота і незавидна її доля, просто на німецькій ласці. Долина ввесь час прикривалася заслоною диму, в чому, як сказано, помічна була й наша артилерія димними гранатами. Довозити їжу й амуніцію для піхоти ще тяжче,

як до нас. Вузька доріжка вдень увесь час під німецьким обстрілом, і носа не просунеш, хіба вночі. Та й не проїхали б нею вантажні авта, хіба менші і легкі. Найбільше постачалася амуніція й харчі верхи на мулах. Завдання це виконували індійські військові відділи. Може відважні вони були в відкритому бою або на укріплених становищах, там на тій доріжці боялися, і то дуже, бо і вночі німець бив, навгадь, не один такий транспорт розгромив, мули розбігалися по долині і жалісний їх рев аж по костях шкребтав.

Вночі з 11. на 12. травня почалася друга атака на гору Монте Кассіно. Наказ відкрити вогонь прийшов в останній хвилині, на годину перед північчю. І знову заграли гармати, стало ясно, як вдень, голки збирати б можна. В шаленій метушні забувся і час і голод, рухи стають автоматичні, не дуже відрізняється гук власних гармат від розриву ворожих стрілен, бо це не гук, а один довгий неперерваний рев, якби страшного якогось звір'я з допотопних часів. Ані часу ані можливості рятувати свою шкуру, все залежить від щастя, обмине тебе куля — живий останешся, а гримне граната — ні куска з тебе не лишиться. Люди, немов навіжені, кидалися від стрілен до гармат, страшно це було і неначе без пам'яті діялося. Навколо гримить, як у жахливій буремній ночі. І не знати, коли світати почало, але десь саме, коли займалася зоря, ринули в атаку піхотні батальйони і припинився наш вогонь.

Це був страшенне кровопролитний бій, загинуло народу, що не злічити. Нам з артилерійських позицій не все видно, приходять тільки телефонічні вістки. Лячно подумати — тут ми сидимо, а там

люди гинуть, сотнями падають від скорострільів і гранатометів, доноситься тупий і далекий відгук бою, що дивно вражає після несамовитого реву гармат. Має й артилерія свої риси, скрізь смерть на вояка чигає, але в такий день піхотинець танцює з кошавою, як на весіллі. Власне, ніби відпочиваємо після шаленого вогню, а дух наш нап'ятий непевністю — там же товариші наші, сусіди близькі, друзі й односельчани, хто з них видряпається на гору, а кому поминки завтра будемо справляти?

Коло одинадцятої години перед полуднем рознеслася вістка, що здобуто гору з монастирем. Здесяткована німецьким вогнем піхота прорвалася крізь ланцюг ворожих бункерів, що один по другому затихали від гранатів. Хоч страшно й говорити про жертви, все ж піхота вкрилася славою, зайняла нездобувні, здається, позиції в бою з найбільш запеклим противником. В атаці визначився шіснадцятий батальйон, що обійшов гору з протинного боку і глибоко вривався в ланцюг зацементованих бункерів. Перший бункер здобув українець Михайло Паньковець родом з села Погорілки коло Сарнів на Волині. Божевільно відважний, не зважаючи на крики й остороги товаришів, підсунувся він під самий бункер і втишив його в'язкою гранат Мов очманілий кидався від бункера до бункера, кулі градом летіли повз нього, ні одна не вчепилася, як зачарованого обминали. Хотів його спинити офіцер, та або не чув він, або оп'янів від бою і так при четвертому бункері застукала його смерть. Там і поховали його на високій горі і напис на могилі поставили, що «Міхал Паньковець» тут спочиває, ніхто не знає, що лежить там син України,

якого доля кинула в обійми смерти на чужому бойовищі. Поляки відзначили його за хоробрість, піднесли до ступня старшого стрільця по смерті, а друзі зійшлися, щоб згадати товариша і помолитися за його душу на могилі.

Щодалі, то затихав бій. Артилерія обстрілювала дальші гори, вже не таким барабанним вогнем і німець теж, хоч бив ще з гори Монте Каїро, та не з такою силою, як перше. Під вечір обидві сторони потомилися, німецькі позиції відсунулися до тилу, гора Монте Кассіно і сугорбки за нею вже цілком були в альянтських руках і тоді дозволили артилеристам — хто хотів — оглянути здобуті німецькі позиції.

Дуже обережно просувалися ми вперед, скрізь ще міни, що їх не було часу прочистити піонерсько-саперським відділам. Повно трупів під горою і на самій горі — це вже наслідки сьогodнішньої атаки. А в проваллі перед горою від кількох тижнів лежали побиті вояки з різних альянтських відділів — ніхто не важився хоронити їх у часі боїв — повітря від того ставало нестерпне вонюче.

Глибоко під монастирем на Монте Кассіно німці викопали собі сховки і поробили бункери — ніяка бомба не могла туди діратися, що й казати про звичайний артилерійський вогонь, навіть з тяжких гармат. Не диво, що тільки рукопашним боєм їх звідти викурено і що стільки жертв це мусіло коштувати. Аmunition і харчування підвозила підземна залізничка, їй теж бомбардувальники не пошкодили, тільки в одному місці на закруті підсувалася вона трохи вище під поверхню землі і там добралися до неї бомби.

Стрілива й усякого бойового припасу в пивницях

і бункерах вистачило б ще на шість місяців. Німці надобре там розгосподарилися і мабуть не сподівалися, що так швидко прийдеться їм покидати свої укріплення: скрізь валялися музичні інструменти, пляшки й бутлі з вином, видно було сліди гульні й пиятик, в перервах між офенсивами справляли вони собі там забави, приводили італійських дівчат, пили й танцювали. Говорено серед поляків, що й друга офенсива не була б удалася, якби не те, що саме в тому часі відбувалася зміна залоги — стара виходила, на її місце приходила резерва, хоч це діється ступнево, частинами, все ж таки внеслося туди розладдя і німці витратили цінний час на порядкування.

Наш фронт стояв ще майже два тижні на місці. Навколо по горах розкидані ще були сильні ворожі укріплення, деякі гори піднімалися вище, як Монте Кассіно, та тільки прорив дуже утруднив німцям комунікацію — годі довозити постачання і боєприпаси — і трохи вичищували їх з гір, а трохи самі вони скорочували собі фронт і відтягалися до заду. Наша артилерія не потребувала підсуватися до переду, ми підсилювали піхоту далекострільним вогнем.

В міжчасі похоронили вбитих. Говорено, що в одній лише останній атаці лягло їх чотири тисячі. Пішов і я оглянути могилки, подивитися, може не стало між живими кого з товаришів-українців, щоб честь їм віддати і помолитися за них. На широкому військовому цвинтарі рівними рядами стояли гроби свіжо викопані й оправлені, хрести на них однакові й напис на кожному: ім'я й назвище, військова частина, день смерті. Ніхто б не впізнав, де українець, а де поляк, смерть усіх зрівняла,

а до того поляки перекручували назвища на свій лад. Стільки різниці, що на гробах православних вояків поставлено трираменні хрести. Це відрізняло їх від вояків католицької віри, але православні були українці з Волині й Полісся та й Білоруси, тут знову їх помішано, не знати, хто якої національності.

Склалося так, що всі мої знайомі заціліли, один тільки Михайло Щурик, роджений 1916 року в Судовій Вишні, загинув, його знав я лише з назвища та з оповідання інших товаришів.

Ще тиждень відпочивали ми і 1. червня покинули Монте Кассіно. Поляки втрати понесли величезні, зате припала їм слава, що здобули найважче укріплені позиції в найзапекліших боях італійської кампанії і відкрили альянтам дорогу на Рим. Вся слава пішла на рахунок польського народу і польського уряду, хоч у боях брало участь багато українців і там же й голови свої поклали. Бо гору взяла П'ята Дивізія, яку й самі поляки назвали «Кресовою», якою то назвою охристили вони східні свої землі, заселені українцями й білорусами. Стояли під горою й інші польські частини, як от Карпатська Бригада, зложена майже поголовно з самих поляків, переважно молодиків. Їх польське командування весь час щадило, зате П'ятою Дивізією латали всі діри й витирали всі кути.

Після бою під Монте Кассіно американці хотіли зовсім стягнути поляків з фронту на довший час. Казали, що втрати їхні великі, не мають вони поповнення, нема звідки брати свіжих рекрутів. Поляки чванилися тоді, що їх генерал Андерс на те не згодився. Як не стане йому добровільців з польських утікачів і з польської еміграції, він братиме

полонених фольксдойчів, все одно не зійде з фронту. Можливо, що поляки мали в тому свої політичні рахунки. Виглядало, що кінець війни не дуже вже далекий і не було б для них зручно, якби вже тепер зійшли вони до ролі тільки символічної військової частини. Хто його знає, як там було в дійсності, досить того, що ми ще майже цілий рік стояли на фронті і не один ще за той час наложив головою.

Відпочинок дали нам довгий — цілий місяць червень. Жодних вправ не було, почистили ми гармати, привели трохи до порядку авта й амуніційні вози та й стільки всього. Стояли розташовані в районах Колле Самніта і Казальбордіно, ждали, що принесе нам кожний новий день. А день за днем минав, ми далі стояли на місці, пили вино, якого там багато, і розглядалися, де які гарні сеньйоріти й сеньйори. Якісь такі всі ті дні подібні до себе, що нічого в пам'яті не лишили по собі. Дивно, як то не раз час довжиться, так багато тих днів і тижнів, коли рахувати в календарі, а коли думкою до них вернутися, нічого не лишається, пуста, якби хто радиркою витер. Та й не тільки в перервах між бойовими акціями. Це саме можна сказати і про найважчі бої. Іде бій, кулі свищуть, гранати лопають, гармати вуха розривають, людина наперед боїться, потім звикає, набирає досвіду в охороні свого життя, день то стрілою промчить, то вічністю тягнеться, а питає вас хто за місяць пізніше, як то було там під тою горою чи над тією річкою — і ви здивовані, що можете сказати тільки «було гаряче», «чортові німці здорово били» або «ми їм дали прочухана» — та й стільки всього.

XXIII

НА АНКОНУ

Німці відступають. — Бій над річкою Хієнті. — Італійські партизани в винограднику. — Рятунок від грека. — Акція під Льоретто і над річкою Муссоне. — Німецька офенсива і прорив фронту. — Відкидаємо німців у район Фільотрано. — Німецькі шпиги в монастирі. — Веземо кріля в зупі. — Безуспішні атаки на Анкону. — Бочка вина піддає охоти. — Оточення Анкони.

28. червня 1944 року вирушили ми знову на фронт. Німці весь час відступали, без поспіху й паніки, боронилися завзято, кожен сяжень землі треба було здобувати важкими боями. Головні німецькі становища на тому відтинку фронту розложилися в районі міста Анкона над Андрійським Морем і туди йшов наш наступ. Ламати німецький опір не легко, малося враження, що коли б вони хотіли, боронилися б довше, а якщо відступали на тому чи іншому відтинку, то не так під напором альянтів, як по якомусь пляну свого командування.

На перший більший спротив наткнулися ми зараз другого дня, над річкою Хієнті. Повні три дні — 29. і 30. червня та 1. липня — ішов бій, заки німці відступили. Укріплення там сильні, в розгоні не

мали ми часу вибрати добрих позицій, вигналися занадто наперед. Коли ж нарешті проламали німецьку фронтową лінію і наставали на п'яти німцям у відступі, просувалися тільки головними шляхами, на горах обабіч дороги все ще сиділи німці в бункерах і земляних укріпленнях. Під вечір, коли вже передня наша лінія знайшлася далеко перед нами — нагло дістали ми вогонь з двох боків. Ціла німецька компанія притаїлася за горою, яких чотири кілометри за нами, ніким не завважена, і тепер узяла нас під обстріл. Найбільше потерпіли танкісти, багато мали вбитих і ранених. Помимо безнадійного положення німці довго не здавалися і запекло боронилися.

Поки там вичищувалися горби від окремих німців чи від менших відділів, що не встигли відступити з головними силами, німці знову окопалися над річкою Муссоне і прийняли бій з нашим авангардом. Подорожі туди трапилася пригода, що трохи не коштувала мене життя.

Скрізь по горах розведені виноградники, вигріваються на схилах до сонця. Парости виноградної лози підпиралися дерев'яними дрючками на п'ять сантиметрів завгрубшки, витесані в квадрат. Дуже зручні вони для розкладання польових ліжок і я ще з одним поляком, користуючися вечірньою передишкою, вибралися на один такий виноградник назбирати дрючків. Під'їхали ми невеличким вантажником, вибрали добре місце і, не поспішаючи, преспокійно почали витягати дрючки, вибираючи, котрі міцніші й чистіші. Фронт далеко перед нами, почувалися ми безпечні, не взяли з собою ніякої зброї. Вже були ми в половині нашої роботи, коли з-за гори вибігла купка італійських партизанів, обвіша-

них ручними гранатами. Вимахували вони автоматам і белькотіли щось італійською скороговоркою, чого ми ні в зуб не розуміли. Мій товариш походив десь з-під Познаня і добре говорив по-німецьки, показалося, що один з партизанів трохи ламав німецьку мову і так ми дізналися, що нищимо італійське народне добро і за те чекає нас смерть, зараз таки тут, на місці.

Партизанів ми зустрічали давніше. Шкоди від них німцям стільки, що кіт наплакав, вони ходили малими лише відділами й убивали вояків, що йшли малими групами або одинцем, відбившиися від головної маси. Від одного німецького пострілу вся ця банда розбігалася на чотири вітри. Ми вживали їх до того, щоб показували нам дорогу й орієнтували в околиці. Більшість з них, як мені здавалося, були комуністи і хоч німців ненавиділи, то й таким самим добром і на нас дихали. Надавали собі грізного вигляду, обвішувалися нераз без потреби різною зброєю і для нас, регулярних вояків, це інколи видавалося смішне. Але тепер ставши віч-на віч з тією бандою, зробилося моторошно. Що ж ми вдіємо, обидва безборонні, супроти роз'юшених опришків? Тлумачимо, як можемо, що ми разом спільно боремося проти одного ворога і тих кілька папиків, що їх ми зрештою ще й не забрали, ще не причина, щоб нас тут помордували. Нічого не помагає, кричать ще дужче і вже ладяться в нас стріляти.

Італійці народ балакучий, заки що зроблять, мусять виговоритися, вилятися, намахатися руками й дати упуст своїй злості. Помимо грізного нашого положення було в ньому щось комічне, здавалося, що ватажок партизанів ні з цього ні з того затягне

пісню високим тенором, як вступ до нашої ексекуції, неначе́ на сцені в театрі. І це нас урятувало.

За сусідньою горою відпочивав невеличкий транспортний відділ греків з мулами. Підвозили вони амуніцію й усяке інше військове добро по стрімких гірських стежках, куди не пробралися б джипи. *) З них один побачив, що група італійських цивілів оточила двох вояків і щось не добром там пахне. Не довго думаючи, побіг на рятунок.

А треба знати, що італійці панічно лякалися греків. Тепер вони ніби союзники, разом проти німців воюючи, та не давніше, як перед півтора роком, стояли вони по противних сторонах фронту, італійці вступили на грецьку землю від сторони Альбанії, не дуже пописалися там з воєнного боку, зате тяжко далися в знаки цивільному населенню, грабували селян і насилували жінок. Не забули того греки і тепер, на італійській землі, відплачувалися тією самою монетою. Бували випадки, що ціле село пустіло на вістку, що йдуть греки, як колись в Україні перед татарами. Коли ж застали в хаті жінок — гвалтували без розбору, чи стара чи молода, і так мстилися за своїх сестер і матерів.

Побачили наші партизани грека і відразу кудись подівся їхній войовничий запал, накивали п'ятами і зникли в винограді. Подякували ми нашому спасителеві, хоч теж мало що себе взаємно розуміли, забрали палики на вантажник і поїхали.

Над річкою Муссоне бій тривав три дні. Ми стояли на горбках, недалеко від міста Льоретто, ні-

---

*) Легкі військові авта на дві особи, американського виробу.

мець з другої сторони ріки. Бій тяжкий і завзятий — ніколи легко не приходилося з німцями — вкінці німці таки відступили і ми знову пішли наперед, все в напрямі на Анкону і перед вечором зайняли нові визначені нам становища. Стояла там Карпатська Бригада, тепер підсунули нас їй на допомогу і вже з того знали ми, що буде гаряче. Бо завжди Карпатська Бригада відтягалася з тяжких відтинків фронту і на те місце звичайно виходили ми.

Розставилися ми на горбах під сітками, не було часу викопати землянок. Наліво — яких півтора кілометра — розложився дивізіон нашої артилерії, а що за нами, того ми не знали. Щойно на другий день виявилось, що змасовано там в долині кілька полків артилерії, щоб перебути ніч, з наміром розташувати їх пізніше по різних позиціях. Того вечора дали ми всього по кілька пострілів, підготували амуніцію і лягли відпочивати.

Теж і наступний день пішов на підготову. Поки там ішов рух сюди й туди, я скористався з доброї нагоди — день удався напрочуд гарний, сонце припікало, в повітрі стояла тиша, — нагрів води в ведрі й захотів викупатися. Роздягнувся я, як мене мати на світ породила, нікого ж там соромитися, сів на дерев'яну пачку й голився перед дзеркальцем. Тихо, пострілів не чути, тільки далекий гамір доноситься, це військо йде шляхом. І знечев'я — сальва за сальвою з тяжкої і легкої гармати — німець б'є! Зірвавсь я, голий, приляг до землі, над головою розприскуються шрапнелі — нікуди сховатися.

Пальба не довга, як нагло почалася, так скоро й скінчилася. Прийшла зненацька, застала нас без підготовки і принесла в жертву всього кількох ранених,

дешево обійшлося цим разом. Скринька, де я сидів, прошита кульками з шрапнеля, нарахував я понад тридцять дір, чудо Боже, що нічого мені не сталося.

Все ще невідомо, чи довго тут будемо стояти, чи сподіватися більшого бою. Не кажуть копати землянок, порозкладали ми ліжка під деревами й полягали спати. Заносилося на спокійну ніч.

Десь коло дев'ятої години звівся вітер. Щораз дужчий і дужчий, аж розшалівся в бурю з дощем і громовицею. І серед тієї негоди німець почав артилерійський вогонь. Бив шалено з усіх калібрів, рев гармат мішався з грюкотом громів, нічну темінь шохвилі то блискавка перерізувала то відблиск гарматніх стрілів освічував. Вогонь ішов і по нас на горі і по долині за нами, де змасовано артилерію і заподіяв там страшного лиха. Я скотився з ліжка в земляну діру побіч, охорона від неї хіба з боків, гора завсім відкрита. Зараз недалеко викопана яма, більша і прикрита дерев'яними колодами, проскочив я туди, хоч трохи безпечніше.

А німець усе б'є і б'є, як ми колись під Монте Кассіно! Нема двох думок — це підготовляється німецька контрфорсива.

Після кількох годин шаленого гарматнього вогню пішов німець до атаки. Застав поляків невідготованих, не вкопаних на позиціях, без охоронних укріплень. Почалася паніка й безладна втеча. Артилерійський вогонь припинився, затихли і громи, тільки дощ лється цебром увесь час, по через нього доноситься відгомін утечі. Німець гнав без передиху, вся піхота перла перед себе в страху, не видно вночі, але ось-ось до нас підсунеться. То-

ді вийшов наказ пустити в акцію наші батареї на горбах, що стояли готові вже другий день і мало нарушені німецьким обстрілом. Ех, як заспівали ми з наших гармат! Дощ ллється, ми промокли, як хлющі, води не чуємо, ніколи й думати про те, все дужче й дужче піддаємо вогню! Раз за разом, одна батарея, друга, третя, навіть команди не чути, руки — як машина. Це йде запірний вогонь, щоб відрізати німецькі танки й піхоту в погоні за втікаючими поляками, дати змогу їм упорядкуватися, пустити на німців резерви. Не стає дощ ні на мить, не припиняємо вогню і ми — аж до самого ранку.

Відбито німецький наступ, пішла протиатака, погнали німців далеко, аж у районі Фільотрано зорганізували вони нову лінію опору. Багато потерпіли тоді поляки, скрізь побиті й ранені, усякий боєприпас розкиданий, без ліку пропало людського життя і військового добра. Проїжджаючи дорогою бачив я сліди того знищення: тут мертвий вояк з їдунком в руках, так його смерть застала, там другий під деревом, п'ятий і десятий у рові, може самі товариші поскидали їх туди, щоб прочистити дорогу для авт і танків. Отак гинуть люди, як мухи, їсть вояк гуляш і лиха не прочуває, а за хвилину вже на другому світі. Ну, поляки бодай знають, за що б'ються, але за що мають гинути українці? Сумно, думки в голові гайворонням кричуть...

Під Фільотрано бій кілька днів. Десь напереді піхота й танки, не видно їх, ми спомагаємо вогнем з-заду. Батарея стояла на якомусь городі, ліворуч лани кукурудзи, праворуч поля й городи, жінки працювали на них у величезних солом'яних брилях, щоб крили від сонця. А воно палить, води близь-

ко нема, зате помідорів, куди не глянеш. До війни я й дивитися не хотів на помідори, такі мені вони були противні, а тепер розсмакувався, щоб згасити спрагу.

Положення наше ніби безпечніше тут. Тільки з кукурудзяного гаю німець за німцем вилазить — голод і спрага виганяють. Знову наказ — вперед! Підсуваємося під Осімо. Околиця гориста, тяжко заїжджати з гарматами. Знайшли підхоже місце, як звичайно підготова кілька днів, викопуємо гармати, підкочуємо амуніцію. Тільки скінчили — дістали вогонь. Цільно б'є німець, нема втрат у людях, зате великі шкоди в матеріялі. Що за лихо? Фронт неначе заспокоївся, пострілів мало, а наші батареї терплять. З-заду за нами монастир на горі, хтось каже — там сидять німецькі шпиги, керують вогнем. Одні в те вірять, другі ні, коли ж дістали ми вогонь за третім і четвертим разом, трохи що бунт не счинився. Офіцери не хочуть висилати стежі, артилеристи домагаються і вкінці добиваються свого. Патруля непомітно підсунулася аж під самий розвалений монастир і зловила трьох німецьких обсерваторів з радіоапаратами, це вони накликали нам на голову залізні галушки. Були вони без уніформів перебрані на цивілів, тут їм і суду не чинили.

Десь далеко та Анкона, нелегко дійти до неї, стільки днів ідемо й ідемо, все ще нема її. Щораз марш наперед, відпочинок, офенсива і знову марш наперед. Часом накази приходили несподівано. Одного разу, ледве розложилися ми до відпочинку й почали варити кріля в ведрі — телефон на вимарш. Так і їхав з нами кріль у зупі, аж приїхали майже під Анкону, там його доварили і з'їли.

До міста вели два шляхи: один з глибини краю, дорога номер 16, що нею ми прийшли і зайняли становища по обох сторонах, і другий шлях здобж морського побережжя — тільки туди йшов зв'язок до німецького тилу, довіз морем відрізали альянтські підводні човни й різного рода менші військові кораблі, підтримувані згори літунством. Німці сильно забетонували свої позиції, нічого не вдіяв артилерійський обстріл, відбивали атаку за атакою з великими для нас втратами. Знову попекла собі там пальці Карпатська Бригада — конче хотіли дати їй честь, що це вона здобула місто — відступила і впустила на своє місце «кресов'яків». Сильна гарматня пальба йшла цілий день, вистріляно по кількасот набоїв на гармату, добре шарпнули німців, та й на тому скінчилося, не було сили вдертися до міста. Надвечір пригнався якийсь полковник — коли не можна взяти німців з чола, треба пробитися до моря, відрізати їх від зв'язку з головною їхньою масою. Цілу ніч ішли якись пересування і рано почався наступ. Батерії стояли оддалік від шляху, яких триста метрів, бо шлях увесь час був під сильним обстрілом німецької артилерії. Підсунулися ми допереду, минули замасковані танки ліворуч і стали зараз за плечима піхоти. Вогонь пішов на близький достріл, курява знялася під небо, по землі стелився туман диму — нічого не видно. Сонце викотилося високо, спека дошкуляє, нема води. Випили ми трохи того вина, що знайшлося в запасі, страшенно хочеться пити, від гарячі й бойового запалу пересохло в горлі. Хтось пригадав, що в шефа дивізіону ціла велика бутля, завбільшки у бочку, оплетена лозиною, не далі як учора помагали вантажити її на авто. Висунувся один до-

заду просити, щоб дозволив випити по склянці, годі витримати в спеці. Замість по склянці, притащили цілу бутлю. Гей, як почали з неї цідити «для охоти»! Наперед наша гармата, а потім й гармаші з цілої батареї, спорожнили те скляне барило, страх кудись подівся, настрій відразу поправився, як на весіллі. Після п'яти годин такої охоти припинили ми пальбу, було вже біля четвертої години пополудні. Аж тоді викотилися танки. За яку годину бачимо, ведуть дозadu полонених німців, везуть здобуті гармати, авта з усяким військовим добром — танки пробилися до самого моря, за ними хлинула піхота, окопалася на дві сторони. Анкона вже відрізана від зв'язку, німецький гарнізон оточений, але бій іде далі, все одне німці не здаються, сподіваються відсічі. Дарма, нічого вже їм не поможе.

Запала ніч, обидві сторони набирали віддиху.

XXIV

НАВЗДОГІН ЗА ВОРОГОМ

Бій над річкою Есімо. — Три тижні над Міса. — Катастрофа авта. — Німцям на п'ятах. — Бої в дощах над річками Чесано і Метавро. — Розв'язання італійських добровольчих відділів. — Український відділ переходить на альянтську сторону. — Чи кинуть на нас українську дивізію? — Вістки про Україну й українців у світі. — Контакт з Канадою й Америкою та українські часописи. — Чотирнадцять годин при землі під градом куль. — Смерть капітана Тутая.

Ще кілька днів ішли бої під Анконою, не дуже сильні, положення німецької залоги ставало щораз більш безвихідне і вона здалася. Головна сила тим часом пішла навздогін за німцями і 24. липня скінчився бій над річкою Есімо. Вийшло так, що наші становища розклалися в чистому полі, на рівнині, де все видно, як на тарілці, ніде сховатися, нічим прикритися, тільки збіжжя, пов'язане в снопи і покладане в копи. Цілу ніч провели ми в марші, потимілися і на швидку руку замаскували снопами батарею від літаків та лягли зморені на стерні. Приліг і я. В моменті, коли сон уже клеїв мені повіки, бачу — дим куриться, рівним стовпцем догори.

В передсонному безвладі я не зацікавився тим, аж нагло свердлом повертілося в мізку, що це горять снопи на скринях з гранатами! Як ошпарений підкинувся я мерщій до снопів. Чорт побери польську амуніцію, та що буде з нами, коли займуться гранати? Не треба й німця: від власних куль погинемо. Одним скоком опинився я коло піраміди скриньок, удалося мені скинути горючу шапку снопів, решту розсував я на боки. Надбіг капраль Марціянські з лопатою і заки інші зрозуміли, що сталося, вже було по небезпеці. Дві-три секунди пізніше і сухі снопи спалахкотіли б до скриньок, було б тоді нам усім! Якби так поляк на моєму місці, дістав би відзначення за рятунок військового майна і відвернення небезпеки для життя товаришів, а що я українець, то ця подія пройшла мовчки, навіть не згадали про неї в щоденному наказі.

Бій над річкою Есімо не тривав довго, німці притримували нас доти, доки потрібно їм крити головний свій відступ до дальших позицій. У пливкому фронті все перемішалося, бувало так, що наша артилерія загналася наперед, залишаючи з-заду власну піхоту. Їдучи раз головним шляхом, наша батарея несподівано наскочила на німецькі скорострільні гнізда, може сто метрів, а може й ближче. Під рокотом скорострільів звернули ми на бічну доріжку і дві години пролежали в рівчаку, голови підняти не могли, щойно під вечір піхота зайшла німців збоку і тоді вони відступили.

Над річкою Міса застали ми сильні німецькі укріплення і там бої затягнули довше, майже на три тижні, від 25. липня до 9. серпня. Краєвид змінився, ми знову в'їхали в гори. Щоночі переносили ми наші артилерійські становища з місця на місце,

вдень німець бив немилосердно, а й уночі часом попадалося. Не вільно й сірника засвітити, проклятуший німчуря відразу помітить і шле гранату за гранатою. Пересуватися вночі тяжко, вкопуватися ще тяжче і тих пару ночей добре нам далися взнаки.

Їхали ми на зміну позицій з другого кінця фронту, як звичайно, обслуга в авті на лавках, посередині скриньки з амуніцією, з-заду причеплена гармата. Я сидів на будці шофера, так переїхав майже цілу італійську кампанію, не хотілося лізти до середини. Воно, щоправда, не дуже згідно з приписами, та хто там думає про приписи на фронті! Сидіти на лавці під брезентом — ніякої охорони від шрапнелів, все одне, що й на будці, коли ж перевернеться авто, завжди легше рятуватися згори. І дійсно таке трапилося.

На схилі гори авто в'їхало на закрут і з розгону пішло шкереберть униз. Щастя, що не дуже стрімка гора і пропасти не було, авто тільки один раз перевернулося, спинала причеплена з-заду тяжка гармата. Мене кинуло з будки далеко на свіжо зорану землю і це був мій рятунок, пухка земля злагіднила удар. Темно, хоч в око стріль, не видно нічого, чути тільки зойки і стогін. Навколо переверненого вантажника безрадно стоять вояки, світла дати не можна, не знають, як забиратися до рятунку. Розпанахав я полотно на авті і ще з одним білорусом, Мужейком, навпомацьки шукаємо побитих. Привалені вони тяжкими скриньками з амуніцією, шарпаючи в поспіху пообривав я вуха від скриньох, мусів підносити їх по дві-три нараз і так витягнули ми шістьох з поломаними ребрами, руками й ногами та потовчених на цілому тілі. Відправили їх до

шпиталю і вже жодна сила не зіграла б мене з будки, там я сидів, як у бузьковім гнізді на хаті, всі звикли до того, що це моє місце, ніхто мене звідти не зганяв.

Цілий місяць серпень проминув на тому, що ми ставали на п'яти німцям у відступі. Звичайно йшов бій кілька днів, потім німці відступали дозаду, доки знов над якоюсь річкою або здовж гірського хребта не розвинулися в бойову лінію. Та «не так швидко в світі діється, як у казці кажеться» — оце свята правда. Коли тепер, після більш як десяти років згадую ті часи, тиждень чи навіть місяць не дуже для мене різниця. А тоді кожна секунда, переживалася, хоч і подібна одна до другої, та нераз легше рік перебути з-заду, як одну мінуту на фронті. Живе чоловік, як той комар, — ще перед хвилиною сидів у гурті товаришів, жартував, вино з пляшки потягав, на дівчата завтра умовлявся — надлетить заблукана граната і тільки один спомин по ньому лишається.

Два тижні, від 10. до 21. серпня, простояли ми в боях над річкою Чесано. Сильні дощі й негода давали нам більшої шкоди, як ворожий обстріл. День і ніч ляглося з небес, треба стояти по коліна у воді і в болоті, а німець не зважає на дощ, жарить і жарить, що сильніший дощ, то більше німець б'є. Нарешті, чи то проламали ми німецький фронт, чи самі вони рішилися відступити, досить того, що ми знову пішли наперед, підсунулися аж до річки Метавро.

Тиждень над Метавро, від 22. до 27 серпня, нічим не поступався перед Монте Касіно. І з нашого і з німецького боку не було спочинку ні вдень, ні

вночі, стільки перерви в огні, щоб підлаштувати гармати.

На правому крилі стояв відділ італійських добровольців. Власне, кілька вже тижнів ішли вони разом з нами, невідомо з якої причини під польською командою, не влучені до регулярних італійських частин маршала Бадоліо. Від них ішов тільки клопіт, не можна сподіватися на них, що тільки німець дужче потисне, — вже втікають. Над Метавро склалася критична ситуація, італійські добровольці зашвидко подалися під німецьким напором і не багато бракувало, щоб німці обійшли нас з-заду й загнали в полон. Тоді ці відділи розв'язано, зброю від них віднято, самих їх прогнано «до цивіля».

Наліво тримали фронт французи і до них одного дня перейшов цілий відділ українців у німецьких одностроях. Не знаю, що це за частина була, відвели їх кудись до заду, проте без сумніву мусіли це бути українці, всі про те в нашому полку говорили. Скоро потім рознеслася чутка, що в Австрії стоїть ціла українська дивізія і можливо, що кинуть її проти нас. Коли ми про те довідалися, постановили собі, що нізачо в світі не будемо стріляти до своїх братів. Як лише найменша можливість окажется, навіть з ризиком для життя, одинцем і групами треба нам переходити до них, щоб злучитися разом. Вони в німецьких, ми в польських одностроях, та одна в нас кість і кров, а чи одна сторона виграє, чи друга, не багато з того для України користи, краще зустрічати смерть укупі зо своїми братами. Побачили ми тих українців уже після війни, в таборах полонених. Доля заощадила нам того, щоб стали ми одні проти других в окопах і вбивали себе взаємно на чужий наказ.

В тому часі почали приходити до нас перші слабi вістки про Україну і про життя українців у світі. З війська можна було вислати листи польовою поштою до Америки й Канади, мав я там свояків і земляків, та не пам'ятав ні одної адреси. Звідкись довідався я про місто, де виходить «Новий Шлях», і навгадь написав туди прохання, чи не відшукали б мого знайомого Чирського, і за якийсь час дістав від нього листа. Газета помістила мій розшук, хтось це перечитав і дав йому знати і так я зловив перший контакт з вільним українським світом. Через нього допитався я до інших і тепер уже регулярно що якийсь час приходили мені від них листи та всякі посилки, а що найбільше радувало мене і моїх товаришів — ми діставали українські часописи. Присилали їх по кілька разом, «Новий Шлях», «Українського Робітника» і «Свободу». Трудно описати нашу радість. Руки тряслися мені зо зворушення, коли я перший раз по п'яти роках розгортав перед собою українську газету, майже забув читати, стільки ж років не бачив ні одного українського слова! Ці рядки, далеко за морем друковані, неначе перекинули мене знову в Україну, спогади роєм у голові заворушилися, рідні сторони, знайомі обличчя вставали перед очима, а разом з тим ще гіркіша і більш пекуча ставала свідомість чужого оточення, неприхильного для мене і ворожого для мого народу.

Кожну газету читало кількадесят хлопців, передавалася з рук до рук і читалася прихапцем, доки не лишилися з неї тільки клапті.

Просочувалися слабi вістки про німецькі звірства в Україні, про партизанку в лісах. Не знали ми, скільки в тому правди, та вуха жадібно ловили

кожну згадку про Україну. Симпатій до німців не було. Не тому, що серед польського оточення можна було піддатися загальним протинімецьким настроям. Не могли ми теж знати в подробицях німецької жорстокости в Україні, про все те довідалися ми аж по війні. Одне, що ми знали про німців, це те, що вони запропастили нам Карпатську Україну, бо без їхнього дозволу мадяри ніколи б не посміли переступити української границі. Діялося це недавно перед війною і добре сиділо в тямці кожному з нас, а тому нерозумно і добра охота приходила сипнути німцям залізних галушок, не дивлячись на польські з ними рахунки.

Німці розтягнули нову укріплену лінію. Терен до оборони дуже догідний, гористий, прорізаний яругами і рвучними потоками, непотрібно і бункерів будувати, все ж таки німці досить їх намурували, а де рівне поле, там закопали танк, обляпи цементом і так скріплювали свій ланцюг оборони.

Вислано нас наперед підняти становище для гармат. Звичайно їхала шістка: капітан, або інший старшина, два підстаршини, один телефоніст для зв'язку і два гарматчики. Завше так складалося, що мене брали до тієї шістки, я виробив собі ім'я доброго помічника в тій справі. Завдання наше — вимірювати становища для гармат, для кожної лишали ми знак окремим кольоровим прапорцем, напр., синій для першої, червоний для другої і т. д., визначували сховища для обслуги, вибирали місця на підручні склади гарматного стрілива.

Виїхали ми раненько, вже після того, як втишилася пальба, не надто сильна тієї ночі. Над стрімким поперечним яром видалося нам дуже зручне місце для того, щоб поставити батарею: подальше

від шляху, тільки одна хата, хіба те не вигідне, що рівне поле. Не знайшовши нічого ліпшого, рішилися ми на те місце, не знаючи, що в ярі перед нами скрилася наша піхота з гранатометами. Мусів знати про те німець, бо тільки сонце почало пробиватися крізь ранню мряку, гей, як ушкварить він і з тяжкої, і з легкої! Б'є по ярі, але б'є й по нас — а тут хоч гинь, ніде сховатися, щоб тобі бодай рівчак по коліна! Зараз перші постріли розвалили хату, сліду з неї не стало. Недалеко лежали купи амуніції до гранатометів, одне стрільно трапило туди і гранати почали рватися.

Від сьомої зранку до дев'ятої ввечері пролежали ми ницьма на землі, ані два метри просунулися не могли. Здалися на Божу волю і так ждали, доки не вщухне стрілянина. Навколо свистіли відламки стрілен, тут і там граната зарилася в терен і викидала вгору стовпи землі, здавалося, що прийшла остання моя година. Коли стемніло, під'їхали інші артилеристи поглянути, чи живі ще ми, і вони і ми дивувалися, що ходимо живими ногами по землі. Скінчилося на тому, що мені обірвало зап'яток від черевика, а капраль Зварич згубив шолом, настромив на свою голову бляшанку з оливи і так запрентувався до звіту.

Помимо таких сильних укріплень бій тривав усього шість днів, від 28. серпня до 4. вересня. Безугаву шкварили ми по німцях з наших гармат, а коли почали вже вони відступати, один з наших гарматчиків обернув проти них їхній власний німецький танк, залишений у відвороті і слав їм гостинця з танкової гармати. Бункри здобуто, німців відкинено, частинно силою нашого вогню, а частинно военним підступом. Наш полк тільки марку-

вав офенсиву, відкриваючи шалений вогонь для дезорієнтації ворога. Кількадесят батарей змасовано на іншому місці. Німці сподівалися наступу від сторони нашого відтинку і туди звернули більшість своєї оборонної сили. Шкоди від їхнього вогню майже не було, гармати в нас розставлені рідко — в цілій великій долині тільки наш один полк — а в той час з лівого боку грянуло на німців дощем заліза і просто засипано їх гранатами, жива нога не могла після того лишитися. Розбито їх на шмаття, знову відступили на кількадесят кілометрів. Скрізь валялися купи трупів, аж страшно глянути. Кого застукала смерть у бою, кого в утечі, а були й такі, що при їжі духа віддали.

Загинув тоді комендант нашої батареї, капітан Тутай, його місце зайняв капітан Тадей Рибінські. Від нього тим же духом віяло, з тією різницею, що Тутай відважний і добрий вояк, мав досвід ще з першої війни, спокійно походжав під градом куль ще й других заспокоював, а Рибінському після перших пострілів душа в п'яти втікала.

Подумав я собі: вже другий з тих, що нахвалялися мені кінця доїхати, пішов землю гризти, а я живу. Перший згинув поручник Яніцкі, що явно й славно грозив розправитися зо мною, як тільки прийдемо на фронт. Другий, капітан Тутай, збирав докази, щоб поставити мене під військовий суд, залякував других, щоб свідчили проти мене. Тепер і його не стало, а в українця, гармаша Михайла Козія, голова ціла на плечах.

МІЖ АДРІЯТИКОМ І АПЕНІНАМИ

Відпочинок у Ля Касета. — Розгром жидівської бригади під Ріміні. — Протиофенсива в багні. — Контроля гармат у Чізенатіко. — Впоперек Апенінів. — Бійки з англійцями за «старого Джо». — В родинному місті Муссоліні. — Бої над Монтоне. — Загналися за німецькі лінії. — Обсаджуємо частину англійського відтинку фронту.

Відійшли ми на відпочинок у районі Ля Касета на цілий місяць. Називалося це відпочином, бо за фронтом п'ятнадцять кілометрів, насправді ж не минув день, щоб не підганяли нас кудись до переду, на підкріплення того чи іншого відтинку. Фронт тяжкий, по середині італійського півострова, в стрімких горах Апенінах. Може б і довше там стояли, якби не стався випадок, що кинув нас над море.

В сколицях Ріміні над Адрійським Морем устabilізувався фронт на кілька тижнів, ішли позиційні бої в підготові до дальшої офенсиви. З альянтського боку фронт вповняла пестра мішанина американців, англійців, індійців, італійців і була між ними бригада жидівських добровольців з Палестини. З обидвох боків підтягалися сили: альянти для офенсиви, німці для оборони. День за днем ішов

звичайно, як на фронті, не приносив нічого замітного, доки німці не довідалися, що проти них стоїть бригада синів Ізраїля. Якби хтось червоною плахтою перед очима бугая помахав, не розлютило б його більше, як німців вістка, що ладиться на них наступати войовниче плем'я Макавеїв. Уважали ж вони жидів за головних винувників війни і підбурювачів світа проти Німеччини. І німці вдарили.

Не знати точно, чи мала це бути тільки льокальна атака, щоб пошкрябати жидову по спині, бо зачалася вона на невеличкому відтинку, обсадженому кількома жидівськими батальйонами. Все те знаю з оповідання, там я не був, прийшов аж пізніше, коли сталося вже нещастя. В першому розгоні німці посікли на капусту цілий батальйон жидів — перебили до ноги. Жиди, щоправда, хоробро відбивалися, однак удару не видержали, пустилися навтіки, фронт прорвався і туди пробилися німці. Страшенного лиха накоїли там німці альянтам, тридцять сім кілометрів погнали їх перед себе, гори всякого військового добра захопили і великі втрати в людях завдали. Чимдуж почали стягати підмогу з центрального фронту, наша артилерія стояла найближче і нас кинули загородити дорогу німцям.

Терен для стриму німецького розгону — препоганий. Один тільки шлях між морем і недалеким пасмом гір: з одного боку гори, з другого надморські багна. Ні де вкопатися, ні поставити укріплення. Німець пре і пре все дужче й дужче, битий шлях під безнастанним обстрілом. Місто Балярія, куди ми прийшли найперше, зовсім розбите гарматами. Запав уже вечірній присмерк і здавалося, що спинимось там до ранку. Стали ми за якимись розбитими будинками, звідки всі мешканці повтікали,

голе життя рятуючи і все добро за собою кинувши. Дивлюся — гармаш Завальський розвалився на розкішних матрацах, запрошує і мене поспати. Не витримав я спокуси, на всю довжінь розтягнувся, на те лише, щоб зараз же зірватися з ліжка — алярм, збірка, ідемо далі!

Околиця і без того багниста, ще й дощ без перерви йде. Німець не дивиться на негоду, ні на хвилю не припиняє обстрілу шляху. Авта застрягли в болоті — ні взад, ні вперед! Вискакуємо, запрягаємося по сорок чоловік до одної гармати й волочимо їх на становище. Одна біда пройшла — друга прийшла; терен рівний, як підлога, ніяк маскуватися, сітки лише напинаємо. В болоті не можна вкопати гармати, дали ми стріл-два, гармата хлюпається в воді, бризкає болотом на всі боки. Біжить дорогий час, на нас тиснуть, щоб вогонь зачинати, — неможливо, мусимо посилати дозаду за дубовими колодами, щоб під кожну гармату по кілька покласти і так дати якесь твердше підложжя. Та й потім гармата колишеться після стрілу, як на кораблі.

Німець барабанить, як скажений. Відразу при заїзді одним поцілом убив вісім чоловік з другої батареї, між ними одного бомбардієра білоруса, доброго хлопця. За нашою батареєю щастя, — ні одного раненого.

Цілий день перебули ми під шаленою канонадою. Нарешті, під кожною гарматою покладено опору з дубових колод і на другий день після обіда відкрили й ми вогонь. Заляпані болотом від ніг до голови, по коліна в багні, гармати гойдаються на колодах, як на дарабах, — але б'ємо й ми щораз силь-

ніше. Підтягнулися резерви, взяли німця під кулі і з другого боку, німецький наступ спинився.

Дощ слабшає, бувають години, що зовсім не йде. Санітетські авта відвозять вбитих і ранених. Забрали й наших побитих, на спільний воєнний цвинтар відвезли, щоб там похоронити, тільки капраля-білоруса тут таки в багні закопали. Не перший це випадок. Всі в одному війську, смерть не дивиться, хто поляк, хто українець, а хто білорус, коли ж прийдеться віддати воякові останню прислугу — навіть тоді вилазить наверх різниця між поляками й іншими національностями. Дуже це всіх боліло. Коли скінчилася війна і легше було дістати відпустку, деякі уяраїнці й білоруси верталися назад на побойовища відшукували окремі могилки своїх товаришів, поправити на них землю, сильніший хрест поставити, назвище записати, щоб колись родина покійного знала, де лежить її син. Їздив і я, бачив могилу цього білоруса серед збіжжя.

Ще цілий тиждень простояли ми на тому місці, хоч бої вже послабли. Якийсь час відпочивали ми в місцевості Чізенатіко. Приїхали фахівці від гармат контролювати цільність, ми стріляли на море, щоб видно, де падає стрільно, і так перевірювали батарею за батареєю.

Після того вернулися ми назад на середній відтинок фронту в Апенінах. Десять днів, від дев'ятого до вісімнадцятого жовтня, ішли рухомі бої, ані дня не пробули ми в якомусь одному місці, вже й поплуталося мені в пам'яті, кудюю ми йшли. Пам'ятаю назви сіл і містечок: Санта Софія, Галеатто. Довадолі, Кастрокаро, Монте Грассо, Ареццо, Мірабелля, Кольомбо, однак не пригадую, якою чергою ми їх проходили. Назви ці мило бринять для вуха,

та коли згадаю, як то сновигали ми сюди й туди в дощ, помішаний зо снігом, а ввесь час під вогнем, ні припочити, ні проспатися — здається ще й тепер муравлі бігають під шкурою.

Трапилася мені немила пригода з англійцями. Бувало таке, що напереді фронт, б'ють гармати й січуть скоростріли, а пару кілометрів позаду вояки п'ють вино, на гармонії грають, на забавах танцюють. На забави до англійців нам забороняли ходити, майже завжди зчинялися там бешкети й кінчалися бійкою. Поляки, а теж інші національності, не любили англійців, зокрема англійських офіцерів за їхню гордовиту поставу, а найпаче за те, що вони хвалили большевиків і Сталіна. Хвалили, може, не з любови, тільки тому, що добре бив німців і добрим був для них союзником у війні. «Старий Джо» або «вуйко Джо» називали його. Та інакше думали про «вуйка Джо» і всіх його большевиків ті, що поверталися з Сибіру, будь вони поляки чи українці. Кожному злидні ще свіжо в тямці сиділи, кожен мав большевиків у печінках. Випивши склянку-другу вина і почувши славослов'я на честь «старого Джо», а до того не вміючи висловитися в дискусії по-англійськи, бралися ми за найбільш зрозумілий аргумент — рахувати англійські ребра. Звичайно англійці більше терпіли, йшли на те скарги до різних команд і військовим наказом заборонено ходити на їхні забави.

Одного вечора, на постой за фронтом у Кольомбо, почули ми музику в якійсь хаті і пішли подивитися з цікавості. Крім мене були там ще білорус Макаревич, поляк Ридзель та ще один з німецьким назвищем; прилучився до нас теж Юзик Пйотровскі, що тримав якусь службу на дорозі і мав кіса.

Власне, не вільно було йому йти, та кортячка велика, це ж так близько, при дорозі, в разі біди завжди знайдеться якийсь викрут.

В хаті забавлялися англійці, добре вже підхмелені. Побачивши Юзика Пйотровского з крісом, обступили нас з криком, дехто повитягав пістолі, зчинилася метушня. Якийсь дебелий новозеляндець, з головою аж під стелю, затягнув мене до сусідньої кімнати і примусив випити пару склянок вина. Не багато второпати міг я з його мови, те лише зрозумів, що він та інші новозеляндці теж не дуже захоплені англійцями, і що він штовхнув мене сюди, щоб урятувати перед бійкою.

Тим часом з хати всі вибігли надвір. Вийшов і я, вже не сам один, інших не бачу, мабуть повтікали. Передо мною купа людей, когось б'ють. В голові мені крутиться від вина, але на ногах ще стою добре. Обскочило мене з пів сотні цивільних італійців, намовляють бити англійців, вони допоможуть. Яка там до біса поміч від італійського цивіля! Хтось підсунув мені в руки величезне кайло з довгим дрючком і я, сам не зчувшися як і коли, влетів у середину юрби, високо піднявши кайло. Оказалося, що англійці били там того поляка з німецьким назвищем. Заскочені моїм криком і здивовані кайлом, розступилися на мить і це дало нам змогу вискочити й утекти.

З Кольомбо шлях нам пішов на Предапіо. Гори там високі, бої ішли здовж річки, що протікала долиною між двома ланцюгами гір. Тут знову зустрінулися ми з сильнішим опором німців, що добре окопалися на горах і прийняли нас густим вогнем. Два тижні, від 19. жовтня до 2. листопада, стояв тут фронт. Говорили, що це родинна місце-

вість Мусоліні і тому її так сильно боронять. Показували нам навіть хату, де він народився, ми обстріляли її з гармат і поцілили в самий комин. Перший раз від довшого часу появилися на небі німецькі літаки в білий день, видно, що німці хотіли тут довше боронитися.

Коли проїжджали ми через Предапію, бачив я гору, що в ній вижолоблено великі печери і побудовано там підземну фабрику літаків. Сотні бомб скинені на неї — стільки вдіяли, що трохи вхід до неї пошарпали.

Їхав я, як звичайно, на шоферській будці нашого авта і бачив багато знайомих українців з піхоти, якої кілька батальйонів стояли в долині. Хлопці пізнали мене на будці, гукали мені привітання по-українськи, я їм відповідав, на жаль не спинилися ми в тій місцевості і не міг зустрітися й поговорити з товаришами.

Становище зайняли ми трохи далі за містом. Болото від дощу й снігу таке, що й гармат добре поставити не можна, перший раз від початку кампанії мусіли ми вкопати їх при самій дорозі. Знову налітали німецькі літаки, не дивлячись на негоду. Не щастило їм, багато їх збивали, я бачив, як літуни рятувалися на легкопадах.

Придбав я собі там пам'ятку на ціле життя. Втомлений кількадедними боями заснув я під своїм одноосібним шатром, пробудився напів замерзлий і заметений снігом, від тоді не можу добре рухати шиєю, неначе кийок проковтнув.

Бої перенеслися тепер над річку Монтоне, де простояли ми три тижні, від другого до двадцять четвертого листопада. Моя батарея минула якесь сильно знищене бомбами місто і стала над самою

річкою. Місце добре, крутий беріг давав захист перед ворожим обстрілом.

Одного дня в полудне дали нам знати, щоб іти по обід. Кухню поставили в румовищах хати трохи позаду нашої лінії, як на те, німець почав страшенний обстріл по наших артилерійських становищах здовж річки, а стояло там кілька полків артилерії. Багато народу пропало тоді, не було часу й по обід іти, пролежали ми голодні під заслоною кручі. Нашій батареї ще якось легко обійшлося, тільки четверта гармата дістала поціл та ще одна граната попала в батарейний магазин стрілива, геть усе порозкидала й понищила. Навдивовижу нам усім вибухів не було.

Не знати, як довго це тривало б, якби не прозрадити хтось з цивільних італійців, що позаду нас на горі скриваються два німецькі обсерватори, тому й вогонь такий цільний. Під вечір їх зловили і тоді вогонь затих.

Тепер з нашої сторони почалися пальба, над ранком німець мусів утікати. Наш дивізіон пустився навздогін і в запалі загнався задалеко. Випередив піхоту й передні стежі, заблудив десь позаду німецьких ліній, ані ми, ані німці того не завважили. Коли спокмітився про те наш командир, наказав стишити мотори. Ми злізли з возів і залягли навколо гармат в оборонній позиції біля скорострелів. Заборонено курити, щоб не зрадило нас світло, а якраз у таких ситуаціях страшенно хочеться курити. На моє щастя стійка припала мені коло моста, під яким у березі вода вирила глибоку нору, туди ми влазили, щоб посмоктати трохи диму з цигарки і заспокоїти нерви.

Серед того напруження прийшов ранок. Як тіль-

ки розвиднілося, обережно підсунулися перші стежі нашої піхоти, незабаром минули нас і більші піхотні відділи, тоді ми й собі почали бити по німцях.

Такий склався порядок, що ми один місяць стояли в акції, а другий відводили нас дозад на відпочинок. На ділі ніякого відпочинку там не було, відсунулися ми кілька кілометрів углиб і били на дальшу віддаль. Менше били, це правда, все ж таки били кожного дня, а в перервах чистили й перевіряли гармати.

Під кінець листопада відтягнули нас на такий «відпочинок» у районі П'єве Салютаре-Вітіньяно і там ми простояли до 20. грудня. Перед самим латинським Різдом знову кинули нас на фронт над річку Сеніо. Відбувалися там якісь незнані мені ближче рухи військ на фронті, англійські частини вислано до Греції, казали, щоб не допустити туди большевиків, а через те польському корпусові припало обсадити довший відтинок фронту.

КІНЕЦЬ ІТАЛІЙСЬКОЇ КАМПАНИ

Двомісячні бої над Сеніо. — Розгромлений четвертий полк артилерії. — Комічна фігура поручника Куца. — Лейтенант Іван Мусієнко і репатріація полонених. — Білорус Мужейко й авантюра з англійцями. — Позиційні бої під містом Фаенца. — Сапер Степан Костишин. — Кривавий шлях від Фаенци до Болонії. — Масаkra з американських літаків. — Капітуляція німців в Італії.

Бої над річкою Сеніо тягнулися два місяці. Більш від запеклого німецького опору в'їдалася італійська зима, не так холодом, як вогкістю. Приморозки чергувалися зо снігопадами, сніг топився на льоту, земля вдень розкисала, вночі замерзала і так увесь час — вночі тріщить, а вдень плющить.

Наша артилерія знову заблизько підсунулася, майже під самі ворожі окопи на горі. Міцно засів німець, ніяк не викуриш його, майже два тижні змарнувалися так для трьох полків артилерії, що не могли ввійти в акцію через надто близьку віддаль. Кожного дня думалося, що вже сьогодні напевно відкинуть німців, тоді й наші гармати придуть до слова, і так з дня на день, а тим часом німець сидів на скелях, як прикутий. Пражив по нас

гранатометами, для артилерійського вогню і йому незручно, заблизько від власних становищ. Під самою горою стояла напів розвалена шоба, там ми знайшли захист, лишивши позаду замасковані гармати під охороною сторожі. В тому безділлі застряг цілий наш полк, ліворуч від нас п'ятий, праворуч четвертий.

Вкінці стало ясно, що фронт устійнився і без більшої офенсиви діло не піде. Казали нам відступати. Перший рушив четвертий полк. Вишикувався в маршову колону і тільки загуркотіли мотори, німець почав смажити з різного калібру. В одну мить порозкидав, повивертав і помішав з землею майже цілий полк, і то на наших очах. Це було щось страшне. Хто живий, пустився навтеки, кинувши гармати й амуніцію, вбитих і ранених за кілька хвилин більше, як за тиждень офенсиви.

Після того погрому сусіднього четвертого полку не важилися ми відступати маршовим порядком. Виждали ночі і викрадалися під охороною темноти, по одній гарматі, лишаючи амуніцію на місці. Та й то не легко було, бо німці слухали пильно, тільки рознісся гул мотора в автомашині — зараз вогонь. Якось висунулися ми потрохи, відійшли чотирнадцять кілометрів дозаду, на зміну артилерії Карпатської Бригади. При відвороті все стріливо залишилося на місці. Дві гармати добре замасковано під горою, осталася при них обслуга. Кожного дня над ранком під'їжджали вони до наготовленої в різних місцях амуніції, били по кількясот гранатів і втікали назад, як тільки ставало надто гаряче. Майже шість тижнів тягнулася та гра, ніколи не міг німець вислідити, кожного дня били вони з іншого місця. Виглядало, наче б стояло десь там закритих кілька ба-

терій, що не били разом, час-до-часу то тут, то там відзивалися і німець надаремне витрачав амуніцію.

Відвідав мене тоді мій друг Павло Мартинюк, що стояв недалеко зо своєю частиною. Його приділили до охорони відділу мулів, з грецькими погоничами, підвозив амуніцію й харчі до перших ліній і в часі одного такого транспорту заїхав випадково до нашої батареї. Всього один кілометр з-заду стояв він зо своїм відділом, у якомусь розбитому будинку. Вина в нього — на цілу батарею вистачило б. Хвацько ми тоді попили собі на радощах з зустрічі, згадуючи старі часи, як то ще перед війною служили ми разом у війську.

Зимно спати під шатрами в січневу стужу, вітер пронизує, холод кригою налягає. Залізли в якусь шопу — те саме: дме звідусіль, зуби скачуть, як у лихоманці. Стільки служби, що варта біля гармат, а поза тим — роби, що хочеш. В таку хвилию часом і за фронтом скучно, на фронті бодай нема коли думати про холод.

Приставили нам нового поручника, Куц називався. Людина вже не молода, весь час сидів в Англії, це перший раз вислали його на фронт. Почав він з нами заводити діло, як у казармі: ставати в чвірки, гуртом ходити по обід, маршувати, як на вправах. Так десь певно написане стояло в підручнику, коли вчився на офіцера, і може добре це було для рекрутів, але не тут, де кожен з нас уже рік фронту мав за собою, а перед тим стільки всяких вишколів наївся, що всіми вухами переливалися — більшість у війську вже від п'яти років, промаршували пів земної кулі. Це не брало. Але у війську дисципліна, нема як відмовитися від послуху. Ми знайшли інакший спосіб.

Куц був ненажера. Не вистачало йому його власного офіцерського харчу, заходив він між хлопців, де завжди знайшлося щось додатково попоїсти — то курка, то рибка, а найбільше — вино, що на нього дуже він був ласун. Наїдався він і напивався з нами і ніколи не прийшло йому на гадку, що це хіба не падає нам манною з неба, що грабувати ми ані красти в італійців не підемо, що мусимо за все те платити зо скупой своєї військової платні. От ми раз піднесли йому повну миску такої риби, що від неї, хто не звик, береться на розвільнення. Спустив він цілу миску, ще й похвалив, що добра риба — і два дні ходив зо штанами в руках під сміх цілої батареї.

Однієї ночі счинилася стрілянина позаду нас. Хтось крикнув, що це німці скинули парашутистів. Куц ударив на тривогу, казав нам обставитися скорострілами, а сам сховався в кухонний котел, було ще там на дні добрих кілька цалів зупи. Хутко вияснилося, що алярм фальшивий, постріли йшли від наших частин, щось там випробовували. А Куц усе сидів ще у кїтлі, доки не вигнав його звідти Юзик Пйотровскі. Сміху було стільки, що вища команда мусіла забрати Куца від нас. Хтось бачив його пізніше в транспортній компанії, там здається перебув він до кінця вїйни.

До нашої батареї прийшов українець з Києва, лейтенант Іван Мусієнко. Дивна його історія і трагічна доля. Коли німці формували різні частини з большевицьких полонених, пішов туди й Мусієнко. На фронті куля або вб'є, або міне, а в таборі полонених смерть певна. Разом з іншими вислали його по якомусь часі на італійський фронт і тут вони, як тільки трапилася нагода, тікали від німців і зда-

валися в полон. На нашому відтинку їх не було, але з лівої і правої сторони, де стояли англійці, французи й американці, не раз приходили вістки, що цілі відділи, зложені з большевицьких воєнних бранців, здаються в полон, не хочуть битися проти альянтів. Їх кудись там відправляли, а коли назбиралося їх більше, завантажили їх на корабель і сказали, що завезуть до Англії.

Говорилося одне, а на думці малося друге. Бо за якийсь час полонені покмітили, що корабель їде зовсім не в сторону Англії. Закралоя підозріння, що везуть їх до большевиків. Просили завернути, команда корабля відмовилася, заслоняючися наказом. Тоді ці нещасні почали скакати в море — краще відразу смерть у воді, як большевицькі муки. Зчинилася суматоха на кораблі, трудно втримати всіх під покладом, а стріляти годі, бо ж не підносять рук на залогу, власної лише смерті шукають. Вийшла делегація до капітана корабля: якщо не завезе їх назад до альянтів, тоді всі вони до одного життя собі відберуть, в море поскакають, вішатимуться, голодом заморяться.

Збентежений капітан не знав, на яку стати, потім мабуть порозумівся зо своєю командою, бо під вечір корабель завернув з дороги і причалив назад до Неаполю. Бранців тимчасово примістили в якомусь таборі. Вони втратили вже довір'я до альянтів, жили в безнастанному страху, що кожного дня можуть їх віддати в руки большевикам, і як тільки трапилася нагода — втікали. Втік і Мусієнко. Якийсь час блукав по селах, доки довідався, що між іншими військовими частинами є теж польський корпус. Майнула йому думка, чи не зголоситися до польської армії, хіба поляки нікого не віддадуть

большевикам, відносини між ними погані. Якимсь чудом удалося йому обминути всі застави й контролі військової поліції і вкінці наздігнав він поляків. Втрати в Другому Корпусі на той час були дуже великі, поповнення нізвідки взяти, приймали б усякого, прийняли й Мусієнка, приділили його до обслуги четвертої гармати моєї батареї, старшим був там плутоновий Заможний, поляк.

Того самого дня під вечір довідався я про прихід Мусієнка і як тільки вирвався від служби, забіг до шопи, де квартирували хлопці від четвертої гармати, поглянути на нього й поговорити, якщо вдасться. Дивлюся, стоїть високий чорнявий парень, обступили його навколо, прийшли й офіцери. По-польськи він ані в зуб, деякі поляки вміють трохи по-українськи і трохи по-московськи і так на такій мішаній мові йде бесіда. Розпитуються в нього про всячину, як там у большевицькому війську, які настрої, як воювалося на східньому фронті, що говорять большевики про поляків і т. і. Розмова зійшла на політику, що то буде по війні, чи зміняться відносини в Росії, чи впаде большевицький режим. Мусієнко говорить одверто, йому здається, що коли він між противниками большевиків, то тим самим і серед прихильників українців. На його думку німець уже був би викінчив большевиків, якби не альянтська допомога. І конче треба їх бити, як не німцям, то альянтам, бо добра від них нікому не буде, коли вони впадуть — тоді й Польща безпечна і Україна буде «самостоятельна».

Е, голубе, далеко тут не зайдеш з такою бесідою. Та як його остерегти? Нема як підступити, кругом поляки, попивають вино, цікаво дивляться

на нього й слухають. Ні, хіба неможливо сьогодні, треба заждати.

В той час прийшло більше молодняку до полку і ми, «стара війна», часто були перемучені нічною службою. Не можна ж лишати самих рекрутів, са-ламахи намішають. По-три або й по-чотири ночі не спав я, а вдень годі: постріли, шум і гармідер не дають. По кількох таких ночах здавалося мені, що звалюся з ніг, та коли я довідався, що сьогодні Мусієнко має варту, висунувся тихцем з шатра — чудова нагода порозумітися з ним та остерегти, щоб не був занадто щирий до поляків. Вночі я підійшов до нього і ми познайомилися. Розказав я йому про відносини в поляків, про їх ненависть до українців. Вони проти большевиків, це правда, бо тепер їм сала за шкуру залляли, але нехай лише відносини трохи зміняться — разом з большевиками підуть на нас. Тут нас обмаль, в артилерії, зате багато в піхоті і в пробойових відділах. Як можемо, так тримаємося купи, порозуміваємося разом на всякий випадок.

Втішився сердега, що знайшов щиру українську душу, домовилися ми, як тримати контакт з собою і повідомляти себе в разі якоїсь небезпеки, тим часом обіцяв він прикусити язика й обережніше висловлюватися в розмові. Не встерегло його це від лиха, про його долю розкажу пізніше.

Поки йшла підготовка до офенсиви, ми мали більше вільного часу, тоді й забігали часом до італійських хат, якщо були вблизи, купити вина й побалакати з сеньйорітами. Недалечко від нас жила гарна чорнявка, вина в неї повен льох, зчаста ми в неї гостювали, бо і близько і зручно і, як то в пісні співається, «там стрільці в хвилинах скуки

заходили на любов». Якось одного разу вибралися ми туди на вино з Мужейком з моєї батареї. Та ба, спізналися! В хаті сиділи три англійці, на столі перед ними здоровий графин вина, до половини вже порожній. Ну, що ж, не будемо втікати від англійців. Зайшли й ми, привіталися з господинею і з ними, почалася розмова. Воно, звичайно, більше руками, як язиками, бо ані ми по-англійськи не кумекаємо, ані вони по-польськи не втнуть. Зате кожен знав кілька італійських слів і так ними обертав, як міг.

Про що ж говорити воякові? Найперше — щоб вже війна скоро скінчилася. А скінчиться вона десь швидко, бо «старий Джо» здорово б'є німця по штанях. Хороший чоловік, «старий Джо», чи не так? Я мовчу, хоч мене аж підносить, пам'ятаю, як кінчалися давніше такі дискусії. А мій Мужейко, хлопець коренастий, на слово слабий, зате на п'ястуки міцний! По десяти мінутах тієї дискусії, коли англійці підняли тост за «старого Джо», Мужейко вихватив складаний ніж і, заки я спам'ятався, порізав усіх трьох англійців. Не без того, що і я нам'яв їм трохи боків, не лишу ж товариша самого! Втікли ми швиденько і сховалися між своїми.

А на другий день гвалт! Прийшла скарга від англійської команди, шукають винуватців. Легше шукати — тяжче знайти. Ще б пак! Цілий полк артилерії під носом, недалеко з усіх сторін інші частини, одні на фронт, другі з фронту, не інакше, тільки якісь проїжджі мусіли це бути. Англійці вперті, хочуть пізнавати. Водили цих трьох порізаних, заглядали вони скрізь, на щастя не дуже приглядалися в нашій батареї. В п'ятах нам захололо бо ж це не жарти — суворо заборонено сидати з

англійцями, до вина чи до забави. А чомусь ніхто не впав на думку в'яяснити англійцям, щоб вони стримувалися з виявами свого захоплення до «старого Джо», було б здоровіше їм на шкуру, а нам на нерви.

З початком березня знову пішли ми на фронтову лінію, що весь час ще йшла здовж річки Сеніо. Тим разом стояли ми трохи направо, в районі міста Фаенца. Цілий місяць ішли там бої, звичайний позиційний фронт, ні одна сторона не пробувала наступати, обсипували себе пострілами. Бувало різно, часом спокійно, а часом гаряче. Гармат ми не вкопували, так просто розставили їх на землі і для себе становищ не забезпечували, а коли я, про всяке, викопав собі рівчак, мене брали в насміхи. Зараз на другий день німець пришкварив, як під Монте Кассіно, тоді ціла обслуга навипередки кинулася до мого рівчака, кожен бодай голову туди встромити хотів. Лихо наднесло й літаки. Спочатку думалося, що це свої, — німецькі довгенько вже не важилися літати вдень — і не дуже береглися перед ними, доки не сипнули скорострілами і маленькими бомбами, що їх у нас називали «мишками». Скидали й грубший калібер. Недалеко вирило величезну яму, що ціла хата могла туди вміститися, за весь час війни не бачив я такої.

Відвідав мене тоді мій односельчанин Степан Костишин. Він був при саперах, довідався, що мій полк близько, та й зайшов. Не мав я чим його погостити, вийшло вино, тоді він запросив мене до себе, в нього вина — хоч купайся в нім. Почув це наш командир, відпустив мене до вечора, щоб вер-

таючися набрав вина, скільки донесу. Вино носили ми в порожніх бляшанках від бензини.

Пустився я за Степаном, та й трохи не скочив у біду. Я собі гадав, що він десь позаду, на відпочинку, а він повів мене до переду, під самий фронт. Минули ми піхотні позиції і підсунулися під напів розвалену хату — там скривалися сапери в румовищах, вони розмінювали поля. А німці не далше, як сто метрів, видно їх і чути їхні голоси. Люди з хати повтікали, полишили все добро, була там постіль, білля і різна всячина, а надіссе — в пивниці стояли величезні бодні, повні вина! Пий, скільки душа забажає!

Дивний був чолов'яга Степан Костишин. Кожному тикав, чи простому стрільцеві, чи старшині, а було, що й до бійки брався. Його вважали приреченим до смерти, в найбільш небезпечні місця посилали, а він ходив собі поміж мінами, як між капустою на городі, кулі свистали навколо й минали його, як завороженого. Саперське діло небезпечне, багато їх гинуло кожного дня, а мій Степан на глум своїм офіцерам цілу війну переходив і до Америки забрив.

Погостювавши в нього гарненько, набрав я вина в баньки від бензини і, заждавши, аж посутеніє, вернувся до своєї гармати.

Надійшла весна. З початком квітня пішла з нашого боку офенсива в напрямі на Больонію. Німці скупчили величезні сили і за два місяці, коли фронт стояв над річкою Сенію, сильно укріпили терен. Бої не переривалися ні на годину, вісімнадцять діб, день і ніч безупину наступ чергувався з артилерійською підготовою і це було багато гірше, як під Монте Кассіно. Наступ за наступом ішов.

як хвилі на морі, і ніколи не посунулися ми далше за одним разом, як сто-двісті метрів. Кожне село, кожне містечко треба було здобувати шаленим зусиллям, ламати опір ворога метер за метром. Всесь цей простір від Фаенци до Больонії перемінився в одну величезну твердиню — найперше оборонний пояс укріплень на сім кілометрів завглибшки, а далі залізо й бетон, бетон і залізо, а де голе поле — там заритий танк і облитий цементом. Ціла рівнина перекопана штучними каналами, куди напущено води, щоб спиняти рух танків. Не минули ми ні однієї криниці, щоб не гаркотів звідти скоростріл, не було ні дерева, за яким не крилося б гніздо опору. Сам собі чудуюся не раз, як я це все перебув живим. Вже от-от мала кінчатися війна, і там, на порозі мирного життя, не один знайшов собі смерть.

Двадцять першого квітня підсунулися ми під саме місто Больонію, примостилися з гарматами в горах за розбитими хатами і чекали наказу здобувати місто. Дістали сильний шрапнельний вогонь, свист відламків пронизував повітря і грав по напружених нервах, хоч не одне вже перебулося за два роки. Дехто з офіцерів старався підтримати настроїв не дуже то зручним способом, кажучи, що це не ворожі шрапнелі, тільки розприски від нашої протилетунської артилерії. В це могли повірити хіба рекрути, але не ми, що майже два роки стояли в полі. Та й на кого мала бити наша зенітка, коли на небі хіба ворону побачити, а не німецького літака.

Літаки справді прилетіли, але американські. Обкидали бомбами німецькі позиції довкола міста, підготовляли нам наступ. При тому сталося нещас-

тя, американці помилково збомбили польську піхоту. Тому, що сталося це несподівано і заскочило піхоту без ніякої охорони, втрати були дуже великі. Поляки проклинали американців, на чому світ стоїть, а дехто й божився, що вони зробили це навмисне, за намовою большевиків, в літаках напевно мусіли сидіти американські комуністи.

Самої Больонії німці не дуже боронили, якби прочували близький свій кінець. Ще заки скінчили ми підготову до атаки на місто, прийшло повідомлення про капітуляцію німецької армії в Італії.

XXVII

ЗАЧИНАЮТЬСЯ ПОВОЄННІ БУДНІ

Надії на війну з большевиками. — Поляки роблять резерви боеприпасу. — Сумний випадок Куківця. — Поворотним шляхом. — Останній нальот німецьких аероплянів. — Протиальянські настрої в поляків. — Арешт Мусієнка. — Перший Великдень по війні. — Шовіністичний вискок шефа Козіцького і моя реакція. — Відпустка до Риму. — Не знайшов Українського Комітету.

Так прийшов кінець війни, що шість років шаліла над землею. В газетах і в радіо подавали, що там десь по містах люди влаштовували радісні маніфестації, по вулицях танцювали, цілу ніч ішла гульня на radoщах — а в нас, на фронті, неначе й не змінилося нічого. Кожний знав, що вже боїв не буде, що будемо кудись відступати на відпочинок, десь пізніше прийде демобілізація і зачнеться нове, «мирне» життя. Мало хто вірив у те в польському корпусі, більшість сподівалася, що як не сьогодні то завтра почнеться нова завірюха, тим разом з большевиками.

Про те говорилося не лише на низах, між рядовим вояцтвом, мусіли бути такі думки і між вищим командуванням, бо вже може на три-чотири місяці

до кінця війни поляки почали робити собі запаси амуніції і харчів. Повно всякого військового добра валялося при дорогах і на збірних пунктах зараз за бойовою лінією, крім того за розпискою команди видавали стріливо й харчі з рухомих магазинів, що підсувалися за фронтом.

Щоночі, як тільки трохи втишилося на фронті, поляки виїздили дозadu по амуніцію, одного разу вислано й мене. Магазином завідував якийсь су-хорлявий англієць, до помочі мав кількох італійських вояків з тієї армії, що перейшла на альянтський бік. Поглянувши на мою записку, без надуми казав італійцям вантажити скриньки з амуніцією на наші вози. Якось не дуже справно йшла робота, сердитий англієць почав бурчати, а далі накинувся з лайкою на своїх помічників, що вони ледарі й негодяї, ні на фронті з них користи, ні в запіллі пожитку. Італійці відгризалися, що вони такі ж самі вояки, як і він і що краще б він, замість кричати, теж брався за скриньки, скоріше пішла б робота. Це ще більше розлютило англійця, він розкричався, що англійці є на те на світі, щоб командувати, а всякі італійці — щоб їх слухати і на них робити. Не моє діло мішатися в ту сварку, проте дуже мене те заболіло, я пригадав собі, як точнісінько так само вели себе колись поляки в Галичині супроти українців. Став я в обороні італійців, за мною й інші, тоді він схаменувся і замовк.

Таким способом назбирали ми запасу амуніції для гармат і скорострілів щонайменше на шість місяців, на повний вогонь.

Щось мабуть перенюхали англійці, і коли прийшла капітуляція, наказали полякам лишитися на місці під Больонією, на зустріч з большевиками і з

тітовськими партизанами вислали лише англійські й американські частини.

Постояли ми під Больонією, а потім відступали назад тим самим шляхом, що сюди прийшли. Місто Больонія захоронилося якось від воєнного знищення, врятувала його капітуляція. Перед відмаршом пішла нас групка оглянути місто, Мусієнко звідкись роздобув фотоапарат, робили ми знімки на пам'ятку.

Перед самим виїздом трапилася сумна пригода Дмитрові Куківцеві. Якийсь біс погнав його на побойовище, чогось він там лазив і шукав на полі. Наткнувся на німецьку протитанкову гранату, т. зв. «панцерфавст», почав маніпулювати коло неї і тут сталося нещастя — граната вибухла. Було це не дуже далеко від нас, зараз ми туди надбігли. Напряму вибуху частинно тільки захопив Куківся, поранивши йому ноги й обірвавши статеві органи. Вився він з болю і кричав серед мук, щоб його там доби́ли. Забрали його до шпиталю і відрятували, та ледве чи тішився він ще своїм життям. Це ж був на цілий полк знаний джигун, де тільки вільна хвили́на трапилася, ганяв за дівчатами, вічно десь пропадав і в останній хвилині, задиханий, прибігав на позиції. А тут його така страшна кара постигла — хіба вже думати тільки про дівчат.

Відмаршували ми назад. Дороги розриті гранатами, мости понищені, все направлюване на швидку руку, похід повільний. Щоправда, не було чого й спішитися. Ми відійшли яких тридцять до сорок кілометрів від Больонії і розташувалися там квартирувати. А подорозі зустріла нас остання воєнна пригода.

Німці капітулювали на північ від Альп, війна так

якби вже зовсім скінчилася, ніхто не звертав уваги на літаки, що сюди й туди пролітали на небі. Серед такої безпечної безжурности примчали звідкись два швидколетні аеропляни, щось наче теперішні джетовики, і ще заки хто опам'ятався — сипнули скорострілами по колонах військ і наскидали малих бомб. Як осі звихалися вони, то з одного боку, то з другого налітали, постала паніка через несподіваність атаки і тому, що не було де схоронитися. Я мав щастя забігти за якусь хату, тільки по стінах кулі посипалися, мені не сталося нічого.

Двома наворотами того самого дня налітали німці, за той час ми вже розставили зенітку і за другим разом збили два літаки. Мигнула в мене думка — а показалося, що й інші так само думали -- чи не українці це хотіли залишити полякам гостинця. Там десь стояли українські частини в складі німецької армії і ми ще тоді не знали, що була це сама піхота, літаків вони не мали. Здавалося нам, що тепер, коли вся вже надія для них пропала, ще накінець поїхали в гості до поляків.

В тій околиці заквартирувалося вісім полків польського війська. Поки приводили до порядку і себе самих, і зброю, заметушилася польська пропаганда, приїжджали якісь бесідники, скликали мітинги і виголошували промови. Страшне огірчення було на англійців і взагалі на альянтів, проти них прямувалося вістря всіх промов. Кляли вони Черчіля й Рузвельта за те, що продали Польщу большевикам, зрадили не тільки Польщу, як першого свого союзника в війні проти німців, але й усю Європу.

Не кінчалося на промовах. Реакція ішла вглиб вояцької маси і виявлялася в відмові поваги стар-

шинам. Закидали їм, що дурили військо, обіцювали Польщу «від моря до моря», гнали його на смерть за чужі інтереси. Навіщо було встеляти трупом шлях від Таранто до Болонії, навіщо гинули під Монте Кассіно? Шкода кожної краплі крові, пролитої за альянтів, краще було в 1939 році піти німцям на уступки, погодитися з ними і разом звозувати большевиків.

Не мавши іншого діла, ми їздили до себе в гості, відвідували одні других по різних частинах. До мене приїхав земляк Чирський з Росохватців. Хотів я погостити його вином, бісів син, мій господар, не хотів продати, заклинався, що немає. Я знав, що без вина в нього не обійдеться, бо хто ж це бачив, щоб італієць без вина лишався? Вони п'ють його як воду. Не йнакше, тільки команда мусіла заборонити продавати вино, щоб вояки не розпивалися і не чинили бешкетів.

Вийшов я з хати з порожніми руками. На подвір'ї лежала купа гіляччя і здавалося мені, наче заблисло щось у ній проти сонця. Підніс я гілку, дві — е-е-е, хлопці, тут нам зараз буде бенкет! Прикрита ріцям примостилася в заглибині величезна бутля вина і то не простого, а доброго вермуту. Зараз ми там до неї забралися, ціла батарея напилася. Господар тільки дивився з-під лоба, не признавався, що це його вино, бо ж перед хвилиною божився, що вина в нього нема. Перший раз за всю війну випив я вина задармо, давніше купував, тримався нашої селянської засади, що «краще своє латане, як чуже хватане».

Підохотившись так добре вином, сіли ми обидва з Чирським на один ровер і поїхали до Павла Мартинюка. Закрапав дощ, а далі пустився відром, та

нас гріло вино і ми так проїхали ровером через містечко на втіху людям, що дивилися крізь вікна на таке диво.

На гостинах один у одного і на бенкетуванні минав час. Жили ми з дня на день і було б нічого. Якби цієї погідної одноманітності не перебила сумна подія.

Польська військова поліція забрала Мусієнка. Вже давніше мусіли йому недовіряти, бо ще далеко перед Болонією, пригадую собі, відвідав його якийсь тип у білому куховарському фартусі, квіти йому навіть приніс. Перед нами за земляка його подався, а мені щось тьохнуло, що це поліцист. Там вони щось говорили, а потім перейшли у сварку, гість закинув Мусієнкові, що він большевицький служака, бо інакше не зробили б його лейтенантом. Мусієнко боронився, що йому з большевиками не по дорозі, він українець і стоїть за самостійну Україну.

А тепер прийшли і відвели його до поліції при корпусній команді. За три дні він вернувся. Розказував, що брали його до штабу, допитувала його поліція і якісь вищі офіцери, цікавилися, яка в нього освіта і які школи, казали, буде їм потрібно вечних людей з-поміж українців, бо стільки їх у Корпусі назбиралося, що невідомо, який уряд творити, чи польський, чи «козацький».

За кілька днів знову забрала його поліція і відтоді слух за ним загинув. В міжчасі я з ним договорився, як нам себе шукати по війні, дав йому адреси своїх свояків у Канаді і він обіцяв, що куди б його доля не кинула — відгукнеться на ті адреси і дасть про себе знати. Вістки не дістав я до сьогодні. Або його десь поляки замучили, або пере-

дали англійцям і ті його видали большевикам.

Прийшов Великдень, перший по війні. Рішили ми використати святочну нагоду, щоб знову зійтися разом і поговорити про те, що буде з нами по війні. Організацію свяченого перебрав на себе 14-ий Батальйон, де служило багато українців, а головно займався тим Андрій Пшик. Він зизначився в боях, два рази був ранений, піднесено його до ступня капраля. Часом помагав він у роботі в батальйонній канцелярії, мав багато знайомств, його знали як українця і рахувалися з ним більше, як з котрим-небудь звичайним вояком.

До нас долучилися теж деякі білоруси. Видано харчів на свячене, кухар-білорус зварив добрий обід, все заповідало, що свячене вийде на славу. Приїхав з Риму український священик, відправив воскресну Службу Божу в італійській церкві і якийсь радісний настрій настав між нами. Там же на місці склався хор і коли в повітрі пронеслося могутнє «Христос Воскрес», здавалося, що це не з наших грудей пісня розливається, що це з далекої України вітер несе нам привіт від народу нашого, від рідних наших сюди, до італійської церкви на італійській землі.

Розставлено столи під голим небом, поміж виноградниками, на тлі чудового краєвиду, і до свяченого за столом засіло понад двісті хлопців, кожен гарно й чистенько зодягнений, гладко підголений — все на кожному блищить від черевика до останнього гудзика.

Були там і поляки, офіцери з 14-го Батальйону, ніяково було їх не запросити і цей обов'язок перебрав на себе Пшик. Поділилися святочним яйцем і взялися за обід. В гарному настрої поплили спо-

мини, згадувалися свята поміж рідними. Було кілька промов, українці говорили мало, більше старшини, старанно оминаючи всяку «політику» і нав'язуючи до різних великодніх звичаїв і традицій. Не довго вони там сиділи, бо з обидвох кінців стола хлопці, посмакувавши вином, затягнули найперше «Ще не вмерла Україна», а потім «Не пора, не пора» — тоді офіцери винеслися тихцем і залишили нас самих.

До пізнього вечора йшла забава і хоч вино лилося рясно — все минуло спокійно і достойно. Навколо церкви і майданику, де відбулося свячене, а теж на закрутах доріг і поза виноградниками поляки розставили військову поліцію на мотоциклах, боялися, щоб ми, підпивши вина, не кинулися бити польських офіцерів. Ніхто того не збирався робити.

Священника, що весь час був між нами, просили ми інтерв'ювати в команді корпусу, щоб призначили звідти допомогу для родин українських утікачів в Італії. Наприкінці і зараз у перших днях після неї наплило до Італії багато цивільних людей з-поміж примусово вивезених німцями на роботи, а теж і втікачів від большевиків, що аж сюди загналися. Польське військо зайнялося поляками, давало їм харчі й підмоги з військових магазинів. Українцями не займався ніхто, американці тоді ще не цікавилися цивільними людьми, а й самі українці, лякаючись репатріації, сиділи тихше води, ніжче трави. Більшість з них дуже бідувала. Кілька разів ми робили серед нас грошеві збірки їм на допомогу, була це крапля води в морі супроти дійсних потреб. Просили ми священника покликатися в нашому імені на те, що ми, українські вояки в поль-

ській армії, за те, що воювали за польську справу, домагаємося тепер допомоги нашим землякам, що їх лихоліття загнало на чужину. Заки ще американці чи англійці зорганізують допомогу для всіх, військова польська команда повинна допомогти харчами втікачам у перехідному часі, дати їм змогу перетривати так, як це робить з польськими втікачами.

Правдоподібно священник дотримав слова, бо довідалися ми пізніше, що в деяких місцях групи українських втікачів діставали невелику підмогу з польських військових магазинів.

Дальше відійшли ми на короткий постій до Предаїю. Сонце добре вже припікало, спрага докучала, шукали ми тіні під деревами, а потім пішли до міста на вино. Хтось сказав, що вино взимку гріє, а влітку холодить, і хотіли ми спробувати, чи це правда. Бувши самий між поляками, мусів я вважати, щоб не впитися і не ляпнути язиком якої дурниці. Тягнув вино вміру, все таки трохи пішло воно в голову. Вернулися ми коло десятої години вночі і тоді стався прикрий випадок. Перестрінув нас коло шатер шеф батареї Козіцкі і поки там інші з ним балакали, на мене найшов сон, я пішов у стебло. Долетіли до мене уривки розмови, Козіцький казав, що найвищий час винищити «всіх таких, як той, що прийшов з вами», себто маючи на думці мене й інших українців. Вино грало мені в жилах, я вискочив з автоматом з шатра. «Ще заки ви мене «винищите» — кричав я — «цілу батарею пішлю туди, де козам роги правлять». Настрашилися поляки, перепрошували мене й запевняли, що не відносилось це ані до мене, ані до українців, що вони мали на думці тих «нових», які прий-

шли до Корпусу з німецького війська. Яюсь втихомирили мене і я назад поліз у шатро, та вже всю ніч не заплющив ока, з автоматом у руках пролежав на ліжку, щоб бува не закралися вночі й не перетяли горлянки, тихо й без галасу.

На другий день хміль вивітрів нам з голови і справа забулася.

З Предапію відїхали ми до Анкони, там, казали, будемо стояти довше. Квартирували на полі, під шатрами, від сторони гір. Тоді вже легше було дістати відпустку і я з групою вояків поїхав на десять днів до Риму. Швендявся я по місті, оглядав різні старовинні будівлі, церкви й музеї. Провадила нас якась полька, сама мало знала, щораз встромяла носа в книжку, шукаючи за поясненнями, і швидко ми її лишили, обїдемося без такого провідника.

Для мене не так цікаво було Рим оглянути, як віднайти українців у місті. Ми вже знали, що є в Римі «Український Комітет», адреси його я не мав і не міг допитатися до нього. Я розпитувався по місті поліцистів, навіть деяких стрічних людей питався — ніхто не вмів мене туди справити, так я й проблукав десять днів по місті, не натрапивши на слід українців.

Заходив до величезної церкви на площі, перед нею зібралися тисячі людей, бачив тоді Папу Римського, як несли його на ношах, благословив він народ на чотири сторони світа. Багато різних священників було там, напевно були між ними й українці, та як їх пізнати? Добре, що хоч Папу побачив, бо як же ж то, «бути в Римі і Папи Римського не бачити?».

ПОСТІЙ У ЧЕРВІІ ПІД РАВЕННОЮ

Відвідини по батальйонах. — Нові люди в Корпусі. — Я один у хорі польських старшин. — На постій до Червії під Равенною. — Контакти до Австрії й Німеччини через чорну торгівлю. — Табір утікачів між Венецією і Трієстом. — Поляки переманюють до себе українських скитальців. — Перші зустрічі з «дивізійниками» з Ріміні. — Вбивство Олюха. — В нагороду за п'ятирічну службу — пропонують на ординанса. — Натиск англійців на репатріацію, польська команда проти неї. — Підступно забрали амуніцію.

Вернувшись з Риму, застав я листа від знайомого українця з 16-го Батальйону, запрошував мене на весілля. Поляки їздили часто до недалекої Австрії, якось раз долучився він до них і в одному з таборів утікачів знайшов собі дівчину. Не довго тривало залицяння — вояк слабкий на слово, але скорий до діла — та й під вінець! Вігчання припадало на другий день, як же ж мені знову відпустку дістати, коли в батареї дають тільки на три дні, на довшу треба писатися до полкового звіту? Поміг мені капітан, виписавши три перепустки під ряд, кожна на три дні: одна скінчиться — викинути, другу в по-

требі показувати. Все одно не застав я вже того жениха, бо й місцевости свого постою не подав він докладно і я трохи блудив, заки знайшов його відділ.

Відпустки придалися мені на те, щоб об'їхати цілу околицю й затіснити зв'язок з товаришами в піхоті. Їздив я так від батальйону до батальйону і скрізь бачив нових людей. Їх набрали поляки з Німеччини й Австрії, вже після закінчення війни, і так поповнювали пощерблені лави свого Корпусу. Серед них було багато українців, молодих хлопців, тепер не робили вже різниць, приймали до всяких родів зброї, не лише до піхоти. Розмови між поляками невеселі. Шість років билися за альянтську справу і добилися того, що їхні ж союзники віддали Польщу на московську ласку й не ласку. Не один раз говорили вони, що властиво нема різниці між поляками й українцями, які билися по німецькій стороні, з політичного боку одні й другі дійшли до такого самого висліду. Помимо того поляки все ще збиралися йти на Львів і бундючилися в розмовах зо мною.

— Куди вам до Львова — кепкував я з них — ви коби до своєї Варшави дійшли, далека тепер туди вам дорога.

Прислухався тим розмовам шеф Козіцкі, знаний зо своїх україножерних поглядів. На другий день призначено мене оглянути гармати. Коли я так зайнятий був своєю роботою, вийшов Козіцкі з шатра і ніби до мене, а ніби собі під носом, але так, щоб я чув, бубонів:

— Та що з того що є в світі Україна? Україна ніби є, український нарід теж, а українців — нема. Одні признаються, а другі між собою сваряться.

Я скипів гнівом, хотів кинутися на нього, по хвилі спам'ятався. Жаль стиснув мене за серце, бо правду казав поляк. На прикладі нашого життя в польському корпусі бачив я, скільки українців за-таювали свою національність, а скільки, хоч і признавались до свого народу, то й на тому в них кінчалось, не відчували потреби якоїсь організації між собою, не хотіли боротися за свої права.

Мовчки переглядав я далі свої гармати, замовк і Козицькі.

Поляки зорганізували собі хор при Корпусі, куди приділено теж і мене. Почувався я дуже незручно — одинокий українець у хорі, зложеному з самих старшин і підстаршин, один тільки я простий воєк. Проби відбувалися три рази тижнево і на ті дні звільняли мене від усіх військових зайнять. Показалося, що це для мене дуже вигідне. Приїжджав по мене наш хлопець, льницький, родом з Підволочиськ, відбув я свою пробу до обіду, а решту дня ми тільки те й робили, що їздили від батальйону до батальйону. Майже два місяці тягнулися ті проби хору потім з того нічого не вийшло, хор розбрався, офіцери пороз'їжджалися, а наш полк перевели на постій до міста Червія під Равенною.

Стояли ми там досить довго. Над самим морем, у великих будинках без вікон: в одному гармати, в другому амуніція, а в третьому мужва. Дні проминали бездільно, власне, ніхто не знав, що далі робити і що з нами буде. Війна скінчилася, війська не потрібно, куди ж нас діти, коли Польща під большевиками?

Звідти їздили до Німеччини й Австрії на чорну торгівлю. Ішов великий рух сюди й туди, привозили всякі вістки, я жадібно ловив усе, що говорено

про українців. Казали, що недалеко, в Австрії, стоїть ще якась більша військова частина, не зовсім роззброєна, мабуть це українці. Конче хотілося мені дістатися туди й подивитися, я скрізь нюхав, де б то роздобути перепустку якусь. Дали перепустку тільки до границі. Що ж, поїду, може вдасться змінити документи на самій границі.

Їздив я попід границю сюди й туди, не вдалося легальним шляхом передістатися до Австрії. Зате між Венецією і Трієстом натрапив я на якийсь величезний табір для втікачів, між ними багато українців. Власне, не був це осілий табір, тільки якийсь переходове збіговище, зігнали туди людей з усіх усюдів і звідти мали їх кудись розвозити. Люди стояли купами, багато жінок і дітей, дехто одягнений добре, більшість зовсім бідно, всі виголоднілі й потомлені. Всякий народ там зустрічався: українці, поляки, хорвати, мадяри. Майже кожна національна група мала якогось зв'язкового від альянтів. Якраз приїхав я на час, коли ті зв'язкові збирали своїх людей, відділяли їх окремо від інших, давали якись інформації, обіщували допомогу. Від обіцянки до справжньої помочі ще далеко, це правда, все ж таки приємно людям бачити, що хтось ними піклується, вливає в серце надію. Діялося це так, що такий зв'язковий вилазив на підвищення і крізь гучномовець закликав своїх людей ставати гуртом довкола себе. На просторому майдані швидко відокремилися великі гурти, ладилися від'їжджати до якихось таборів.

Тільки до українців ніхто не приїхав. Їх було найбільше і виглядали вони дуже потомлені і так мені жаль їх зробилося, що мигнула в мене думка: а що, якби я, користаючи зо свого військового одно-

строю, виліз на плятформу і зібрав їх навколо себе? Бодай кілька слів потіхи сказати, адреси до канадійських і американських газет дати, зв'язок до «Українського Комітету» в Римі обіцяти, хоч і сам адреси його не мав.

Тим часом польські зв'язкові від Корпусу скінчили роботу біля своїх груп і кинулися між українців. Вишукували поміж ними тих, що жили перед війною в Польщі, і намовляли переходити до себе, обіцяючи оборону перед репатріацією, допомогу в харчах і одягах. Дехто йшов, дуже мало, більшість трималася своєї групи, хоч і як безнадійне було їхнє положення. Декого поляки майже силою заганяли до себе.

Від'їжджав я звідти в нез'ясованих самому собі настроях. Жаль було тих безталанних людей, а одночасно думалося, що коли так багато нас тут знайшлося, ми скоріше чи пізніше мусимо знайти якийсь спосіб, щоб зібратися до купи всі, і цивільні втікачі, і українські вояки з дивізії, і з німецького війська, і українці з польської армії — яка ж тоді в нас буде велика сила!

Українська дивізія стояла вже тоді за дротами в Ріміні. Недалеко від мене розташований був 5. полк протилітунської артилерії і я мав там знайомого українця, Хом'яка. Отож вони хотіли допомогти нашим товаришам з дивізії, брали їх ніби на роботу до кухні, а в дійсності на те, щоб добре наїстися, попиту вина й наговоритися. Порозумівся я з ними, щоб привезли кілька поставних хлопців, хотілося мені похвалитися перед поляками, які то в нас вояки, а найбільше хотів я замкнути рота одному плутоновому, що весь час дошкулював мені всякими ущипливими увагами, мовляв, українці

тільки до того здібні, щоб у чужому війську та ще й на підрядному місці служити.

В найближчу неділю привезли кількох «дивізійників» і між ними трапився мій односельчанин Володимир Карнаух. Господи, як зрадив я ним! Зараз порозумівся з шефом у кухні, щоб його звільнили на цілий день, я забираю його до себе в гості. Посідали ми на моєму ліжку, витягнув я перекуску, роздобув вина, прийшли інші хлопці-українці і поплила розмова — стільки літ стояли ми по противних сторонах, кожен інший світ бачив і мав що розказувати. Карнаух удався хлопець на славу, виріс як смерека, під саме небо, однострій на ньому лежав як на офіцерові, не встиг ще обшарпатися в полоні. Поляки тільки з-під лоба зиркали і бачилося в них мимовільний респект.

Цілий день ми так провели, їли, пили, купалися, розказували один одному всячину, під вечір відвіз я його назад і тоді постановив конче ближче зв'язатися з нашими товаришами з Ріміні.

Зазнали ми болючої втрати, загинув наш товариш Олюх, українець з Полісся. Був це гарний молодий хлопець, спочатку, як багато інших, скривався він зо своїм українським походженням, а що мав гарне письмо і трохи освіти, вживали його час до часу до різних допоміжних робіт у канцеляріях. В Італії виявилось, що він українець, і тоді він попав у неласку. Служба в нього була при телефоні в'батарейі й одного вечора, разом з трьома іншими телефоністами-поляками, — Вуйціком, Краєвським, а назвища третього не пам'ятаю, — вийшли гуляти до міста. Вернулися пізно в ночі, та без Олюха, а на другий день вполудне знайшли його втопленого, море викинуло трупа на беріг. Счинився рух і зро-

били слідство, — було підозріння, що ці три поляки його вбили — і якось ціла справа зам'ялася, поляки скинули вину на італійських комуністів, наче б то вони його замордували. Поховали його на військовому цвинтарі в місті Формі, бачив я його могилу, прикрасили ми її як уміли, нехай спочиває там у далекій чужині.

Шеф дивізіону, Плоскодняк *), бачив, що я сильно перевтомлений нічною службою і хотів перекинути мене до іншого зайняття. Пропонував піти на ординанса до поручника Дембіцького. Дембіцький, молодий хлопець, значно молодший за мене, був ще найбільш привітний і справедливий з усіх знаних мені польських старшин, добре відносився до вояків і назагал його досить любили. Проте на ординанса до нього я не пішов. Шість років перебув на війні, чортові з зубів вирвався і всіляке лихо перебув не на те, щоб чистити чоботи полякові. Плоскоднякові заявив, що або я вояк — тоді далі робитиму військову службу, хоч за шість років не дослужився навіть найнижчого підстаршинського ступня, або ні — то мундур до магазину і нехай звільняють мене до цивільного життя.

Десь там «нагорі» мусіли думати про те, що зробити з польським військом тепер, коли вже війна скінчилася. Справа замоталася ще й через те, що наразі ніхто не голосився до повороту в Польщу. Може й пішли б вояки, але як довго в уніформі, так довго мусіли підкорятися військовій дисципліні, а польська команда була проти репатріації. До нас доходили про те всякі сплетні й глухі вісті. Раз

---

*) Поляк, не один з наших товаришів що про нього згадую на інших місцях.

казали, що англійці хотіли силою роззброїти поляків, так само як козаків-добровольців у німецькій армії. Запросили на якусь нараду старшин, щоб там їх затримати, обезголовити армію й розпустити військо, вирвавши його на якийсь час з-під впливу польської військової верхівки. Поляки ніби то мали пронюхати письмо носом і не пішли на ту нараду.

Потім припинили видачу харчів. Харчування ішло частинно на рахунок італійців, що не могли чи не мали відваги від того відмовитися, а частинно військова інтендантура скуповувала харчі за власні гроші. Щойно в половині червня почали ми знову діставати харчі з англійських магазинів.

Увесь час ішов натиск теж на те, щоб відобрати зброю. Силою незручно — це ж війна зо своїм союзником! — а добровільно поляки здати не хотіли. Не вірили англійцям, уважали їх зрадливими й вірломними, що зброю заберуть, а всіх нас відошлють до большевиків. Не хотіло визбуватися зброї і просте вояцтво, тим паче українці. Ішли поголоски про те, що коли аж до того дійде, тоді розбрідемося всі — і поляки й українці — по Італії, будемо чинити партизанку і так промишляти, бити всіх, хто переїде дорогу.

Знайшовся інший вихід: зброю лишили, але забрали амуніцію. Найперше залишили кожному воякові — говорю про артилерію, може в піхотних частинах було інакше — по п'ять набоїв на кріс, решту казали здати до магазину. Коло міста Форлі загороджено велику площу і там на швидку руку поставлено магазин артилерійської амуніції й усякого військового майна. Все відбувалося вправно і в порядку, амуніцію складали під польською вій-

ськовою охороною. За яких три тижні нагло зникли польські військові стійки, магазини обсажені сильно озброєними англійськими відділами і так поляки мали танки, гармати, гранатомети, скоростріли — та все хіба для паради, бо не було до них амуніції.

Тепер все ще більше кинулося до чорної торгівлі. Продавали, що попало, і кожному, хто знайшовся охочий до купівлі. Крали всіляке військове добро і знадіб'я, бо й так відберуть англійці, така їх заплата за шостирічну війну. Навіть колеса від гармат викрадали — за одне таке гумове колесо можна було дістати 40.000 італійських лірів. Тут виявилася польська лукавість — були випадки, що намовляли українців викрадати гарматні колеса, а потім на них доносили до польської військової поліції і багато хлопців через те сиділи в тюрмі.

МІЖ ПОЛОНЕНИМИ В РІМІНІ

На відвідини до Ріміні. — Гасло через італійських дівчат. — Обвіяло українським духом. — Вертаюся на бочці. — Вдруге до Ріміні. — Українські дівчата в Річціоне. — Служба коло німців у Белярії. — Транспорт до Неаполю. — Служняність німців.

Довідався я через далекого свояка в Америці, Івана Дацковського, що його син Богдан та ще й інші мої земляки інтерновані в таборі полонених у Ріміні. Вже давніше манило мене навідатися туди, тепер ще більша охота прийшла і я постановив при першій нагоді відвідати табір.

Знав я, що їсти там завжди бракує — всі табори полонених на світі однакові, добром там не переживається — хотілося завести хлопцям пачку з харчами, бодай стільки з моїх відвідин скористають, що наїдяться. Харчів можна в місті купити, скільки схотів би, щоправда, ціна їм далека від дешевої, та не в ціні справа. За мною в батареї ввесь час слідували і було б підозріле, коли б побачили, що заводжу собі магазин з харчами. Виручив мене поляк Відзе. До нашої батареї прийшов від німців, доставши в полон, походив десь з-під Познаня

і не дивлячись на те, що родовитий поляк, не сподобав собі порядків у польському війську, казав, що німці, чужий йому й ворожий нарід, куди ліпше з ним поводитися в своєму війську. Накупив він для мене харчів і вийшла з того довжелезна пачка, ані в руках її донести, ані на плечі взяти, якби прийшлося йти пішки, що було дуже правдоподібне, від нас до Ріміні не курсували автобуси, а й залізницею теж мусів би колувати.

Транспорт трапився мені випадково. Волинець Кудра возив автом їсти вартовим аж під Ріміні, три рази денно, ніхто в нього не контролював бензини, пильнували лише часу, щоб вернувся на точну годину. Нічого легшого йому, підїхати десять чи п'ятнадцять кілометрів далше по тій самій дорозі, він радо згодився мені допомогти й підвезти аж під самий табір. Взяв я собі відпустку ніби до Риму, присівся коло Кудри і заїхав під самі драти.

Я думав, що не будуть мені чинити перешкод, або пропустять без труду, або видадуть перепустку, бо це ж не большевики, а до того на мені вояцький альянтський однострій, Сторожу біля брам і в середині табору тримали англійці, поляків туди не допускали, робили вони службу за дротами, проходжуючися навколо табору. Дехто з них пробували нав'язувати розмови зо стрільцями, бунтували їх проти своїх старшин.

Взяв я свою пачку на плечі і попростував до найближчої брами. Доступ до табору йшов так, що наперед був досить довгий коридор з колючого дроту, на кінці брама, в брамі стійка, а за нею вартівня. Варту тримали якісь шотландці, я не міг з ними порозумітися, витолкувати їм, про що

мені йдеться, і з того всього вони хотіли мене арештувати. Арешту я не боявся, куди більш небезпечно мені було б, якби виявилось, що я замість до Риму почвалав до Ріміні. Вимахуючи вільною рукою, я щось почав кричати, вдаючи обурення, позадкував до виходу і вискочив за дроти.

Ходжу по дорозі і продумую, коби бодай пачку якось передати. Надійшли якісь дивізійники з другого боку дротів, я пересунув пачку попід загорожу і просив передати Пальчукові й Богданові Дацковському. Знайшовся між ними старшина — Турко називався — і порадив, як дістатися до табору. Вже не один перед тим стояв перед такою перешкодою і хлопці винайшли спосіб перепачковувати людей до табору і з табору. В недалекій хатині жили італійські дівчата і до них було гасло. Коли це гасло сказати, вони видають есесівський однострій, що його носять на собі полонені, і білу службу перепаску. Мені треба там передягнутися і сміливо йти до брами, не до тієї, куди не вдалося мені за першим разом, щоб не пізнали. Подав мені теж якісь незрозумілі для мене слова, що їх треба сказати вартовим у брамі.

Так я й зробив. Італійки вже розбудили в себе приязнь до українців і коли побачили в мене на рамені «Польща», косо споглядали на мене і майже не хотіли говорити. Розтлумачив я їм руками, що на рамені «Полянд», але в серці «Україна», вони подобрішали, видали речі і за годину я вже був у таборі.

Не міг наговоритися з усіма знайомими, стільки їх знайшов. Наші хлопці в Ріміні не дармували, розбудували товариське й культурне життя, на душі так гарно стало, здавалося мені, що раптом на

Україну перелетів. Оглянув я церкву, «Народний Дім», слухав промови полк. Долинського, водили мене до свого музею. Не буду описувати того всього, що бачив я в Ріміні, це напевно зробить хтось з мешканців табору. Скажу тільки, що зробило це на мене невисказане враження. Пробувши шість років між поляками, українське почуття виявлялося в мене тільки протестами, обороною свого імені і своєї національності, тепер же ж відчув я на собі подих України, що йшов від тієї маси молодих українців, від усіх тих виявів мистецького й культурного життя, що його вони так справно і так скоро зорганізували.

Переночував я в таборі і з великим жалем попросився з усіма, обіцявши незабаром знову навідатися. В італійок надягнув я знову свій однострій і пішов шукати способу, як назад вернутися до своєї батареї. В кишені в мене всього двісті лірів, нема й думки, щоб найняти таксіву. Пустився я пішки. Минало мене багато авт, ніхто не хотів підвезти, бо траплялися випадки, що італійські комуністи присідалися на військові авта, мордували шоферів і втікали з машинами. Прийняли мене на вантажник, що віз величезну бочку зо смолою, і на тій бочці переїхав я кільканадцять кілометрів, доки не звернула вона з мого напрямку. Потім наздігнали мене три комуністи на роверах і якийсь час ішов я разом з ними, усього перейшов пішки понад шістдесят кілометрів і точно прийшов на свою годину.

За кілька тижнів вибрався я вдруге до Ріміні, прилучився до мене Микола Залуцький. Ішли ми пішки, раз-у-раз пробуючи присістися на авто і все надаремно. Надїхав якийсь вантажник. Вже

здалеку махаємо руками — не видно, хто там їде — вантажник спивняється і бачимо, їдуть в ньому польські офіцери. Мусіли ми сказати, що їдемо до якоїсь іншої місцевості, не могли ж признатися, що йдемо відвідувати українських полонених у Ріміні. Минули ми Ріміні і під горою, коли авто звільнило біг, вискочили на дорогу і сховалися між хатами. Це було дуже підозріле, краще було висісти в тій місцевості, що її ми заподали офіцерам, та не хотілося тюпати звідти пішки назад. Вантажник спинився, офіцери шукали якийсь час за нами, а потім махнули рукою і від'їхали.

В таборі сказали нам, що в недалекому місті Річчіоне живуть українські дівчата, медсестри з дивізії. Були це переважно дівчата з Волині або зо Східньої України, їм приділено окремих будиночок і там вони дожидали, доки не вирішиться справа полонених. Як не відвідати українських дівчат? Стільки літ їх не бачили, весь час між арабками й італійками живучи, могли забути, що десь на світі є українські жінки. Гострого нагляду над ними не було, могли виходити до міста і ми запросили дві з них до ресторану. Погостили їх, як могли і на що була спроможна наша вояцька кишень, нічого не жаліли б, щоб внести трохи радощів у їхнє життя. Воно й воякові нема втіхи в полоні, що й казати про дівчат.

В автобусі між Ріміні й Річчіоне завважив я, що якийсь осібняк пильно мені придивляється, неначе підморгує одним оком. Щось і мені те обличчя вдалося знайоме, пізнав я його, аж заговорив він до мене. Бачив його в таборі в Ріміні, тоді він мав на собі однострій, цивільний одяг геть його перемінив. Оказується, що він виконує кур'єрську служ-

бу між Ріміні й Римом, буває, що й до Австрії заїжджає. Не моє діло розпитуватися, хто і за чим його посилає, він просив мене передати листа до Ріміні з кличкою «до майора», якщо я туди вибираюся, це йому заощадило б один день часу. Я щоправда вже звідти вертався, то чому ще раз не поїхати і не послужити хлопцям у потребі? А того кур'єра я знову пізніше зустрічав у таборі в часі одних з моїх частих відвідин.

В поблизькому місті Белярія заложено величезний табір для німецьких воєнних бранців. Власне, не був це один табір, скоріше ціла їх група, окремо для стрільців, підстаршин і старшин, нараховували їх там чи не п'ятдесят тисяч. Генерали жили окремо в готелі, сторожі біля них я не бачив, мали вільність рухів по місті й околиці, їздили собі «джіпами» на прогульки, видно мусіли дати слово, що не будуть утікати. Коло табору стояла транспортна компанія, при ній пущено в рух ремонтні верстати, весь час ішла там якась робота, брали до неї німецьких шоферів і всіляких механіків, приходили до помочі теж українці. Вартову службу виконували там у більшості поляки і кілька разів припало це на мене. Натрапив я на відділ українців, привітався з ними, почастував цигарками і дав їм двісті лірів — усе, що мав при душі. Оце примха долі! Одні українці — полонені з чужого війська, а їх пильнують другі українці — теж з чужого війська.

З Белярії щораз відвозили німців до величезного збірного місця в Неаполі, там їх вантажили на кораблі, одних транспортували додому, других мабуть до Англії. Одного разу припало мені ескортувати транспорт. На кільканадцять вантажних ваго-

нів придали всього чотири вояки, між ними ні одного підстаршини і мене назначено провідником. Я мав відвезти їх до Неаполю і здати в перехідному таборі над морем, узяти розписку й вернутися назад. Трохи страшно, бо як-не-як, це ж цілий поїзд, усього чотири нас для ескорти і щонайменше шість годин їзди нормальним поїздом.

Позачиняли ми двері від вагонів, щоб легше пильнувати, на станціях, де поїзд стояв довше, походжаємо з автоматами здовж нашого транспорту. А німці слухняні, як овечки, здисциплінований народ, шанує все, що «ферботен» *). Кілька з-поміж них походило зо Шлеська, вміли трохи по-польськи і просили мене дозволити їм виміняти щось в італійців на їжу. Подивився я на ті вагони, на вихудлі обличчя за ґратами і згадав, як відбував я далеку дорогу таким самим поїздом, з Білорусі аж за Урал. Жаль мені їх стало, бо хоч це німці, але теж люди, ще й вояки. Урочисто запевняли вони, що не буде ніяких бешкетів, самі триматимуть порядок, у кожному вагоні визначений буде один за те відповідальний.

Від тепер на кожній станції відкривав я двері кількох вагонів — у кожному вже обрано відповідального за порядок коменданта — і перед моїми очима повторилися так добре знані мені сцени: звідусіль збігаються «цивілі», несуть яйця, м'ясо, овочі, молоко й вино, у вояків беруть сорочки, светри, накривала. Вимахують руками, торгуються і кричать, один італієць верещить більше, як десять німців. Обидві сторони розходяться вдоволені, кожному здається, що вийшов з баришем. Гандель

---

*) ферботен — заборонено.

ішов на кожній станції, німці тримали зразковий порядок, ані одного разу не мав я потреби їх упоминати.

Швидко заїхали ми до Неаполю, поїзд підвіз нас аж під самий перехідний табір, там я здав свій транспорт, розквітувався і пішов дивитися на табір. Величезні маси народу бівакували тут під голім небом, шатер для всіх не ставало, та й не дуже їх потрібно, ніхто там довго не сидів. Групували їх по тому, хто з якої окупаційної зони — англійської, американської, французької, большевицької — з перших трьох відставляли додому, з советської залишали, не знали ще, що з ними в тому часі робити.

Походив я трохи навколо табору, придивився, як сумирно сидять ті, що недавно ще хотіли заволодіти цілим світом, та й поміркував собі, як покарада їх за те доля. Та що нам з того? Чи верне це життя помордованим українцям, чи виростуть через те попалені села й садиби? Не почув я злоби в серці до тих людей, винувників нещастя українського народу. Може тому, що не мав з ними діла і не бачив власними очима їхніх знущань, а може тому, що цей кошмар перейшов уже до минулого і на світ лягала нова понура тінь, московського большевизму...

Відїхав я назад американським військовим поїздом. Ще лишився передо мною кусень дороги, куди вже поїзд не йшов, подорозі трапився джип з німецькими генералами і вони підвезли. Щось там між собою шварготіли, не багато розумів я по-німецьки, зачув тільки «польніше швайне» *). Без

---

*) польніше швайне — польські свині.

сумніву відносилося це до польського однострою на мені, дивним дивом не відчув я в тому ніякої зневаги для мене самого. Українцем я був перед тим, заки надяг польський однострій, і буду ним після того, як його скину. Надягнути його змусили мене обставини, не бачив я в тому ніякої чести для себе, не моя справа боронити польського «гонору».

XXX

НА ПІВДНІ ІТАЛІЇ

Переїзд до центру армії в місті Матера. — Навчання артилерії в старшинських школах. — Українці з санітарної компанії. — Приїзд єпископа Бучка на Різдво. — Святкую в таборі скитальців у Трані. — Прогулька до Неаполю. — Біда, нужда і розпуста. — В старовинних Помпеях. — Покидаємо південь. — Поляки їдуть на «родіну».

Під кінець місяця червня, перевели мене на південь Італії, до міста Матера. Стояв там центр польської армії, в самому місті і по довкільних селах розташувалися різні польські відділи і там десь в околиці була польська команда. Не знали, що робити з військом, а якесь зайняття конче йому потрібно дати і між іншими способами поляки загадали вести там свої офіцерські школи. До навчання артилерії в тих школах перевезли дві батареї з нашого дивізіону. Наш полк артилерії здобув собі славу в боях, моя батарея теж визначилася, її обслуга мала опінію добрих гарматчиків і вибір упав на нас.

Переїхали ми до Матери, заквартирувалися в якійсь кам'яниці в передмісті і почалося прокляте життя, гірше, як на фронті. Повних шість місяців,

за виїнятком неділь і свят, зривалися ми досвіта о четвертій годині, виїздили за місто і там — дощ чи погода — ішла наука стріляння з гармат. За шість місяців перейшли ми три курси: два для підхорунжівки, себто для кадетів, кандидатів на офіцерів, і один для офіцерів з інших родів зброї, що хотіли вишколити себе в артилерії. В цьому останньому курсі брало участь понад триста осіб і з нього лишилися в мене тільки погані спомини.

Офіцери трималися звисока, ніякої ввічливости до нас, хоч ми виступали в ролі інструкторів на показових лекціях, не відчувалося товариськості, що завжди повинна бути в війську, не зважаючи на різниці в військових ступнях. Ще й стався мені прикрий випадок. Один з нездарних офіцерів трохи не пустив гармати в пропасть, в останній хвилині перекрутив я в неї хвіст і завернув боком, щоб колеса не котилися вниз. Щось хруснуло мені в спині і лишило пам'яту по сьогодні. Військовий лікар навіть оглянути як слід не хотів, дивився на вояка не як на хвору людину, а як на «мародера», себто типа, що хоче викрутитися від своїх обов'язків. Тільки всього, що дістав відпустку на три дні і поїхав на північ, до Форлі, побачитися зо знайомим.

Довкола Матери стояло багато війська і без ніякого сумніву немало там мусіло бути українців. Зв'язків до них я не мав, самому ніколи шукати. Бувши в службі від четвертої вранці до дев'ятої ввечері, коли прийшла неділя, чоловік тільки про те й думав, щоб відпочити. Всі мої знайомі на півночі і туди я поїхав на відпустку.

Кожного муляло в душі питання, що буде з нами, коли почнеться демобілізація? Що зроблять з українцями? Доки йшла війна, потрібні вони на

гарматне м'ясо, а тепер, кому і нащо вони до біса здатні?

Хтось говорив, що по більших скупченнях українців у польському корпусі буває єпископ Бучко. Ніхто з моїх знайомих не бачив його і не мав нагоди з ним говорити, а конче було б зустрітися з ним, він же ж людина вчена і світова, доступ скрізь має, напевно дав би якусь пораду. Коли в Матері рахується центр польської армії і коли стільки війська в околиці, мусять хіба бути там якісь українці, може вони знайшли вже зв'язок до єпископа Бучка і може він приїде до нас на Різдвяні свята?

Звичайно такі речі проголошувалися в військових щоденних наказах. Часом їх відчитували, а бувало таке, що канцелярійні підстаршини навмисне ховали накази, зокрема в частинах, де було більше українців. Ніби затратиться десь такий наказ між іншими паперами і так українці не могли довідатися, коли приїде до них священник. Знаючи про те з давнішого досвіду, старався я знайти спосіб, щоб напевно розвідатися, чи буде в нас хтось на Різдво. В нашому наказі нічого про те не буде — я один тільки греко-католик, решта православні білоруси — треба шукати інших частин, де більше українців.

В місті стояла санітарна компанія, а в ній, як довідався я, служила більша кількість українців. Віднайшов я ту компанію і познайомився з двома українцями. Один з них, старший уже дядько, вступив до польського війська тільки тому, щоб рятувати свою жінку й дитину. Їх вивезли всіх кудись на Сибір, коли ж формувався польський корпус, була нагода забрати теж і родини, от наш дядько й пішов до війська. Жінку з дочкою долучили до транс-

порту цивілів і завезли до Африки. Приходили звідти листи, діставав їх і цей дядько від дочки, писала йому, що дістала сестру, тільки диво якесь вийшло, бо тато білий і мама біла, а сестра чорна. Гірко жалівся мені дядько: для рятунку жінки пішов він на фронт життя своє наражати і от як вона йому віддячилася. З другим, Мусійчуком, умовився я, що він, мавши більше вільного часу, буде нипати по канцеляріях, щоб не пропустити різдвяного наказу, чи не буде там чогось про українські свята.

Було оповіщено, що Служба Божа відбудеться в місті Барі над морем. Мене не було в Матері і Мусійчук поїхав самий. Розказував пізніше, що Богослуження відправлялося в італійській церкві, при дуже малій кількості людей, найбільше тридцятка. Прийшло кілька польських офіцерів, між ними генерал Сулік і польський польовий біскуп Гавліна. Знайшлися цікаві італійці, що хотіли подивитися на Службу Божу в українському обряді. Гавліна давав їм пояснення, а наші хлопці підслухували, чи правду він говорить, бо полякові вірити не можна, будь він навіть біскупом. Єпископ дивувався, чому так мало українців прийшло до церкви, висунув ніби здогад, ніби твердження, що їх мабуть про те не повідомили і що треба йому про те сказати, а він поробить старання, щоб це не повторилося. В тому моменті генерал Сулік засоромився і вийшов з церкви. Накінець сповідь. Єпископ Бучко відразу заповів, що всіх висповідати не може, найвище трьох-чотирьох. Пішли до тієї сповіді так, щоб кожен з іншої місцевости та з іншої частини, вилляли всі свої жалі перед українським єпископом, а він потішав їх, як міг, дав адресу Українського Комітету в Римі для контакту, щоб писати туди і

при нагоді відвідувати. Комітет опікується тільки цивільними людьми і не має права до тих, що в війську, або що в полоні, але інформації завжди там можна дістати і конечно треба з ним стояти в зв'язку.

Я тим часом святкував деінде. Від знайомого українця з 16 Батальйону, того самого, на весілля якого в Австрії я спізнався, прийшов лист, що недалеко від Матери, в місті Трані над Адрійським Морем є табір цивільних утікачів. У тому таборі живе теж його дружина, він вибирається туди на Різдво, чи не стрінутися б нам там? Оце гаразд, є де свята перебути та й нових людей побачити!

Поїхав я до Трані на латинське Різдво, взявши відпустку на кілька днів. Найняв кімнату в готелі в місті, заплатив господині, щоб приладила всякої страви, купив різних напйтків — все те мало бути приготоване і стіл накритий на другий день, коли я хотів запросити нових знайомих з табору до себе на свята.

Заходжу просто до таборової канцелярії, подають мені число бльоку й кімнати, де живе жінка мого товариша. Цікаво розглядаюся по таборі — сила-силенна всякого народу, різні нації, найбільше поляків та українців. Я там не самий, зо мною вибрався Мензіняк зо Львова, що добре говорив по-українськи і завжди напрошувався їздити зо мною, сподіваючися веселого товариства і доброї забави.

В таборі — біда, бруд і злидні. Довжелезні дерев'яні бараки, стіни тільки з надвору, а в середині перегородки з накривал, що висять на шнурках. Все чути, що діється в сусідів з одної чи другої сторони, ніхто не соромиться — не говорю вже

про подружніх людей — серед молоді шириться розпуста..

Віднайшов я свою «знайому», що її тоді вперше побачив. Жило їх шестеро дівчат і одна стара жінка, понад шістдесятку, в одній такій перегородці. Розказали мені, що тяжко живеться тут українцям, ніхто ними не опікується. Поляки мають поміч від свого війська, школи їм усякі організують, на кращі місця ставлять, а українців заганяють, до найтяжчої і найчорнішої роботи. І мусять вони користися під загрозою, що проженуть з табору, куди ж їм тоді дітися?

В часі тієї розмови над'їхав і мій товариш з 16 Батальйону. Привіз з собою горілки й закуску, заставили ми стіл і засіли до вечері. Стару жінку посадили на перше місце й попросили, щоб була за матір для дівчат, поблагословила вечерю. Розплакалася вона з жалю, провела молитву і скоро настроїй повеселішав, коли на столі з'явилися пляшки й тарілки. Понеслася й коляда «Бог Предвічний», як колись в Україні.

Показалося, що в таборі живе мій земляк з недалекого присілка Гуляйпілля. Звідкись довідався він про мій приїзд, зараз прибіг до бараку і запросив нас усіх до своєї кімнати. Називався він Дробніцькі і властиво був поляком, але з таких поляків, що по-українськи ліпше говорили, як по польськи. Як багато інших, так і його вивезли кудись у глибину ССРСР, там він пішов до польського війська після амнесії, був ранений і потім уживали його до всякої легкої служби в запллі. Тепер обслуговував він телефон у таборі, рахувався «урядовою особою» і мав окрему кімнату, досить простору, всі ми там помістилися. Взялися й музики,

Дробніцкі вмів грати на скрипці й позбирав кількох музикантів з табору, zorganizував собі оркестру, генер вона пригравала нам до вечері і до забави. Все йшло в нас по-українськи, хоч і Дробніцкі і Мензіняк були з польського роду.

На другий день я запросив гостей до себе до готелю: нас чотири вояки і чотири дівчини. Всі дивувалися, що готова ціла вечеря, напитки й закуска — тільки сідай та й їж. Зачалося стиха, а потім розв'язалися язики і прополоскалися горла, пішло щораз голосніше. Спочатку ми тримали себе на мотузку, коли ж виявилося, що в тому самому готелі ще в кількох кімнатах відбуваються такі самі «свята» — затягли на все горло. Приятель з 16 Батальйону висунувся з жінкою, а ми «святкували» так до пізньої ночі, я не жалів ні вина, ні їжі, нехай знають дівчата, що хоч вояк бідний, та не скупий! Лишив по собі добрий спомин, довго ще згадували в таборі українського вояка Козія з польського війська.

Зима в Італії не така, я у нас. Снігу мало, хіба в горах, морозу на півдні майже нема, зате густо перепадають дощі. Прийшла пора дощів, нема як відбувати наших гарматних вправ, хтось піддав думку, чи не вибратися б нам на прогульку до Неаполю? Поїхала нас тридцятка, розбрилися по місті, зо мною ішов Козак з Полісся.

В Неаполі я вже бував і трохи місто знав, стільки, що можна на вулиці побачити. Здався б якийсь провідник, напевно мусять тут бути, через Неаполь переходить багато війська і кожен хотів би побачити місто. Провідники знайшлися швидше, якби думав, та не такі, як сподівався. По вулицях чіплялися вояків малі діти й тягнули їх до хат.

Якийсь малий хлопчина затагнув і мене з Козаком, аж на четвертий поверх. Чи то сестра його чи мама — якась рижоволоса чекала там на нас, дуже скупо зодягнена. В мене відразу до рижих ще зі школи, коли я сидів в одній лавці коло рудої дівчини, і я втік звідти, як міг найскоріше.

Годі було вулицею перейти, скрізь діти до хати тягнули і всюди голод, нужда й розпуста. В одній хаті двоє старих торгували чотирьома дочками, стояли при касі і видавали квитки вступу. І так майже на кожній вулиці. Добре мусів іти цей інтерес, скрізь бачив я вояків, що входили й виходили з хат, поляки, французи, американці й англійці, смагляві індійці і чорномазі мурина. В кожному місті війна несе нужду й голод, все ж таки не сподівався я аж такої розпусти. Тут хіба ще з-перед війни мусів бути до того пригожий ґрунт.

Повіз нас Дембіцкі оглядати вулкан Везувій і старовинне місто Помпеї, що його колись присипав попіл з вулкану. Тепер його відкопали й обчистили, війна не принесла йому ніякого знищення, заціліли всі музеї і відреставровано будинки ще з римських часів. Між нами були чотири військові дівчини-пеески, найняли ми собі провідника і він давав нам пояснення якоюсь мішаниною всіляких мов, дуже смішно це виглядало, але кожен це розумів.

Провідник водив нас по розкопаному місті, показував, де колись був цирк з боями глядіяторів і диких звірів, де урядові будівлі, суд, міська управа і т. д. Залюбки спинявся перед кожною статуєю — а всі вони голіські, так як їх колись різьбили в старовину, як мати на світ народила. Мабуть думав, що вояка такі речі більше цікавлять від

якихсь наукових відкрить і розводився в довжелезних розповідях про те, де і як римляни чинили колись розпусту. Наші пеески, хоч народ у світі бувалий і не з одної печі хліб їли, червоніли по вуха і вдавали, що їм соромно, але пильно ловили кожне слово. Нічого не змінилося на цьому світі: що колись перед двома тисячами літ робили римляни в Помпеях, те саме роблять італійці в недалекому Неаполі.

Незабаром після того покинули ми Матеру. Без жалю розпрощався я з тим містом — крім утоми й нудьги не лишило воно в мені нічого. Ще майже перед самим виїздом трохи не впав у халепу.

Не вільно було воякам виходити до міста після дев'ятої ввечері і це відносилось до всіх військових, не дивлячись, поляки вони чи американці. По околиці ходили стежі військової поліції, а також пильнувала того цивільна італійська поліція. Якось раз вибрався я погуляти з білорусом Лопатою. Ми забарилися і нас переловив італійський поліцист, витягнув пістоль, хотів відвести до станиці. І бідою пахне та й соромно, що такий миршавий італієць нас обидвох веде. А Лопата біля мене як ведмідь, вдвоє заввишки від мене. Кажу йому — сміятися з нас будуть. Кара не мине нас своєю дорогою, та це пусте, вояк до того звик, гірше, що візьмуть нас на язики. В Лопати рука — таки справжня лопата, тільки раз махнув і не знати, де подівся італієць. Тут ми щодуху до батареї, просовгнулися, що ніхто нас не бачив, лягли й заснули.

А вранці — алярм! Показалося, що Лопата спересердя засильно мацнув італійця і від одного тільки удару поторошив йому кості. Вивели на подвір'я обидві наші батареї — будуть пізнавати нічних

мандрівників. З'явився і побитий італієць, та хоч як витріщував очі, не впізнав ані Лопати ані мене. Минулося все щасливо і з того всі були вдоволені, а найбільше ми обидва. Італійців ніхто не любив, між ними замножилися комуністи і не поминали ніякої нагоди, щоб усіляко дошкулити чужим во-
якам. Зачули ми, як шеф нашої канцелярії говорив, що поставив би вина тим хлопцям, що навчили розуму італійця. Ну, вже воліли ми по те вино не голоситися.

Бачив я в Матері тих поляків, що зголосилися «на родіну». Відвели їм окреме приміщення, було їх около сім сотень, переважно самі стрільці, рідше підстаршини, а старшин не зустрічав я зовсім, хоч казали, що були й вони. Звідти мали вони виїжджати до Польщі. Досить мало, як на стотисячну армію. Може зголосилося б більше, якби відтяти від них офіцерів, бо додому всіх тягне, а радіо кожного дня заклиало вертатися до краю, до родин, вібудувати Польщу.

Та куди мали вертатися ті, що їхні оселі знайшлися тепер під большевиками? А до них належали майже всі українці.

У ВІЧНОМУ МІСТІ

Інтернаціональний табір у Форлі. — Чи втікати з війська? — Ще раз до Риму. — В гостях у старій емігрантки. — Нова тактика большевицьких агентів. — Нічні грабунки бандитів. — Вояки пропадають у Римі. — Веселе американське товариство й авантюра в коршмі. — Парк для американських офіцерів.

Моя батарея все ще стояла в Червії і я був задоволений, що назад туди вернувся — там я, як у себе вдома, скрізь знайомі, є з ким поговорити, є до кого поїхати. Недалеко місто Форлі і там товариші, на взаємних відвідинах скоріше проходив час. В міжчасі навезли в ті околиці багато цивільних утікачів і сформували для них великий інтернаціональний табір у Форлі. Вибрався я одного разу туди, чи не знайду кого з земляків, не проминав я ні одного табору, якщо лише була нагода куди поїхати. Зараз за брамою зустрів свою односельчанку Марію Леськів. Мене вона не впізнала, в селі зустрічалася більше з моїм батьком та й змінитися я мусів сильно за шість літ війни. Це були дуже бідні люди, чи не найбідніші в цілому селі, жилося їм дуже тяжко, проте напевно ліпше як на таборовій

ющі. А навіть ці бідні люди воліли покинути рідний край і пуститися в незнаний світ, як жити під большевиками, хоч не мали вони нічого до втрати, хіба голе життя. Пожалів я дівчину, дав їй усі ліри, що мав при собі, і пішов швендятися по таборі.

Дивлюся, стоять дівчата і молоді жінки в купці, плачуть, ревними сльозами ридають. Підходжу ближче і, щоб розважити їх смуток, зачинаю жартом:

— Чого ви плачете, товаришко?

А вона скочила, якби оса її вшпилила,

— Яка я вам товаришка? Я від товаришів аж сюди заїхала. І хто ви такий, чого вам треба від мене?

Вияснилося в розмові, що прийшов відділ поляків, беруть силою до війська тих українців, що походять з границь Польщі в 1939 році. Сховатися в таборі нема де, заступитися за них нема кому. Вже рік, як війна скінчилася, а поляки, замість розпускати військо, нових беруть, хоч і права до них не мають. Ще й лякають, що інакше заберуть їх большевики і що одинокий для них рятунок — у польському війську.

Я про те вже чув. Між простим вояцтвом гуділо і поляки лякалися, що одного дня ця маса, як вода крізь лотоки, прорветься через дисципліну й поїде до Польщі. Всякі міністри й генерали лишаться самі, не буде за кого політики робити. З уст до уст подавалося, що великі маси депортованих до Німеччини робітників уже виїхали і ще далі їдуть у Польщу. Отож поляки хочуть надолужити свої втрати українцями, ті нізачо не вернулися б. Та й чудаки ці поляки! Беруть українців силою, а в себе, в військо, роблять усе, щоб їх наставити проти

себе, не пропускати ні одної нагоди, щоб запротестувати в тюрму. Щодня довідувався я про нові випадки арештів, та й сам неспокойний почувався, знаючи, що мають на мене око.

Два рази вже збирався я втікати. Перший раз у Ріміні. Побачив я тамошне життя, в неволі і за дротами, але своє, українське, і миліше воно мені було, як воля серед поляків. Я мав намір лишитися в таборі, прийнявши назвище одного з тих, що втекли. Відмовили мене тоді товариші, вони самі придумують, як вирватися б звідти, і до польського війська пішли б, якби їх прийняли, там же ж демобілізація швидше чи пізніше прийде і тоді підуть собі до вільного життя, навіщо мені здорову голову під євангелію класти.

Другий раз узяла мене кортячка в цивільному таборі в Форлі. Познайомився я з двома студентами з Львова, вони приготували мені цивільний одяг і обіцяли приписати до табору непомітно від таборової влади. Я б їм там допоміг в організаційному житті, задумують пустити в рух школу, хор збирають, потрібно рук до праці. Дуже мені сподобалося між ними і я лишився б, якби табір був чисто український. Інтернаціональна збиранина в ньому прогнала в мене на те охоту.

Постарався я про довшу відпустку і вибрався ще раз до Риму, обіцяючи собі ліпше тим разом обдивитися по місті, тим більше, що в кишені в мене вже була адреса до одної жінки. Мій товариш з батареї, білорус В. А., познайомився в Римі з якоюсь не то московкою, не то українкою, і передавав через мене до неї привіт.

Пішов я туди під четверту годину пополудні, знайшов адресу, була це маленька кам'яничка, при-

ліплена до церкви, виглядала з нею на один будинок. Прийняла мене старша дама, відповідаючи по-українськи. Балачка в нас протягнулася понад три години. Для мене були це прецікаві речі, добре знала вона Рим і цілу Італію, живши там ще з часу першої еміграції від 1918 року. Одне тільки не подобалося мені, похвали для Сталіна і симпатії до большевиків, хоч і тонкими нитками шиті, пролазили раз-у-раз з її бесіди. Казала, що за двадцять і вісім літ ніхто не цікавився емігрантами з Росії, аж тепер Сталін почав пересилати допомогу всім старим емігрантам, дістає поміч і вона.

Хотів я щось ближче про те довідатися, не знав, з якого боку зачинати, тим часом вона запросила мене до церкви на вечірню. В церкві застав я досить багато людей і між ними понад пів сотні вояків з польського корпусу. Відправа йшла зовсім гарно, лише мова для мене якась дивна, ані така, що нею по наших церквах відправляють Богослуження, ані українська.

Скінчилася Богослужба і жінка запросила мене на вечерю. Пора пізна, кілька разів уже я прощався й хотів відходити, господиня затримала мене щораз то іншою справою, доки не прийшли ще три вояки в польських одностроях. Виглядали на добрих знайомих господині, а бодай на частих бувальців у неї. Вели себе, як у своїй хаті, і зараз зачали зо мною розмову. Найперше один з них заговорив до мене по-польськи, розпитувався, в яких боях я брав участь, де тепер стою, що далі думаю робити, чи не вибираюся додому. Себе й своїх товаришів подав як приналежних до П'ятої Компанії саперів і це відразу видалося мені підозріле. П'яту Компанію саперів добре знаю, не раз відві-

дував там мого земляка Костишина і щось не можу собі пригадати, щоб бачив там когось з тих трьох. Мовчати не можна, тягнуть за язика, відрубав я коротко, що не маю чого їхати до Польщі, я ж українець, а вертатися до большевиків не думаю, я щасливий, що вже раз з того раю вирвався.

На те вскакує в розмову другий, уже по-українськи. Він буцім то сам з України, добре знає тамошні відносини і вони далеко не такі страшні, якби це виходило з моїх слів. А ще тепер, по війні, коли забулося старе і якого хто мав гріха на душі, коли всі мусять дивитися наперед, як відбудувати країну від німецького знищення — всі повинні туди їхати, він їде теж.

Настала північ. Затримали мене тією розмовою і я добре злякався, Здавалося мені — а ці здогади потім цілком підтвердилися — що це група большевицьких агітаторів випробовує нову тактику виступати трійками, де один ніби українець, другий поляк, а третій білорус. Натраплять на поляка — агітацію зачинає «поляк», зустрінуть українця — в наступ іде «українець», а прийде діло з білорусом — є й «білорус» у запасі. Мені коби швидше вирватися з цього чесного товариства, і без образи для нього, що б не вийшли за мною, було б тяжкувато одному проти трьох. Почав я трохи притакувати їм, побажав щасливої дороги на «родіну», хто знає, може вони й праві, про те треба б подумати і т. д., попрощався й вийшов.

На вулиці спокійно, тиша якась несамовита, аж за горло давить. Голос власних кроків луною відбивається. Орієнтуюся, куди до центру міста, і нагло — зачокотів скоростріл, десь близько, якби на сусідній вулиці. Кинувся я в протилежний бік,

відбіг кількадесят кроків і натрапив на таку сцену. Під кам'яницею стоїть кільканадцять цивілів, голіські, з піднесеними до гори руками, на вулиці якісь озброєні люди садовляться в авта. Чотири вже відїхали, п'яте похекує, затявся мотор. Мерщій кинувся я під мур, приліг до стіни при самій землі, щоб не доглянули. Це банда нічних грабіжників якраз закінчила свої лови, обдерла людей до голого й поїхала в інше місце шукати здобичі.

Дременув я щосили, ввесь час тримаючи напрям на центр міста, де був мій нічліговий дім. На бігу зустрів білоруса Михайла з третьої батареї — він був там за кухаря, — що теж вибрався до Риму оглядати старовину. Стало відрадніше — нас уже два. Розказав я йому, що бачив, відпала в нього охота на дальшу нічну мандрівку, обидва вертаємося додому. Пройшли кроків може двісті, знову надїхало авто з-заду, вискочив звідти вояк у якійсь дивній уніформі, може советській? Говорено, що в місті є досить великий відділ большевиків, їздять автами по вулицях, часом розкидають гроші між юрбу — лірів у них як сміття. Біднота оббивала собі боки за ті ліри і хвалила, який то добрий нарід москалі. А може це нічна патруля військової поліції? Що ж, документи в нас в порядку.

Ого! Цей тип підходить з націленим у груди пістолем, не може це бути це поліцист, без ніякого сумніву — бандит. В страху руки швидше пішли в рух, як думка, моментально схватив я його впоперек, гепнув ним об авто, аж закрехтало щось, і заки вони з шофером прийшли до себе, ми вже були далеко. У-у-у, оце раз розвага, як у розбишацькій повісті!

Відіхнули ми з полегшенням, коли заясніли світла на центральних вулицях. Звідси вже недалеко до готелю для війська, ще кілька кроків і — щезай маро, ідемо в стебло.

Пізніше розказували нам, що не один так поїхав до Риму і пропав ні за цапову душу. Большевики вбили в ночі, вивезли за місто, зняли однострій, і забрали документи, а тіло вкинули в Тибр. Траплялося це й з іншими вояками, але не так часто — большевики лякалися слідства й інтервенцій, а поляками альянти надто не турбувалися, що їм, коли вбють одного чи другого, адже й так міг згинути на війні.

Підо впливом тих нічних пригод запав я в глибокий сон, проспав майже весь день, прокинувся пізно пополудні. Під вечір знову вийшов до міста, тримаючися вже головних вулиць, яркіше освітлених. Знову не обійшлося без пригоди, тим разом веселої. Напроти мене надійшли два американські офіцери, виринули з бічної вулиці і напороли носом на першого стрічного, себто на мене. Міцно куриться їм з чубів і язик добре плутається, на ногах ще тримаються гаразд, може їм те помагало, що йшли босі, черевики несли в руках. Не знати, як говорити до них, п'яні вони, це правда, все ж — офіцери. Та й порозумітися важко, мови не знаю, всі говоримо англійсько-італійською мішаниною, що в Італії стала інтернаціональною мовою для всіх вояків.

Показується, що один з них мадярського походження, другий американець з діда-прадіда, забавлялися цілий вечір, а що година ще молода, заскоро йти спати, ще треба в одне місце вступити, добре, що я трапився, в трійку веселіше. Охоти в мене нема, та як відчепитися від п'яних? Ідемо

далі, я посередині, вони по боках з черевиками в руках, увесь час щось мені розказують, я мало що з того розумію. Прояснилося мені в голові, коли прийшли на місце.

В квартирі жили якісь жінки і мої супутники хотіли там закінчити програму свого трудящого дня, що їм не вдалося, бо жінки налякалися п'яних і зачинили двері перед самим носом. Обидва американці термосять дверима, аж луна йде по кам'яниці, ні, не може це скінчитися добром, тільки що не видно, як надбіжить поліція, вони офіцери, нічого їм не буде, вся біда впаде мені на голову. Яюсь я втихомирив обидвох, запросивши їх на вино. Хай їм хрін, тим дівкам, не хочуть, то й ні, чи годиться нам ласки їхньої просити? Ходімо, краще вип'ємо вина або горілки?

Запросини ризиковні. В американців ні шеляга при душі, все пропили, в мене в кишені плентається пару лірів, ледве чи вистане на цілу нашу компанію. Зайшли ми до якоїсь коршми, випили по чарці, мої американці заспокоїлися, хміль їм трохи вивітрів з голови, вже й черевики повзували.

Коло сусіднього столика сидять три поляки, не бачать мене, обернені до нас боком. Долітають до мене уривки розмови... «бидло українське»... «чоботи їм чистити, не в війську воювати»... і т. п. Йй Богу, божевільні люди, ці поляки! Перетеребили їх німці, край знищили, мільйони людей вимордували, прийшла большевицька навала, ще грізніша, хто знає, що лишиться ще з польського народу — а в них українці не сходять з язика. Іншим разом я може посміхнувся б і махнув рукою, якби не чарка, що вдарила мені в голову. А ще коли я пізнав плутонового з нашої полкової канцелярії — наче

вогнем мене припекло. Я зірвався з криком та й до нього! Американцям це сподобалося, вони не від того були, щоб допомогти мені й розвіяти трохи свою нудьгу, допитувалися, чого хочуть від мене ті поляки. Це схаменуло польських героїв і вони почали вибачатися передо мною.

Ще поїхали ми до парку для американських офіцерів. Ані воякам, ані навіть підстаршинам не вільно туди заходити, хіба в службі. Не хотіли й мене пустити, якось американці вговорили вартового, що несподівано знайшли свояка «зо старого краю» і треба зробити виняток.

А в парку краса невидана й нечувана! Гарно накриті столики під деревами, коло кожного столика дівчина для товариства, якби хто хотів присісти. Поміж листями розвішані різнокольорові жарівки, миготить звідти всіляке світло. Десь грає невидна оркестра, то сумної затягне, аж серце ние, то веселої вдарить, аж коліна до танцю трясуться. Всю ніч так просидів би, слухаючи, якби були гроші. На жаль, мої американці голі, як турецькі святи, а в мене вистачило лірів, щоб замовити один раз вина, і ми скоро мусіли звідти забиратися.

Ще пару днів гуляв я по Римі, нічого надзвичайного не пережив, оглядав славні з історії місця. Скінчилася відпустка і я мусів вертатися до Червії.

ОСТАННІ ТИЖНІ В ПОЛЬСЬКОМУ ВІЙСЬКУ

У верстатах направи гармат. — Подорож до Форлі з генералом Суліком. — На Великдень до Ріміні. — Відвідини в юнаків у Чезонатіко. — Допомога акція українців з польської армії. — На контролю поїздів до Касерти. — Транспорту американського військового добра. — Чи не продати б поїзду з цигарками? — В таборі югославських партизанів ген. Михайловича.

Деякі частини нашого Шостого Полку артилерії стояли в місті Равені. Між іншим, там була полкова канцелярія та верстати для направи й контролю гармат. Направляли фахівці-механіки, їм до помочі піддавали часом кількох гармашів і саме прийшла черга на мене. Відправили мене туди ще з одним товаришем на цілий місяць березень 1946 року і ця служба мені сподобалася. Ніхто не мав до нас ані права, ані претенсій, нашим обов'язком було асистувати при чищенні гармат, коли треба — допомогти принести щось чи подати. Лишалось багато вільного часу, нічого з ним робити, хіба знову відвідувати знайомих по різних частинах.

Переводили тоді збірку на українських втікачів. Ішлося не так про гроші, бо ліри мали дуже малу

вартість, видасиш грошей кишеню, а не купиш і в жменю. Збирали ми такі речі як паста до зубів, до черевиків, різні дрібні речі щоденного вжитку, само собою не гордували й лірами. В Равені завідував тим Гриців з Четвертого Полку артилерії, був він добрий фахівець від моторів, всюди виступав як інструктор, його скрізь потребували і легше було йому роздобувати всячину. Зібрані речі і гроші відправляли до Українського Комітету в Римі, як трапилася нагода. Якось так зайшло, що в близькому часі ані Гриців, ані інші місцеві українці не могли дістати відпустки. Я мав вільну кожну суботу й неділю, просили мене поїхати до Форлі й передати збірку одному українському вчителю, він уже подбає про те, щоб доставити це до Риму. Час у мене був, та не було перепустки, чим я не дуже журився, бо за рік від війни з'їздив я вздовж і впоперек цілу Італію, навчився вже, як викрутитися з біди в потребі. Треба тільки вийти за місто, спинити перше з краю військове авто — і за дві-три години вже в Форлі.

Не знав я, що того дня відбувалися в місті якісь вибори. А відомо, що в час виборів військо й поліція тримаються в стані поготівля на випадок бешкетів. Я не належав до жодної місцевої частини, тільки харчувався при другому дивізіоні, не бував при відчитуванні наказів, хіба з других уст щось довідався. Виходжу преспокійно шляхом за місто — надходить англійська військова стежа, завертає до міста, нікому з військових не вільно виходити, навіть звичайні перепустки не важні, сьогодні треба спеціальних.

Пробую другим боком — теж не вийде, кожна стежинка обставлена, ціле місто оточене. Бачу,

їдуть авта, їх не спиняють, мабуть контролю авт десь ближче до середмістя. Треба спробувати, може приймуть. Підношу руку, промчало авто одне й друге, лихо хотіло, що над'їхало генеральське авто-автобусик, думав я, що й воно мене мине, не спускаю руки, жду на друге. Заскреготіли гальми, спинилося генеральське авто з прапорцем, — кличуть мене. Шо ж, що буде, то буде, гірше смерти не буде, іду й бачу — в авті генерал Сулік.

— Чого тобі сину?

— Пане генерале, маю брата в Форлі, відвідати хотів, думав спинити якесь авто, не сподівався, що ваше стане.

— Нічого, нічого сину, сідай, підвеземо.

В авті самі старшини, посуваються на лавці, роблять місце для мене. Слава Богу, що вліз, звідси мене вже жодна варта не скине, тепер хіба промишляти, як у Форлі непомітно «відв'язатися».

Генерал Сулік розпитується, з якого полку, які бої перейшов, як живуть вояки і т. д. як звичайно. За хвилину всі про мене забули, говорять між собою про політику. Жалілися, що шкода було воювати з німцями на те, щоб Польщу Росія забрала. Стільки людей, знищення і жертв надаремних, якби спочатку з німцями на большевиків пішли, навряд чи була б гірша ситуація від теперішньої і може край так не потерпів би, а Росію напевно ще тоді розбили б.

Зійшла мова і на українців. Сулік добре висловлювався про українців з Польщі, казав, що добрі з них вояки і тримають себе культурно. Східніх українців називав «бидлом» і всі про них говорили з погордою, як про большевиків. Страшенно мене те боліло, а ще більше те, що я не міг вмішатися

до розмови і кинути слово в обороні моїх братів. Мовчки слухав, удаючи затопленого у власних думках.

Заїхали ми під військову команду в Форлі, збіглася варта й обступила генеральське авто, якось вдалося мені тихцем висмикнутися і поки генерал Сулік відбирав звіт від варти, я втік до міста. Знайшов свого знайомого Самійла, він там записався до польської школи, що зорганізувалася по війні, мешкав в одній італійки, мав з нею небавом женитися. Обидва ми відшукали вчителя-українця, передав я йому гроші ще того самого дня, місія моя скінчилася і вже міг я вертатися.

Авто назад не міг знайти, мусів іти пішки. Трохи підвезла якась таксівка, а трохи пішаком і так добився я до місцевости Коколія і з тією хвилиною скінчилися мої турботи. В Коколії стояла П'ята Компанія саперів, а в ній мій земляк Костишин, він і вистарався в команді, що джип відвіз мене аж під самий поріг у Равенні.

Минула моя черга при направах у верстаті й у квітні переїхав я знову до Червії. Шонеділі їздили звідти білоруси до Форлі на православну Службу Божу, а з ними багато греко-католиків, що воліли слухати православної української як католицької польської відправи. Поїхав і я раз, запросили мене допомогти співати в хорі, бракувало їм басів. Не подобалося мені те, що після Богослужби співали там «Боже цось Польскен». Ніколи того не чув я в українських греко-католицьких церквах і це так мене вразило, що більше я туди не поїхав.

Находив Великдень і прийшла в мене охота знову відвідати товаришів у Ріміні. «Фольксдойч» Відзе, як і попереднього разу, накупив мені харчів,

постарався я ще й сильного рому, все гарненько запакував, щоб не приїжджати з порожніми руками, і гладко проскочив таким самим способом, як на Різдво, помінявши однострої в італійок. Ночував між односельчанами Стецюком і Пальчуком у їхньому шатрі. Вони мали ступінь хорунжих і до них приділено ординанса, коли я раненько встав, бачу, і мої черевики почистили. Ну й життя тут, Михайле, — думаю собі, — у поляків тебе на ординанса виганяли, а тут тобі ординанси чоботи чистять.

Після Богослуження завели мене в якесь велике шатро на обід. Вперше за шість років поласував я там варениками. Інші тим часом підкріплялися моїми ковбасами і підохочувалися ромом. Випитувалися мене про Сибір, про табори примусової праці в Советах, про мої переживання. Декого, як от полковника Долинського, знав я з бачення, інші — мені незнайомі, хоч по бесіді бачив я, що мусять це бути освічені люди й високі старшини. Приємно було сидіти між тими українцями, що хоч високі школи мали і займали визначні становища, не гордували простими людьми українського роду, не так як у поляків, де офіцери здебільшого драли носа вгору. Дуже гарно провів я час, виявилось, що і єпископ Бучко там був, бо коли я згадав, що сім років не сповідався, не хотів іти до польських «ксьондзів», сказав єпископ, що це можна тепер зробити, користаючи з його присутности.

На «обливаний понеділок» виливали на себе цілі відра води, жартували й шуткували, я забув, що є десь на світі поляки, так мило й весело було тут між своїми людьми. Обляли теж і англійського

полковника, коменданта всього табору. Хтось його остерігав, щоб не виходив з канцелярії, бо неодмінно промочать. Не вірив, думав — не поважаться. Вияснявали йому, що від тисячі літ така традиція в українському народі і хочби український король або президент з'явився — теж і його облили б.

Під самий Великдень знову втекло кілька хлопців з тобору. За одного з них я ставав до провірки, за рештою якось затирали слід, щоб дати їм бодай кілька годин часу, щоб відбилися від Ріміні. Втечі були там на денному порядку і не здається мені, щоб надто переймалися тим англійці.

Вихід з табору полученний був зпригодами, що на щастя покінчилися добре. Найперше, поміж обидвома брамами — внутрішньою і зовнішньою — натрапив я на коменданта табору. Варта виструнчилась з обидвох кінців і я мусів переждати з трепетом, заки скінчиться церемонія, аж тоді мене пропустили.

Тільки передягся я в італійських дівчат назад у свій однострій і вийшов на шлях, почали за мною бігти якісь поляки. Повно їх тут вешталось по дорозі і чимсь я їм видався підозрілий, може завважили мене при вході з табору і тепер пізнали. На моє щастя якраз під'їхало якесь авто, я вскочив туди і лишив «погоню» за собою.

Мого свояка Богдана Дацковського в таборі я не застав. Його зробили комендантом юнаків і вдалося йому виклопотати в англійській команді, щоб відпустили хлопців над море. Недалеко звідти, в місцевості Чезонатіко, майже над самим морем стояли якісь шпитальні будинки і їх віддали на постій

для юнаків, обгородивши подвір'я колючим дротом та поставивши сторожу.

Пустився я йти до Чезонатіко і захопив мене дощ. Спочатку малий, як з дійнички, а потім хлюнув, як з цебра, геть до кости промочив, заки добіг я до якоїсь хати. Бачу, священник якийсь стоїть під хатою, теж сховався від дощу. Вітаюся з ним по італійськи, мовчить, тільки головою помахує. Оказалося, що не розуміє він мене і тоді ми обидва пізнали в собі українців: я взяв його за італійця, а він мене за поляка. В таборі юнаків мав він кузена Івася, цими днями вже мав він від'їздити до Америки і перед тим ще хотів з тим Івасем побачитися, та варта не пропустила. Кажу йому, що я теж до табору, нехай спробує ще раз з мною.

Дощ тим часом прорід. Варта скулилася в своїх будках, а по подвір'ї вже брикали якісь хлопці. Кажу їм, до середини хочемо, як це зробити? Нічого легшого, відповідають. Треба зайти з другої сторони, там у дротяній огорожі діра, тудою вони виходять і входять, скільки їм потрібно. Влізли й ми крізь ту діру — одинокий спосіб побачитися з нашими знайомими. Священникові трохи неприємно було, не звик він обминати приписи й закони, все ж таки дякував мені й обіцяв написати з Америки, як тільки туди заїде.

Не було дня в тому часі, щоб хтось з нас не їхав до Ріміні, все якісь справи знаходилися, а то й просто тільки, щоб відвідати знайомих і побувати серед українців. Згодом і полоненим полегшало трохи, могли дістати перепустку за дроти. Коли я навідався туди черговим разом, відбувалися там курси їзди автом, хлопці могли їхати шляхом сюди

й туди, тільки не до міста Риміні. Присівся і я до них, під'їхали ми під якусь гостинницю і забаглося мені почастувати хлопців вином. Виявилось, що замало в мене лірів — усього три тисячі при душі — і я несміливо почав пертракції з господинею, чи не дала б почастунку на борг. Мусіли сподобатися їй українські хлопці, бо не тільки відкрила мені кредит, але й від себе вина поставила.

До табору возили ми з «корпусу» всякі збірки в харчах і в грошах. Був час, коли все йшло через Український Комітет у Римі і це було досить вигідно. Та швидко почали напливати до нас скарги, що в комітеті панує одна тільки партія і пильнує своїх однодумців, інших кривдить, просили привозити підмогу відразу до табору, а там уже постараються про справедливий розподіл, по черзі, по сотнях.

Крім того окремо купили ми великий жовто-блакитний прапор. Не пригадую собі, хто його туди завіз, я бачив уже його посвячення. Так само склалися ми на ризи для військового капеляна, збіркою займалися Микола Залуцький, Андрій Пшик та Іван Плоскодняк.

В червні 1946 року відрядили нас на контролю поїздів до Касерти, сорок кілометрів на північ від Неаполю. З цілого полку назбирали відділ у силі одної батареї і там ми пильнували порядку на станції, а головне — слідкували за військовими вантажними поїздами, що транспортували харчі й цигарки для американської армії в Австрії. Поїзди проходили від сторони Неаполю, тут ми перевіряли числа вагонів і контролювали, чи не порушені пльомби, стара ескорта від'їздила до Неаполю, а далі, до Риму, ескортували поїзд уже ми. Звичайно

їхали три: керівник ескорти посередині, один напереді, зараз за льокомотивою, і третій позаду, в останньому вагоні. Озброєння — автомати. Від нападу бандитів або комуністичних боївок не змогли б ми поїзду оборонити, бо що ж допоможуть автомати проти зграї напасників? Ішлося більше про те, щоб не допустити до шахрайств на станціях. Бувало, що пропадало по кілька вагонів з цигарками, найбільш ласим у чорній торгівлі товаром. Не без того, щоб самі англійці не прикладали до того рук, знюхавшись з поляками та з італійськими залізничниками. Заздалегідь стояли на бічних рейках підготовані вагони з такими ж самими числами й пльомбами, як у транспорті, вистачало тільки перемовити ескорту, щоб примкнула очі й удавала, що нічого не бачить, тоді залізничники зручно підставляли нові вагони й ціла справа викривалася аж після того, коли поїзд прийшов на місце, вагон розкрили й переконалися, що він порожній. Авжеж, коли ескорта чесна — цього зробити неможливо. Я досить часто ескортував поїзди, до мене теж підступали з намовами, вияснявали «техніку» підміни вагонів, обіцювали великі гроші, якось це мені не промовляло і я не піддавався намовам.

Одної ночі призначено мене ще з одним поляком та з одним білорусом до ескорти довжелезного поїзду — сорок чотири вагони самих цигарок. Ніч темна, поїзд волікся поволі, я сидів у своїй будці й усякі думки сновигалися мені по голові. Пересунулися перед очима шість років війни, большевицький полон, сибірські лагери, далекий марш від Каспійського моря до Італії. Тепер ніби кінець прийшов тому, та кінець гірший від початку. Взяла мене досада на американців і англійців, бо чи

не вони ж це помогли Сталінові й більшовикам ще сильнішими вийти з цієї війни? А я тепер мушу оберігати їхнє майно, щоб не розкрали його Сталінові підголоски в Італії. Майнула думка — а що, якби так продати цілий поїзд? Вже недалеко та станція, де звичайно гандлярі підмовляють ескорту. Гей, та це ж мільйони лірів, навіть не знати, де сховати стільки грошей! І що робити з ними? Ну, цим уже нема чого турбуватися. Поміг би втікати з Ріміні хлопцям і вийти в світ широкий, та й сам до них пристав би, а коли ні — то в гори, до партизанів, там у мене теж знайомі...

Що більше я над тим роздумував, то більше мені подобалася ця думка. До чорта з такими альянтами і чого мені їх триматися? Що скористала з них наша українська справа, що скористав я особисто? Життя своє без ліку наражував і навіть найнижчого підстаршинського ступня не дождався. Скільки разів подавали мене на підвищення, або бодай на відзначення, стільки разів застрягало це в полковій канцелярії.

На одній станції, де поїзд спинився на довше, я підійшов до своїх товаришів з ескорти, щоб умовитися з ними — без них діло не пішло б. Один вагався, хоч може б не від того, дався б переконати, зате другому найперше зо страху рота заціпило, а коли прийшов до себе — і говорити не хотів, лякався кари й утечі з війська. Отже нічого не вийшло з цілого пляну. А в Римі обидва навіть до міста не хотіли вийти зо мною, там таки на станції перележали на цементовій долівці, доки не забрав нас американський військовий поїзд і на восьму годину вранці вернулися ми до Касерти.

Того самого ранку закликали мене до Неаполю

до полкового рапорту. Сталося це так скоро, що я й поголитися не встиг. Ого, мій полячок не за-спав справи, поспішився з доносом! Цього я й сподівався і весь час передумував, як мені боронитися. Відважно зголосився я при рапорті, нічого не скривав і закрутив справу так, наче б я перевіряв чесність підвладних, чи можна на них сполягати, бо ніч темна, поїзд довгий, мені самому з середини годі впилювати всіх вагонів і т. д. плів, як з гарячки, а все голосно й самовпевнено. На диво мені самому — повірили, відпустили з нічим. Добре сталося, що два другі не пішли на підмову, бо коли вранці я ще раз думав над тим, самому соромно стало — колись у Монастириськах у Галичині паке-та цигарок не хотів узяти, хоч задарма давали, а тепер на цілий поїзд націлівся. Цур їм та пектим американцям, ще колись самі гірко будуть жаліти, що танцювали під дудочку Сталінові!

Так то озлоблення на альянтів перейшло з поляків і на мене. Ще більше скріпилося воно, коли блукаючи по Неаполі, натрапив я на югославський табір утікачів. До середини не впускали, хіба близьких родичів чи знайомих за перепустками, зате через дроти кожен міг досхочу говорити і мені цікаво було подивитися на партизанів генерала Міхайловича, про нього багато начитався в газетах і наслухався. Доброго сала залляв він німцям за шкуру, носа не могли висунути з міст, по головних тільки шляхах і то озброєними колонами маршували — з боків шарпав їх і щипав Михайлович з партизанами. Та й чого дочекався? Продали їх альянти большевикам, а ті Михайловича пізніше повісили.

XXXIII

ДО КАНАДИ

Канадійська комісія набирає імігрантів. — Полкова канцелярія мене не допустила. — Я пробрався самий. — «Табір Канада». — Польські офіцери відрікаються своїх ступнів. — Прогулянки за місто. — Несправедливі критики. — Прикрій випадок з Миколою Залуцьким. — Відвідуємо наших в'язнів у військовій тюрмі в Форлі. — Демобілізація. — Перехідний табір під Неаполем. — На транспортний корабель «Рубін». — Причал у Галіфаксі. — До нового життя.

Під кінець серпня вернулися ми до Червії і тоді я довідався, що приїхала канадійська комісія набирати людей до праці. На початок потребують чотири тисячі, молодих і здорових, нижче 35 років! Комісія урядувала в недалекому місті Чезена і щоб до неї дістатися, треба зголоситися звичайним способом до рапорту в батареї. Чи не поїхати й мені до Канади? Знайомі там у мене є, запрошували. Чомусь я більше думав про ЗДА, переписувався з Іваном Дацковським і він обіцяв вислати мені всі папери, а як буде потрібно — заплатити дорогу. Бувши в Неаполі, вступав я до американського консуляту, там сказали мені, що нема мови, щоб

перед двома роками впустили і це переважило. Ще два роки поневірятися в польській службі? Ні, краще відразу хоч би й на край світу поїхати.

Зголосився я до виїзду і повезли мене, разом з іншими з нашого полку, до комісії. З'їздилися туди з усієї Італії поляки, охочі емігрувати до Канади, і комісія мала роботи по самі вуха, хоч працювали день за днем від дев'ятої вранці до шостої ввечері.

Прийшла черга на наш полк. У сінях стояв старший сержант з купою наших евіденційних паперів і викликав по кількох. Кого комісія прийняла, того відправляли до спеціального табору в Чезені, називали його «Табір Канада», а кому не повелося, той вертався до своєї частини. Вистояв я цілий день, бачу, сержант обертає паперами, одні кладе наверх, другі ховає досподу, — мене не кличуть, увечері забирають до Червії разом з тими, що їх комісія відкинула. Нічого не помагають мої протести, відповідають мені насміхами ще й погрожують. А щоб ви скисли, прокляті ляхи, не досить, що силу мою шість років використовували, ще й тепер мені підкладають ногу!

Приглянувся я, що до будинку, де урядувала комісія, приходили не тільки ті, що йшли за рапортом. Міг туди зайти кожен за інформаціями. На другий день я вирвався з Червії, поїхав до Чезени шукати щастя на власну руку. Вдалося мені просовнутися до великої залі, де за столом позасідали всі члени комісії. Серед них бачив я одного польського капітана, що був інформатором і перекладачем для комісії. Розглядався я, хто міг би витлумачити комісії, про що мені йдеться, — я по-аглійськи всього кілька слів умів, — і погляд мій

упав на молодого чоловіка в кольоровій уніформі, як я пізніше довідався, це був представник канадської поліції. На рамені в нього причіплена польська військова відзнака, як у підхорунжих, певно тому, щоб вояки здогадувалися, що він говорить по-польськи. Підступив я до нього, розказав свою справу і показав листи з Канади на доказ, що маю там свояків і знайомих. Дуже він уважно вислухав мене, казав польському капітанові постаратися про мої евіденційні папери і за кілька хвилин я стояв уже перед комісією. Казали, що очолював її міністер хліборобства, лише не знаю, чи на всю Канаду, чи може тільки з якоїсь провінції. Дуже легко мені пішло, поставили мені кілька питань, щоб переконатися, чи справді я був хліборобом, казали розпізнавати зерна різного збіжжя і я навіть не счувся, коли вже було по всьому.

В «таборі Канада» все ще йшло на військовий спосіб, демобілізація кандидатів на виїзд мала прийти аж за кілька тижнів. Багато вільного часу, нема військових вправ, вишуковують усяку службу, щоб дурійка не чіплялася людей з безділля. Два дні і дві ночі призначено мене до порядкової служби в таборовій канцелярії і тоді мав я нагоду підслухати цікаві речі. До шефа канцелярії приходили за інформаціями й порадами, головно ті, що їх комісія вже відкинула, або що зовсім перед нею не ставали, не мавши виглядів перейти. Довідався я, що між іншим комісія зовсім не приймала старшин. А були такі польські офіцери, що конче хотіли туди їхати і просили шефа, щоб виставив їм папери, як простим стрільцям. Найперше мусіли підписати декларацію, що резигнують зо свого старшинського ступня і зрікаються з того приводу всяких пре-

тенсій до польської армії, після чого шеф відбирав від них усі старшинські документи і заводив їм нові евіденційні папери та представляв до комісії. На мене ніхто не звертав уваги, якби я не людина, тільки дерев'яний стовп у канцелярії. Спочатку я дивувався тим людям, а потім узяла мене до них огида. Якби я так мав щастя служити в своєму рідному українському війську і якби стрінула мене та честь, що я в ньому добився б офіцерського ступня — ніякі обіцянки й ніякі надії на виїзди до Канади, Америки чи куди інде не спонукали б мене зрікатися чести, набутої роками військової служби для свого краю, небезпекою війни, жертвами здоров'я і нараженням життя. Що варта така людина, що сьогодні відкидає офіцерський ступінь свого війська? Завтра з таким же легким серцем зовсім відречеться від свого народу.

В «таборі Канада» ішов небувалий рух. Приходили щораз то нові люди, проскочивши комісію, навідувалися до них знайомі й товариші з цілої Італії, одні — щоб попрощатися, другі — щоб переказати слово своїм рідним за океаном, або їх там відшукати. В першому транспорті чотирьох тисяч людей нараховували ми приблизно півтори тисячі українців, а серед них усього чотири-п'ять сотень свідомих і трохи вироблених політично. Переважала несвідома маса, що може й не соромилася свого національного імени, але й не маніфестувала його.

Всі ходили в військових одностроях, хоч багато вже роздобули цивільні одяги, торгуючи всячиною на чорному ринку. Недалеко лежали величезні англійські бази всякого військового добра, швидко нав'язалися взаємини з різними магазинерами й вартівниками, торгівля йшла аж любо, а найбільше

вночі. Кликали й мене не раз на ці нічні виправи, чомусь мене це не манило, я пам'ятав свою невдалу спробу прогандлювати поїзд з цигарками.

Свідоміші українці скоро відшукали себе в цьому хаосі й безнастанному русі. Незручно нам було радитися в таборі, тому виходили на прогульки за місто і там серед дебрів та в кущах наговоритися можна, скільки душа прагне. В мене був календарець з адресами різних українських установ у світі, хто їх не мав, той відписував собі, там же й устійнили ми, що після приїзду до Канади, коли б нас розкинули по різних місцях, будемо відшукувати себе на адреси українських газет і організацій у Вінніпегу.

Останні такі наші сходини перемінилися неначе в з'їзд, бо крім постійних жителів «табору Канада» з'їхалися на цей час українці з різних частин Другого Корпусу в цілій Італії. Стався тоді дуже прикрий випадок, що кинув тінь на наше товариське життя останніх днів перед виїздом і дав передсмак того, що нас буде чекати в «цивілю». Як я вже згадував, після закінчення війни наплило до Корпусу багато українців з Німеччини. Поляки брали всіх без розбору, — їм коби більше, — а в нас ніхто не цікавився, яких вони політичних поглядів, усі раділи тим, що є більше українців — і веселіше, і відрадніше, і безпечніше. Доки ще обов'язувала військова дисципліна і доки треба було слухати всяких польських капралів, бомбардієрів і сержантів — вели вони себе тихо, нічим не виявляли, що в них сидить. Тепер, коли вже всі ми от-от мали вернутися до цивільного життя, почали розв'язуватися їм язики. З'явилися й критики: ніби то ми,

давніші вояки Другого Корпусу, воювали за польську справу, а вони десь там стояли за Україну.

Напасливими словами накинулися на нашого товариша Миколу Залуцького. Це був добрий організований націоналіст ще з-перед війни. Натерпівся в польському війську більше від інших, підозрівали його, що він вистрілював офіцерів уночі, бо якось завжди так складалося, що де тільки стояв він на фронті, там один-по-одному зникали польські офіцери. Не могли йому того доказати, причепили щонебудь, щоб тільки не випустити з тюрми, і засудили на два роки. Потім звільнили, кинули на найбільш небезпечний відтинок фронту, і на диво, він зацілів, зате знову зникло кілька офіцерів. Ще раз арештували і ще раз мусіли випустити. Зрозуміле, що це мусіло лишити наслідки на його здоров'ї, а головним чином відбилося на його нервах.

Коли його — а посередньо й інших з-поміж нас — почали ось так неслухно й несправедливо плямувати, наче б то він служив полякам, рятуючи свою шкуру, він вихватив ножа і кинувся на тих молодих «героїв», що виявили себе прихильниками незнаного нам ще тоді ближче Бандери. Тільки завдяки холонокровності кількох хлопців удалося мені втихомирити Залуцького і не дійшло до кровопролиття. Зроблено йому велику моральну кривду і він глибоко це відчув, а всі ми разом з ним. Бо хто ж тут виступав у ролі прокурора? Чи ж ці самі люди не рятували своєї шкури, вступаючи до польського війська вже після війни з ляку перед можливими репресіями за правдиву чи здогадну співпрацю з німцями? Або тому, щоб упевнитися, що не видадуть їх большевикам? Усі вони пішли

до польського війська добровольцями, в той час як величезну більшість з нас мобілізовано.

В поганому настрою верталися всі до міста. Хоч на устах пісня — співали на все горло — але в серці ворухився вже червяк недовір'я.

Наближився час виїзду. Ще перед тим поїхав я з одним хлопцем, Самчуком на ім'я, відвідати останній раз наших знайомих у Ріміні. І там уже прорідилося, не один утік. А подорозі вступили ми до військової тюрми в Форлі, попрощатися з тими товаришами, що їх доля туди загнала. Тюрма стояла на горбку за містом, берегли її поляки й італійці, начальником був, здається, поляк. Не робили нам труднощів, дозволили побачитися з усіма, виводили групками по кількох на маленьке подвір'ячко і там ми передали їм цигарки й трохи ласощів. Їсти в тюрмі давали незле, але курити не вільно, хіба крадьки.

Сиділо там багато українців за різні військові провини проти дисципліни, за чорну торгівлю і т. п., багатьох з них запроторили туди, пришпилівши їм різні справи, а в дійсності переслідуючи їх за всякі політичні підозріння. Просили вони переказати українцям у світі про їхню долю, може вдалося б їх звідти визволити. Майже кожного дня приходили туди агітатори намовляти їх до повороту — польські до Польщі, большевицькі до ССРСР, — обіцяючи, що, коли зголосяться до виїзду, все буде їм дароване. Цікаво, що тюремна адміністрація не робила ніяких перепон агітаторам, а може це діялося з наказу вищої альянтської влади? Як дотепер, ніхто не зголосився одначе призначився нам дехто, що набридло їм сидіти за мура-

ми і хто зна, чи не зголосяться вони в найближчих днях, у тій надії, що вдасться подорозі втекти.

Прийшла демобілізація, кожен дістав посвідку, скільки служив, у яких боях брав участь і які дістав відзначення. Власне, ми вже рахувалися цивільними людьми і по праві військова влада не мала вже до нас претенсій. В практиці, аж до самого виїзду все лишилося по-старому, з тією різницею, що замість на компанії ділилися ми тепер на групи, по кількості людей кожна. Моя група дістала нещасливе число, тринадцятку. Хотіли мене зробити комендантом, як одного з старших вояків та й віку вже не молодого — тридцять чотири роки минуло, ще рік та й до Канади не впустили б. Якимсь відпросився, комендантом поставили одного з білорусів, а я став його заступником.

Це вже був вересень 1946 року і в тому часі переїхали ми до перехідного табору під Неаполем, ждали на корабель. Табір це був тільки з назви, ніяких там будинків або бараків, звичайні військово-ві шатра. Їсти давали зле, щоденно вели якісь реєстрації і кожен чекав, щоб якнайшвидше це скінчилося. Недалеко був другий такий самий табір, для тих, що виїжджали до Англії, от ми з нудів відвідували себе взаємно і там я знайшов доброго свого знайомого ще з передвоєнних часів, Льницького з Підволочиськ. За мирного часу був він шлюсарем-механіком, у війську приділили його до пропагандивної частини, як кінооператора, і він з'їздив цілу Італію, висвітлюючи всякі пропандивні фільми для війська. Віддали йому до диспозиції довге вантажне авто, там він замонтував свою апаратуру, там і леговище собі зробив і як той слимак скрізь зо своєю власною хатою їздив. Добрий був хло-

пець і щирий українець, радісно було стрінути його, а водночас жаль, що розлучаємося, — один до Англії, а другий до Канади.

По кількох тижнях такого вичікування нарешті повідомили нас, що вже заплив до пристані наш корабель і кожен не втерпів, щоб не побігти й подивитися. Був це американський військовий транспортовець «Рубін» і 2 листопада 1946 року сіли на нього всі чотири тисячі наших «канадійців». Ніхто нас не прощав, усе відбулося якимось непомітно серед звичайного гармидеру в неапольському порті, куди кожного дня приїжджали якісь кораблі, привозили харчі й військово добро для американської армії, так ми й згубилися серед того руху.

Офіційно «прощали» нас від польського війська ще в Чезані. Та й не знати, як це назвати, чи прощанням, чи відреченням від паршивих овець. Бо майор Кікаль у своїй промові назвав нас «зрадниками ойчизни», що, зголосившись до виїзду, зробили перший крок до розпущення Другого Корпусу, єдиної військової сили, що залишилася ще для Польщі в тих безнадійних часах.

Дорога тривала довше як звичайно, говорили, що не прочистили ще Атлантику від мін, тому не можна їхати навпростець, найкоротшою дорогою. Одинадцятого листопада під вечір наблизився «Рубін» до Галіфаксу. Здалеку видно було різноколірні світла в порті, з боків майоріли береги нового світу, повітря тихе, легенький вітерець морщив море — спокійно й лагідно приймав нас новий світ. Від берега підплила фльотилія моторових човнів — репортери газет, представники польських організацій, свояки. Почалися промови вітання, розповіді й фотографії — а я стояв на боці, для мене все було

чуже, як і чужими й далекими видавалися тих сім років, що їх перебув серед поляків. Сім років злиднів, горя, боїв і поневірянь... Сім років худих, то може прийдуть на зміну сім років товстих на новій землі, в Канаді?..

«Рубін» причалив до берега. Виходимо, щось там списують з нас — коротко — дістаю від поліциста в яскравому кабаті три великі червоні яблука. Не знаю чому, якось тепло зробилося мені на серці, побачивши ці гарні червонобокі яблука, зовсім такі, як у нас в Україні. Нагадалося мені рідне село, звідки вимандрував я перед сімома літами, половину світу пройшов і тепер я, Михайло Козій з села Богданівка в Україні, вступаю на канадійську землю вільною вже людиною. Не мають уже до мене права ніякі плутонові чи бомбардіери, не мушу скриватися з своїми думками, кожному одверто можу сказати, що назбиралося в мені на серці за тих сім літ.

Що принесли вони для мене? Як зачав свою службу простим стрільцем у 1937 р., так і закінчив її тим самим вояком майже десять років пізніше. Хіба що тих кілька відзначень дістав — Пропам'ятний Хрест Монте Кассіно з 27 лютого 1945, Пропам'ятна Відзнака 5 Кресової Дивізії з 14 серпня 1946 і Бритійська Зірка за війну 1939 — 1945...

Цікаво, як пішло б моє життя і де був би я тепер, якби в вересні 1939 року кинув кріс і втік додому? Багато моїх знайомих і односельчан так зробили та й мене намовляли. Не послухав їх тоді, цілий час бриніли мені у вухах оповідання учасників української війни, як то після розпаду Австрії багато вояків кидали зброю, щоб вертатися до своїх сіл, і не було з кого творити сильного укра-

їнського війська. Здавалося мені, що кожний озброєний українець повинен до самого останку витримати, нехай поляки втікають, ми останемося, на руїнах Польщі створиться українська влада і відразу знайде в нас для себе опору...

Сідаємо в поїзд. Рівно торохкотять колеса, наводять сон на повіки. Скільки ж то слухав стукоту тих колес за сім літ? В серпні 1939 року, в мобілізації, — гуркіт неспокою, в дорозі на Сибір — ритм безнадійности, в Італії — шум непевности. Але тепер цей стукіт має в собі щось заспокійливе, безжурне... Супроводжає мене до щасливіших днів, до ліпшого життя...

З М І С Т

	ст.
Передмова	3
В рідному селі	9
У війську	20
Війна	25
Шлях на південь	35
З Нижнева до Шепетівки	48
Житинь	58
Ще Житинь	71
Сосинки	84
Мандрівка по таборах Волині	100
Знову війна	115
За Уралом	128
Їдемо до війська	140
Татищево	148
Ідолга	159
До Туркестану	169
Джалабад	176
Через Іран до Іраку	186
Тайний З'їзд	198
Кіркук	208
У Святій Землі	219
На фронт	230
Монте Кассіно	239
На Анкону	256
Навздогін за ворогом	266
Між Адріятиком і Апенінами	275
Кінець італійської кампанії	284
Зачинаються повоєнні будні	297
Постій у Червії під Равенною	306
Між полоненими в Ріміні	315
На півдні Італії	324
У Вічному Місті	334
Останні тижні в польському війську	343
До Канади	354